Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КАГАЛЬНА МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(477):373-051:394 «1950/1960»

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х рр.

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Мінгазутдінов Алік Фасхутдінович,
кандидат історичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП……..3

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ……....9

1.1. Стан наукової розробки теми……...…...9

1.2. Джерельна база дослідження……..…..46

РОЗДІЛ 2

ВЧИТЕЛЬСТВО УРСР ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ГРУПА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА……55

2.1. Кількісний та якісний склад вчителів…….....55

2.2. Соціально-демографічна характеристика освітян…….…78

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ВЧИТЕЛЬСТВА УРСР…..86

3.1. Матеріальне забезпечення та рівень життя освітян……86

3.2. Житлово-комунальні та побутові умови вчителів…….…..…….112

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА УРСР……133

4.1. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя педагогів……...133

4.2. Духовна сфера повсякденного життя освітян……..……156

ВИСНОВКИ…….…..175

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ……183

ДОДАТКИ……..231

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, характерні для другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр., вимагали вдосконалення організації навчально-виховної роботи в школах. У цей час статус школи як соціального інституту підвищився, зросла роль вчителів, на яких покладалося завдання наблизити учбовий процес до вимог життя.

Звернення до історії повсякденності вчительства – це не лише заповнення прогалини у вивченні способу життя працівників розумової праці, але й можливість поглянути на суспільно-політичні та культурно-освітні процеси під іншим кутом зору – крізь призму існування пересічної особи, її матеріальних, соціокультурних та світоглядних аспектів буття.

Актуальність теми дисертації посилюється необхідністю формування нової системи середньої освіти, орієнтованої на входження у світовий освітній простір. Модернізація освітньої галузі, запровадження інноваційних заходів неможливе без урахування особливостей формування та розвитку її основних діячів – вчителів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність», (державний реєстраційний номер 11 БФ 046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є вчительство УРСР як особлива соціально-професійна група.

Предметом дослідження є повсякденне життя освітян у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., насамперед, динаміка їх кількісно-якісних і соціально-демографічних показників, матеріально-побутове забезпечення, культурне життя, громадсько-політична робота.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. – час соціально-економічних та суспільно-політичних реформ, ініційованих М. С. Хрущовим, які значним чином змінили повсякденне життя вчителів. Також у цей період відбулося реформування освітньої галузі, що поставило перед педагогами нові професійні завдання. Іноді автор свідомо дещо виходить за визначені хронологічні рамки з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків певних процесів та явищ.

Мета дослідження – на основі всебічного аналізу широкого кола джерел та наукового доробку вчених дослідити повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань:**

– з'ясувати ступінь вивчення теми, узагальнити історіографію та проаналізувати джерельну базу;

– дослідити кількісно-якісний склад та соціально-демографічні характеристики вчителів, з'ясувати рівень забезпеченості шкіл педагогічними кадрами;

– проаналізувати матеріально-побутові умови та рівень життя освітян;

– визначити вплив ідеологічної системи на повсякдення вчителів, простежити участь освітян у лекційно-агітаційній пропаганді та громадській роботі;

– проаналізувати дозвілля вчителів, визначити місце та вплив релігії на їх повсякденне життя.

Методологія дослідження. Методологічна база дисертації визначена предметом дослідження і ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів і методів, конкретно наукових та спеціальних методів вивчення історії повсякденності.

У дисертаційному досліджені застосовані загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності та комплексності. Так, принцип історизму дозволив розглянути суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні процеси другої половини 1950-х – першої половини

1960-х рр. у їх розвитку, встановити причинно-наслідковий зв’язок реформ у цих галузях та їх вплив на повсякденне життя педагогів. Принцип об’єктивності слугував виявленню як позитивних моментів у матеріально-побутовому забезпеченні вчителів (підвищення заробітної плати, вдосконалення соціальних виплат, часткове забезпечення житлом та комунальними послугами), так і негативних (неякісне медичне та побутове обслуговування, дефіцит товарів широкого вжитку тощо). Системний та комплексний підходи дозволили поглянути на проблему повсякденності як на явище взаємопов’язаних та взаємообумовлених частин: соціально-професійної, матеріальної та культурної.

З метою з’ясування поставлених завдань із загальнонаукових методів були використані гіпотетико-дедуктивний метод, аналіз, синтез, індукція та дедукція. Із конкретно наукових – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, синхронний, статистичний та математичний методи.

Початок роботи над будь-яким науковим дослідженням після вибору теми, визначення об’єкта та предмета, опрацювання історіографії та джерел вимагає формування наукових гіпотез, які в процесі вивчення проблеми підтверджуються або спростовуються. Розпочинаючи дослідження повсякденності вчителів періоду хрущовської «відлиги», нами було сформовано декілька гіпотез і саме завдяки використанню гіпотетико-дедуктивного методу вдалося частину з них підтвердити та обґрунтувати, а частину спростувати та відкинути. У подальшій роботі для вивчення складових частин предмета дослідження – повсякденного життя педагогічних кадрів – було застосовано метод аналізу, а для формування загальної картини становища педагогів – метод синтезу. Також, вивчаючи конкретні проблеми в рамках окресленої теми, – професійні характеристики вчителів, їх матеріально-побутове забезпечення, виконання громадських обов’язків, проведення дозвілля, здійснення релігійних таїнств, використовувалися методи індукції та дедукції, які допомогли логічно впорядкувати отримані умовиводи.

Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило виділити основні напрямки та форми державної політики по відношенню до вчительства

в хронологічній послідовності. Виявлення загальних ознак повсякденного життя педагогів та його особливостей в залежності від регіону та місця проживання (місто чи село) забезпечив порівняльно-історичний метод. Завдяки синхронному методу вдалося встановити зв'язок між змінами, що відбулися в соціально-економічному та культурному житті суспільства, та їх впливом на становище педагогів. Статистичний і математичний методи використовувалися для аналізу даних про чисельність педагогічних працівників, їх соціально-демографічного складу, норми спорудження будинків для вчителів, забезпечення їх паливом тощо.

Для історії повсякденності як нового напрямку історичних досліджень характерною ознакою є її міждисциплінарний зв'язок із соціологією, етнологією, культурологією, психологією тощо. Саме з цих галузей знань історія повсякденності запозичила деякі методи – емпатії, опитування, переоцінки свідчень, соціальної стратифікації, соціальної демографії біографічний метод тощо.

Під час написання дисертації широко використовувалися соціологічні методи дослідження. Так, за допомогою методу соціальної стратифікації вдалося проаналізувати соціальну структуру суспільства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. та визначити місце вчительства в ній як соціальної групи. Завдяки методу опитування (інтерв'ювання) вдалося зібрати комплекс усноісторичних джерел – спогадів учителів. Зауважимо, що важливе значення в процесі їх накопичення відіграли методологічні прийоми усної історії – проведення вибірки респондентів, бесіди, анкетування, транскрибування текстів. Під час роботи над розшифрованими інтерв'ю автором були застосовані методи контент-аналізу та генетичного аналізу. Використання контент-аналізу дозволило визначити місце освітян у соціальній структурі суспільства, а також рівень їх значущості та авторитету. Метод генетичного аналізу допоміг у хронологічній послідовності реконструювати події, згадані у розповідях інформантів, відтворити значення цих подій для

вчителів протягом досліджуваного періоду. Також з метою вивчення життєвого досвіду педагогів було застосовано біографічний метод.

Крім того, при роботі з усноісторичними джерелами використовувався психологічний метод емпатії. Від дозволив не лише перенестися в досліджувану епоху, відчути її, але й сприяв кращому розумінню поведінки педагогів, їх соціальних орієнтирів, суспільного становища. Іншими словами за його допомогою вдалося поглянути на повсякденне життя періоду «відлиги» очима об’єкта дослідження – очима вчителів.

Таким чином, застосування загальнонаукових підходів, конкретно наукових та спеціальних методів дозволяють всебічно та об’єктивно проаналізувати повсякденне життя вчителів УРСР другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр., виокремити як загальні тенденції так і особливості у їх повсякденності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше на основі комплексного аналізу історіографії, архівних і опублікованих матеріалів, періодичних видань та усних джерел досліджено соціально-професійну групу вчительства УРСР та характеристики його повсякденного життя в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Уточнено кількісно-якісний, гендерний, соціальний та національний склад освітян. Набуло подальшого розвитку вивчення житлово-комунальних умов педагогів, їх купівельної спроможності, соціального забезпечення, задоволення продовольчих, побутових та медичних потреб. З нових позицій розкрито суспільну роль вчительства та їх внесок у формування світогляду населення. Розширено відомості про участь освітян у громадсько-політичній роботі. За допомогою вперше залучених усних джерел досліджено дозвілля педагогів, з’ясовано роль релігії у їх повсякденному житті.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її фактичний матеріал, результати та висновки можуть використовуватися під час підготовки узагальнюючих праць з історії України, культури та освіти, повсякденної

історії, навчальних курсів для вищої, середньої спеціальної і загальноосвітньої школи, лекцій, спецкурсів.

Апробація результатів дисертації. Основні матеріали та положення дослідження оприлюднені у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013, 2014), «Глухівські наукові читання – 2013» (Глухів, 2013), «Документ. Архив. Информационное общество» (Москва, 2013), «23 International Archival Day» (Trieste, 2013), «Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології і етнології» (Дніпропетровськ, 2014), «VIII «Богданівські читання» (Черкаси, 2014), «Государство, общество и церковь в истории XX века» (Иваново, 2014, 2015), «68-і Каразінські читання» (Харків, 2015).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в 6 наукових публікаціях, у тому числі у двох статтях у зарубіжних наукових фахових виданнях. Окремі положення та результати дослідження додатково відображені у 10 публікаціях тез і виступів на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Сучасні тенденції розвитку історичної науки сприяли підвищенню інтересу дослідників до історії повсякденності – галузі знань, предметом вивчення якої є сфера людської буденності. На відміну від традиційної історії, пріоритетними напрямками якої було дослідження політичних, економічних, культурних процесів у країні, історія повсякденності зосередилася на вивченні не окремих подій чи явищ, а щоденного існування людини, її побуту, культури, ментальності, тобто реалій життя. Звернення до повсякденної історії дозволяє не лише переосмислити минуле, подивитися на відомі події під іншим кутом зору, але й наблизитись до розуміння епохи, відчуття часу.

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до вивчення повсякденного життя окремих соціальних груп – селянства, студентства, науково-педагогічних працівників тощо. Вчительська інтелігенція була і залишається важливим суб'єктом у соціокультурному житті будь-якого регіону. Вона завжди реагувала практично на всі проблеми державного, регіонального й особистісного характеру. Саме педагогічна інтелігенція сприяла формуванню й поширенню духовних цінностей серед молодих громадян країни.

Аналіз історіографії дає можливість визначити завдання подальшого наукового пошуку з тематики повсякденного життя освітян. Важливо охарактеризувати як узагальнюючі праці, так й індивідуальні та колективні монографії, наукові статті, автореферати, дисертаційні роботи, опубліковані українськими та закордонними авторами (в тому числі й російськими). При їх аналізі особливий інтерес спрямований на досліджуваний період.

Історіографію теми дисертації поділяємо на два етапи, виходячи з хронологічного принципу: 1) радянський (1950-ті – 1980-ті рр.) та

2) пострадянський (початок 1990-х рр. – початок XXI ст.). Тема дослідження створює необхідність звернення до широкого кола робіт, які умовно можна поділити на дві групи. По-перше, це публікації, присвячені історії освіти, педагогіки та особливостям діяльності вчительства і, по-друге, це роботи з історії повсякдення (теоретичного і практичного характеру). В якості критерію класифікації наукової літератури ми використовуємо проблемний підхід, що дозволяє детально охарактеризувати різноманітні праці з обраної теми.

Характерними особливостями післясталінського етапу радянської історії були відновлення ленінських норм партійного та державного життя, підвищення керівної ролі КПРС. Автори досліджень наголошували на важливій ролі М. С. Хрущова у проведенні реформування суспільного життя. У всіх публікаціях зазначеного періоду підкреслювалася необхідність, невідворотність та цілеспрямованість змін. Для праць на цьому етапі характерне відстоювання ідеї «завоювань соціалізму», особливо в освітній сфері, наведення значного фактичного матеріалу про функціонування навчальних закладів, їх зв’язок з трудовою діяльністю тощо.

До узагальнюючих праць з історії радянської школи 1950-х – середини 1960-х рр. варто віднести низку колективних монографій, в яких міститься значний фактичний матеріал про становлення та розвиток радянської системи освіти, розширення шкільної мережі, запровадження загальної обов’язкової восьмирічної та середньої освіти, підготовки вчительських кадрів тощо[1]. Разом з тим, у них містяться завищені дані про фінансові витрати на розвиток освіти,

[1] Нариси з історії Комуністичної партії України / [автор. колек. І. Д. Назаренко (кер.), Ю. В. Бабако та ін]. – К.: [Б. в.], 1961. – 616 с.; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967 рр.) / [ред. кол. А. Д. Бондар (відп. ред.) та ін.]. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.; Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) / [авт. кол.: М. М. Грищенко, О. Р. Мазуркевич та ін.]. – К.: Радянська школа, 1957. – 446 с.

матеріально-технічне оснащення навчальних закладів та забезпечення їх вчителями.

Одним із напрямків досліджень радянських вчених стало звернення до проблематики становлення та розвитку системи навчання та виховання молоді. Означена тема знайшла відображення в працях А. Д. Бондаря, К. А. Колосової, В. Д. Мойсеєнка, Є. С. Березняка, І. Я. Кошарного та ін. Так, А. Д. Бондар зупинився на аналізі навчального процесу в загальноосвітніх, восьмирічних школах, школах-інтернатах і групах подовженого дня[1]. Дослідник звернув увагу на запровадження трудового виховання учнів та залучення їх до корисної праці. Він також визначив основні форми організації дозвілля школярів, констатував значення педагогічних колективів у діяльності учнівських гуртків. У публікації К. А. Колосової проаналізовано заходи партійних та урядових організацій, органів народної освіти у здійсненні навчання та перебудові навчального процесу[2]. Авторка також зупинилася на проблемі розбудови мережі шкіл, ліквідації двозмінного навчання та підготовки вчительських кадрів. Удосконаленню методів партійного керівництва народною освітою

---

[1] Бондар А. Д. Організація навчально-виховної роботи у восьмирічній школі / А. Д. Бондар. – К.: Радянська школа, 1962. – 145 с.; Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 227 с.; Навчально-виховна робота в школах і групах подовженого дня / [упор.: А. Д. Бондар, Б. Ф. Мельниченко, К. Ф. Присяжнюк, Н. Ф. Січкар]. – К.: Радянська школа, 1965. – 115 с.

[2] Колосова К. А. В ногу з життям. З досвіду роботи партійних організацій Української РСР / [відпов. ред. К. А. Колосова, упор. С. П. Заволока]. – К.: Радянська школа, 1961. – 205 с.; Колосова К. А. Школи України на новому етапі / К. А. Колосова. – К.: Радянська школа, 1960. – 89 с.

присвячена монографія В. Д. Мойсеєнка[1]. Науковець визначив основні партійні заходи в сфері освіти – постійний контроль за шкільними закладами, кваліфікаційна підготовка та перепідготовка вчителів, спільні наради педагогів і працівників господарства. Крім того, у полі зору автора знаходилась проблема відбудови та розширення шкільної мережі. На великому фактичному матеріалі показано розвиток радянської загальної освіти в Україні після прийняття так званого «Закону про школу» (1958 р.) в монографії Є. С. Березняка[2]. Автор проаналізував існуючу в 1950-ті – 1960-ті рр. мережу різних типів шкіл, детально зупинився на причинах і наслідках реформи шкільної освіти, подав характеристику кількості учнів, учителів по всіх областях України.

До проблем розвитку освіти в західноукраїнському регіоні звернувся І. Я. Кошарний[3]. Автор охарактеризував процес створення радянської системи культурно-освітніх закладів і розгортання їх роботи протягом 1939-1958 рр., звернув увагу на підготовку педагогічних кадрів, зокрема – в ідеологічному напрямку.

На початку 1960-х рр. з'явилися індивідуальні монографії, зміст яких присвячувався реформуванню загальноосвітньої школи, що проводилося на основі відповідного закону Верховної Ради СРСР (грудень 1958 р.) «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Однією з перших до цього питання звернулася

---

[1] Мойсеєнко В. Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. (На матеріалах УРСР. 1945–1958 рр.) / В. Д Мойсеєнко. – К.: Вища школа, 1975. – 136 с.

[2] Березняк Е. С. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е. С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1964. – 129 с.

[3] Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с.

О. Я. Завадська[1], яка на сторінках своїх монографій охарактеризувала причини, хід та наслідки реформи загальноосвітньої школи, запровадження восьмирічної та середньої освіти. Автор зупинилася на питаннях розгортання будівництва шкільної мережі, матеріальному забезпеченні шкіл, проблемі перепідготовки вчительських кадрів у відповідності до запровадження політехнічного навчання, також проаналізувала професійну діяльність вчителів (проведення гуртків, тематичних вечорів тощо). Особливості реформи висвітлювалися також у публікаціях М. М. Грищенка[2], М. М. Моторнюка[3] та ін. Так, М. М. Грищенко охарактеризував запровадження в школі виробничого навчання, показав його значення в ідейному вихованні учнів[4]. Автор звернувся до видів діяльності вчителів поза межами школи – вони працювали пропагандистами, агітаторами, лекторами, обиралися депутатами місцевих рад. Характерно, що у всіх роботах радянського часу, які присвячені реформі школи, автори виділяють два періоди розвитку освіти: до 1958 р. та після 1958 р., підкреслюючи цим важливу роль реформи.

---

[1] Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти / О. Я. Завадська. – К.: Радянська школа, 1964. – 164 с.; Завадська О. Я. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968) / О. Я. Завадська. – К.: Изд-во Киевского университета, 1968. – 266 с.

[2] Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на України за роки Радянської влади / М. М. Грищенко. – К.: Вища школа, 1957. – 44 с.

[3] Моторнюк М. М. Школа і виховання нової людини. (З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям) / М. М. Моторнюк. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. – 164 с.; Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи / М. М. Моторнюк. – К.: Знання, 1976. – 48 с.

[4] Грищенко М. М. Високе покликання радянського вчителя / М. М. Грищенко. – К.: Радянська Україна, 1961. – 46 с.

Стан матеріальної бази шкіл республіки став предметом окремих публікацій І. О. Довганя[1] та В. Є. Козака[2]. Автори охарактеризували процес забезпечення шкіл навчальним обладнанням, меблями, звернули увагу на процес укрупнення сільських шкіл.

Чимало публікацій радянського періоду стосувалися проблем формування та розвитку інтелігенції, її підготовки та значення в суспільстві[3]. Так, у праці І. Є. Ворожейкіна, М. П. Кіма, В. П. Наумова висвітлено процес підготовки науково-педагогічних кадрів, розглянуто заходи влади щодо підвищення їх професійно-кваліфікаційного рівня[4]. Вчені проаналізували кількісно-якісну характеристику освітянської та наукової інтелігенції, зокрема навели дані про кількість учителів, вихователів, наукових працівників у СРСР станом на 1959 р. Окрема увага звернена на їх ідейно-політичне виховання

---

[1] Довгань І. О. Діяльність партійних організацій України по будівництву шкіл і зміцненню їх навчально-матеріальної бази / І. О. Довгань // З історії боротьби комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні. – К., 1972. – С. 91–101.

[2] Козак В. Є. Матеріальна база сільської школи / В. Є. Козак, Л. Т. Верховодова, А. І. Синенко. – К.: Радянська школа, 1979. – 156 с.

[3] Главацкий М. Е. Историография формирования интеллигенции в СССР в переходной период / М. Е. Главацкий. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1987. – 108 с.; Интеллигенция советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования) / Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.; Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / Ц. А. Степанян (глав. ред.), М. Х. Иштхашян, Ф. Т. Константинов. – М.: Наука, 1983. – 389 с.

[4] Советская интеллигенция. (История формирования и роста. 1917–1965 гг.) / И. Е. Ворожейкин, М. П. Ким (глав. ред.), В. П. Наумов. – М.: Мысль, 1968. – 435 с.; Из истории советской интеллигенции: сбор. ст. / [ред. кол.: М. П. Ким (глав. ред.) и др.]. – М.: Мысль, 1966. – 223 с.

шляхом з'їздів, політичного просвітництва (лекцій, гуртків, народних університетів). У монографії Р. Г. Яновського на статистичних матеріалах та даних соціологічних досліджень проаналізовано особливості розвитку, місце та роль інженерно-технічної, науково-технічної, медичної, управлінської, учительської, художньої, військової інтелігенції в соціальній структурі радянського суспільства[1]. Важливою рисою цих робіт є спроби авторів показати взаємозв'язок інтелігенції з іншими суспільними групами, розкрити її значення в економічному, соціальному, освітньому житті країни, визначити специфічні риси, притаманні педагогічним працівникам сіл і міст тощо.

Тенденції кількісно-якісних змін сільської інтелігенції висвітлені в праці А. І. Сухарьова[2]. Крім того, дослідник встановив, що від рівня економічної успішності колгоспу залежала забезпеченість учителів житлом та побутовими послугами. На думку автора, особливістю становища інтелігенції в сільській місцевості була необхідність мати особисте підсобне господарство, оскільки розмір їх заробітної плати був меншим, ніж у представників міської еліти. Відтак, підсобні господарства частково поповнювали бюджет сільської інтелігенції.

Важливе значення в розумінні становлення сільської інтелігенції мають праці В. Б. Островського, П. К. Лучинського, Ц. А. Степаняна та ін. Так, у своїй монографії В. Б. Островський приходить до висновку, що за роки радянської влади в сільській місцевості була ліквідована неграмотність. Це дало змогу селянам отримати не лише середню освіту, але й вищу, а отже поповнити ряди інтелігенції[3]. Також автор наголошував на процесі стирання різниці в рівні

---

[1] Социальное развитие советской интеллигенции / Р. Г. Яновский (отв. редактор). – М.: Наука, 1986. – 336 с.

[2] Сухарев А. И. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / А. И. Сухарев. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПРС, 1963. – 120 с.

[3] Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР / В. Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1967. – 328 с.

освіти між колгоспниками та інтелігенцією. Такі вчені, як П. К. Лучинський та Ц. А. Степанян, використовуючи методику опитування сільських жителів СРСР, визначили професійні орієнтації сільської молоді, показали роль сільської інтелігенції в духовному розвитку селян[1].

Проблема підготовки кадрів радянської інтелігенції та особливості їх діяльності власне в Українській РСР розкрита в працях Ю. О. Курносова, А. Д. Бондаря та А. І. Шокалюка. Так, Ю. О. Курносов та А. Д. Бондар у своїй монографії акцентували увагу на підготовці вчителів, інженерно-технічних та сільськогосподарських працівників через вищі та середні спеціальні навчальні заклади[2]. Крім того, Ю. О. Курносов також проаналізував кількісно-якісні зміни в структурі української інтелігенції впродовж 1950-х – 1970-х рр.[3]. В іншій публікації вчений простежив роль освічених людей у формуванні ідеологічних переконань народу[4]. Дослідник констатував, що, беручи участь у пропагандистській та агітаційній роботі, представники інтелігенції формували людину радянського типу.

---

[1] Социальное развитие села в период строительства коммунизма / [ред. кол. П. К. Лучинский, Ц. А. Степанян и др.]. – Кишинев: Картя Молдовеняске, 1976. – 548 с.

[2] Курносов Ю. О., Бондар А. Д. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносов, А. Д. Бондар. – К.: Наукова думка, 1964. – 343 с.

[3] Курносов Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970-ті рр.) / Ю. О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1975. – 207 с.

[4] Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965) / Ю. О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1968 – 180 с.

Значний масив статистичних даних, які стосуються освітян, міститься в книзі А. І. Шокалюка[1]. Зокрема, на її сторінках показана робота вищих навчальних закладів з підготовки вчительської інтелігенції. Автор виокремив три види навчальних закладів, які надавали освіту вчителям: педагогічні училища (середня спеціальна освіта), вчительські інститути (неповна вища освіта), педагогічні інститути та університети (повна вища освіта). У праці також проаналізована система направлення випускників вищих навчальних закладів на роботу в школи республіки, наведені дані щодо кількості молодих спеціалістів та щорічної їх потреби для забезпечення належного навчального процесу в школах.

Розвиток системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів радянської загальноосвітньої школи знайшов відображення в праці П. В. Худоминського[2]. Автор зазначив, що до кінця 1960-х рр. було завершено формування важливих структурних та функціональних компонентів системи підвищення кваліфікації вчителів. Завдяки цьому вдалося значно розширити об’єм роботи з перепідготовки педагогічних кадрів (з 10 % у 1950-ті рр. до 25 % у 1960-ті рр.). Монографія також містить детальний аналіз роботи інститутів удосконалення кваліфікації вчителів.

У радянський період також публікувалися дослідження з проблем педагогічної етики та культури поведінки вчителів. Важливе значення в цьому напрямку мають праці В. А. Сухомлинського, на сторінках яких автор не лише звернув увагу на значення вчителя як взірця для наслідування, але й описав

---

[1] Шокалюк А. И. На принципах интернационализма. Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР. 1951–1958 / А. И. Шокалюк. – Львов: Вища школа, 1981. – 126 с.

[2] Худоминский П. В. Развитие системы повышения квалификации педагогических кадров советской общеобразовательной школы (1917–1981 гг.) / П. В. Худоминский. – М.: Педагогика, 1986. – 184 с.

різноманітні методи виховання підростаючого покоління[1]. Такі автори, як В. М. Чернокозова та І. І. Чернокозов розглянули сутність педагогічної моралі, її функції в педагогічній роботі[2]. Дослідники наголошували, що поведінка вчителя лише тоді моральна, коли вона відповідає соціальним цілям і змісту освіти. Науковці також охарактеризували моделі відносин учитель – учень, учитель – батьки, вчитель – колеги, вчитель – суспільство. На думку інших науковців – Б. О. Азової, С. Є. Крола[3] та І. К. Білодіда[4] основну роль у формуванні людських якостей в учнів відігравав особистий приклад вчителя та його поведінка в школі.

Важливе значення в дослідженні вчительства як соціально-професійної групи має дисертаційна робота та стаття Н. М. Часовнікової[5]. Авторка,

---

[1] Сухомлинский В. А. Воспитание коллективизма у школьников / В. А. Сухомлинский. – М.: АПН РСФСР, 1965. – 202 с.; Сухомлинский В. А. Письмо о педагогической этике / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1970. – № 11. – С. 50–51.; Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1989. – 288 с.

[2] Чернокозова В. Н., Чернокозов И. И. Этика учителя. Педагогическая этика / В. Н. Чернакозова, И. И. Чернокозов. – К.: Радянська школа, 1973. – 176 с.

[3] Азова Б. О., Крол С. Є. З досвіду виховання в учнів навичок і звичок культурної поведінки / Б. О. Азова, С. Є. Крол. – К.: Радянська школа, 1962. – 85 с.

[4] Білодід І. К. Про культуру педагогічної праці / І. К. Білодід. – К.: Радянська школа, 1960. – 49 с.

[5] Часовникова Н. М. Советское учительство в период строительства коммунизма (1959–1965 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук / Н. М. Часовникова; Моск. ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени гос. ин-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1966. – 34 с.; Часовникова Н. М. Особенности формирования учительских кадров в СССР в годы семилетки

використовуючи статистичні дані, архівні джерела та матеріали особисто проведеного соціологічного опитування, дослідила такі важливі питання, як кількісно-якісні зміни педагогічних кадрів протягом 1959-1965 рр., їх гендерний та національний склад, педагогічне навантаження, участь у громадському житті тощо. У своїй роботі поряд з аналізом здобутків радянської системи управління освітою, дослідниця зазначила й основні недоліки її функціонування. А саме – помилковість розрахунків планових органів УРСР потреби вчительських кадрів, що призвело на початку 1960-х рр. до значної їх нестачі; відсутність чіткої системи розподілення молодих спеціалістів; перевантаженість педагогів навчальними годинами; значна плинність освітян тощо. Н. М. Часовнікова також звернулася до проблеми нерівномірного забезпечення шкіл педагогічними кадрами з точки зору гендерного аспекту, підкресливши домінування представників жіночої статі в учительських колективах більшості шкіл. Незважаючи на ідеологічні моменти, присутні в роботах Н. М. Часовнікової, її праці стали вагомим внеском у дослідження вчительства в роки хрущовської «відлиги».

У радянській історіографії проблемам повсякденного життя вчительської інтелігенції не приділялося належної уваги. Лише опосередковано в деяких працях істориків можемо знайти відомості про матеріальне становище населення, умови побуту, медичного забезпечення, культурного дозвілля тощо. Так, до узагальнюючої праці з цієї тематики можемо віднести восьмитомну «Історію Української РСР»[1], що містить відомості про діяльність закладів торгівлі, громадського харчування, житлово-комунальне забезпечення тощо.

(1959–1965) / Н. М. Часовникова // Вестник Московского университета. – 1966. – № 6. – С. 3–17.

[1] Історія Української РСР / [ред. кол.: А. Г. Шевельов, Ю. Ю. Кондуфор (гол. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1977–1979. Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і роки).

Варто звернути увагу на працю Ю. В. Арутюняна, в якій простежено зв'язок освіти сільського населення з їх умовами життя[1]. За спостереженнями автора, сільська інтелігенція, що мала вищу і середню освіту, вільніше долучалась до досягнень культури, ніж люди без освіти або з початковою освітою. Більш високі прибутки вчительської інтелігенції, порівняно з колгоспниками, робили доступнішими для них предмети матеріальної культури – книги, телевізори, програвачі. Таким чином, на думку дослідника, школа виступала ретранслятором радянської культури.

У контексті вивчення матеріального становища освітян слід згадати монографії, в яких досліджується рівень оплати праці вчительської інтелігенції. До них належать праці А. Г. Аганбегяна, В. Ф. Майера[2], А. І. Цепіна[3], С. П. Фігурнова[4]. Так, С. П. Фігурнов проаналізував розмір реальної заробітної плати робітників і службовців, у тому числі й вчителів, додаткові прибутки населення за рахунок суспільних фондів споживання, а також рівень задоволення побутових потреб. Система нарахування заробітної плати освітян

Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945-50-і роки). – 1979. – 392 с.

[1] Арутюнян Ю. В. Опыт социологического изучения села / Ю. В. Арутюнян. – М.: Изд-во Московского университета, 1968. – 104 с.; Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю. В. Арутюнян. – М.: Мысль, 1971. – 372 с.

[2] Аганбегян А. Г., Майер В. Ф. Заработная плата в СССР (некоторые вопросы теории и практики) / А. Г. Аганбегян, В. Ф. Майер. – М.: Госпланиздат, 1959. – 236 с.

[3] Цепин А. И. Трудовые права учителей / А. И. Цепин. – М.: Изд-во Юридическая литература, 1965. – 132 с.

[4] Фигурнов С. П. Реальная заработная плата и подъем материального благосостояния трудящихся в СССР / С. П. Фигурнов. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 195 с.

також проаналізована в дослідженні, написаному колективом економістів під керівництвом Д. І. Правдіна[1]. У книзі описані принципи організації оплати праці в галузях невиробничої сфери, до якої вчені віднесли освіту, охорону здоров'я, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, органи державного управління. Автори зазначили основні недоліки системи оплати праці освітян в 1950-ті рр.: неоднаковий розмір винагороди за працю сільських і міських педагогів, вчителів основних предметів та додаткових, а також значне відставання заробітної плати освітян та працівників промислової сфери.

Простежити купівельну спроможність вчителів можна, проаналізувавши загальні тарифи та ціни на продовольчі (хліб, молочні продукти, м'ясо, риба, цукор, солодощі) та промислові (тканини, взуття, меблі, техніка) товари. У цьому напрямку варто відзначити праці Ш. Я. Турецького[2], в яких наводиться значний фактичний матеріал, що відображає цінову реальність радянської доби.

У дослідженні соціального забезпечення педагогів важливе значення має праця, в якій висвітлено систему нарахування соціальних виплат[3]. Її упорядники детально проаналізували законодавчу базу нарахування пенсій та соціальної допомоги, визначили їх види, а також навели приклади, коли вчителі могли ними скористатися.

---

[1] Заработная плата работников непроизводственной сферы / [Д. И. Правдин и др.]. – М. : Экономика, 1967. – 144 с.

[2] Цены и ценообразование / [под ред. Ш. Я. Турецкого]. – М.: Московский Ордена Трудового Красного Знамени ин-т народ. хоз-ва им. Г. В. Плеханова, 1966. – 188 с.; Цены и тарифы / [под ред. Ш. Я. Турецкого]. – М.: Высшая школа, 1969. – 424 с.

[3] Государсвенные пенсии и пособия. Практическое пособие для работников органов социального обеспечения. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 430 с.

Питання побутового забезпечення населення УРСР протягом 1946-1958 рр. стало предметом вивчення Л. Д. Вітрук[1]. У статті авторка охарактеризувала розвиток житлового фонду в УРСР, звернула увагу на функціонування комунального господарства (водопостачання, централізованого опалення та каналізації), відбудову транспортної мережі, благоустрій населених пунктів, діяльність закладів торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування тощо. Незважаючи на ґрунтовне висвітлення вказаної проблематики, дослідниця зупинилася лише на досягненнях радянського керівництва в галузі побутового забезпечення населення, замовчуючи при цьому його прорахунки. Аналогічний підхід до висвітлення теми спостерігається і в праці Р. А. Худяка, який дослідив проблему охорони здоров'я та медичного забезпечення населення в УРСР[2].

Отже, в публікаціях радянського часу домінували такі напрямки, як дослідження розвитку шкільництва, реформ освіти, проблем формування вчительських кадрів, підвищення їх кваліфікації, дотримання педагогічної етики тощо. Автори цих праць, головним чином, акцентували увагу на авангардній ролі КПРС в розгортанні будівництва шкільної мережі, зміцненні їх матеріально-технічної бази та вдосконаленні навчально-виховного процесу в школі. Разом з тим, в радянській літературі залишилися недостатньо дослідженими аспекти підготовки педагогічних кадрів, їх кількісно-якісний склад, матеріально-побутове та медичне забезпечення тощо.

Розпад СРСР зумовив вивільнення історичної науки від ідеологічної заангажованості, сформував нові погляди навіть на звичні сторони нашого

---

[1] Вітрук Л. Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Л. Д. Вітрук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С. 47–63.

[2] Худяк Р. А. Охорона здоров'я трудящих Української РСР (1946–1958 рр.) / Р. А. Худяк // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С. 63–80.

минулого, а в науці дав можливість розвивати нові напрямки та підходи. З початку 1990-х рр. розпочався другий етап історіографії у вивченні історії освіти, шкільництва та вчительства. Саме в цей час розширилося коло наукових інтересів вчених, які публікували праці, написані на основі документів, раніше недоступних історикам. У науковій літературі стала проявлятися тенденція щодо дослідження проблем освіти в радянські часи на прикладах окремих географічних регіонів. Така локалізація дозволила виявити загальні особливості, а також специфіку, притаманну шкільній освіті та вчительству. Серед публікацій пострадянського періоду слід назвати як праці з історії розвитку освіти в УРСР, так і ті, що присвячені проблемі повсякденності педагогів (теоретичному та практичному вивченню).

До узагальнюючих праць, в яких висвітлені освітні процеси в УРСР протягом 1950-х – 1960-х рр. можемо віднести монографії В. К. Барана, В. М. Даниленка, В. М. Литвина, А. Г. Слюсаренка, Ю. І. Шаповала та ін.[1]. Науковці в своїх дослідженнях засвідчили ідеологічний диктат партії стосовно працівників культурно-освітніх установ, втрату ними своїх справжніх функцій та перетворення на ідеологічний придаток партійних організацій. Велику увагу

[1] Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, 1996. – 448 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, 2003. – 667 с.; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.; Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин, В. А. Смолій (ред.). – К.: Літерра, 2004. – 269, [2] с.; Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 653 с.

історики приділили аналізу політики русифікації культури, освіти та науки, негативних наслідків освітнього закону 1958 р., проблемам закриття українських шкіл тощо.

Окремі процеси та явища, що відбувалися в освітній сфері 1950-х – 1960-х рр., а також участь у них педагогічної інтелігенції знайшли відображення в історіографічних працях. Так, вивчаючи наявну вітчизняну літературу з проблеми участі соціальних груп УРСР у суспільно-політичних процесах зазначеного періоду, Ю. О. Ніколаєць[1] ґрунтовно охарактеризував праці, присвячені діяльності української інтелігенції в радянський період. Спробу узагальнити історіографію про функціонування закладів освіти УРСР протягом 1950-1980-х рр., у тому числі й загальноосвітньої школи, забезпечення політизації навчально-виховного процесу в освітніх установах здійснила Н. С. Брехунець[2]. У свою чергу Ж. Б. Кукуруза систематизувала здобутки радянської та сучасної української історіографії в галузі дослідження освітянських реформ хрущовської доби[3]. До історіографії проблеми

---

[1] Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «Фенікс» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. – 360 с.

[2] Брехунець Н. С. Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50 – 80-х років ХХ ст.: до історіографії проблеми / Н. С. Брехунець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 52–57; Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50 – 80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Брехунець Ніна Сергіївна; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с.

[3] Кукуруза Ж. Б. Перетворення в галузі освіти УРСР (середина 1950-х – початок 1960-х рр.): огляд історіографії / Ж. Б. Кукуруза // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 183–188.

формування та діяльності сільської інтелігенції в 1950-ті – 1960-ті рр. також звернулися В. М. Даниленко та І. М. Романюк[1]. Вчені приділили окрему увагу вчителям як важливій групі в соціокультурному середовищі українського села. Також науковці констатували важливість історіографічної спадщини радянських істориків, адже саме в них міститься інформація про розвиток загальноосвітньої школи, форми спільної діяльності вчителів і батьків у справі виховання школярів, висвітлюються проблеми підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів тощо.

Окремою сферою досліджень вітчизняних істориків стала проблема реформування середньої освіти в другій половині 1950-х рр. Так, С. В. Кульчицький, вивчаючи це питання, підкреслив суперечливий характер реформи. Адже з одного боку, середня освіта стала обов'язковою, покращилася матеріально-технічна база шкіл, зросла кількість вчителів, були засновані нові типи навчальних закладів. Однак, запропонований КПРС проект вибору батьками мови навчання їх дітей мав сприяти русифікації народної освіти[2]. Також детальний аналіз наслідків освітньої реформи для сільських навчальних закладах можемо знайти в публікаціях І. М. Романюка[3].

---

[1] Даниленко В. М., Романюк І. М. Інтелігенція українського села в 50-ті – 60-ті роки XX ст.: історіографія та джерельна база проблеми / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 46–52.

[2] Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 91–102.

[3] Романюк І. М. Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. / І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2002. – Вип. 4. – С. 163–167; Романюк І. М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики / І. М. Романюк //

Іншим напрямком досліджень у сучасній історіографії є вивчення суспільного становища радянської інтелігенції, у тому числі й вчителів, та їх участі в культурному житті республіки 1950-х – 1980-х рр. Так, дослідники О. А. Шевчук[1] та В. І. Юрчук[2] зупинилися як на позитивних здобутках культурно-освітньої сфери цього періоду (пожвавлення культурного життя з початком «відлиги», підвищення освітнього рівня населення, розвиток будівництва мережі шкіл, клубів, кінотеатрів, музеїв), так і на негативних – посилення тиску на інтелігенцію. До характеристики суспільно-культурної діяльності інтелігенції в другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., звернулася і Р. А. Дудка[3]. Науковець зазначила, що з метою уникнення інакомислення населення представники влади посилювали ідейно-виховну роботу, починаючи її зі школи.

Вітчизняні дослідники у своїх працях також звернулися й до питання підготовки педагогічних кадрів, забезпечення ними шкіл протягом 1950-х – 1960-х рр., а також функціонування системи підвищення кваліфікації освітян. У

Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 282–289.

[1] Шевчук О. А. Інтелігенція України у реалізації національно-культурних програм (кінець 50-х – початок 90х рр. XX ст.) / О. А. Шевчук. – К.: Рідний край, 1996. – 34 с.

[2] Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. І. Юрчук. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.

[3] Дудка Р. А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років XX століття: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Дудка Раїса Анатоліївна; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 22 с.

цьому контексті варто відзначити роботи Н. Г. Красножон[1], О. В. Логвиненка, О. Л. Капченко, Ю. В. Войцехівського, та ін. Так, О. В. Логвиненко визначив основні заходи керівництва республіки з підготовки педагогічних кадрів: запровадження широкопрофільної освіти, політехнізації навчання з метою прищеплення вчителям виробничих навиків, збільшення прийому на заочні відділення. Також зупинився на реорганізації спеціальних та вищих педагогічних навчальних закладів. Крім того, дослідник проаналізував специфіку кадрової політики в західних областях УРСР[2]. До питання підготовки педагогів протягом 1960-х – 1980-х рр. звернувся й Ю. В. Войцехівський[3]. Характеризуючи соціально-професійні групи українського села, вчений зупинився на висвітленні кількісно-якісних показників учителів, заходів з підвищення їх кваліфікації, а також міграційних процесів, які стали звичним явищем у досліджуваний ним період. У свою чергу О. Л. Капченко в дисертації здійснила ретроспективний та критичний аналіз структурних підрозділів районних відділів освіти, змісту та форм їх діяльності з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів[4].

---

[1] Красножон Н. Г. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944-1953) / Н. Г. Красножон // Наукові записки з української історії. – 1999. – Вип. XII. – С. 345–357.

[2] Логвиненко О. В. Підготовка вчителів та забезпечення ним шкіл України у 1950 – 1960-х роках / О. В. Логвиненко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 203–213.

[3] Войцехівський Ю. В. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х рр. / Ю. В. Войцехівський. – Київ – Бердянськ: [Б. в.], 2004. – 124 с.

[4] Капченко О. Л. Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945 – 1990 рр.): автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Капченко Олеся Леонідівна; Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 18 с.

На сучасному етапі розвитку історичної науки вітчизняні науковці в своїх дослідженнях звернулися до мікроісторичного напрямку. Показовими у цьому плані є наукові роботи з історії освіти окремих регіонів чи населених пунктів. Зокрема, тематиці відбудови та подальшого розвитку системи освіти в західноукраїнському регіоні протягом другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр.) присвятили свої праці С. В. Герегова та С. Д. Сворак. Так, С. В. Герегова в своїй дисертації, залучаючи нові документи та архівні матеріали, проаналізувала процеси, пов'язані з ідеологічним приборканням учительства в контексті суспільно-політичних умов регіону повоєнного періоду. Автор визначила, що політика ідеологічного тиску на освітніх працівників нерідко завершувалася репресіями, які слугували універсальним інструментом управління[1]. У свою чергу С. Д. Сворак простежив процес ліквідації національної школи в західній Україні та етапи утвердження, розвитку радянського шкільництва, розкрив партійний тиск на систему народної освіти[2]. В іншій своїй праці автор проаналізував трансформацію освітньої системи, запровадження радянської педагогіки у навчально-виховний процес, ідеологізацію та політизацію освіти[3]. Вчений прийшов до висновку, що радянська педагогіка заважала формуванню в молоді історичної пам'яті, національної свідомості та патріотизму.

---

[1] Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Герегова Світлана Володимирівна; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 19 с.

[2] Сворак С. Д. Становлення радянської системи освіти в Західному регіоні України: традиції і проблеми / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 43 с.

[3] Сворак С. Д. Освіта в західноукраїнському регіоні в 1944–1964 роках. (Деякі аспекти історії, політики, педагогіки) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 38 с.

У контексті дослідження західноукраїнської гуманітарної інтелігенції в другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр. звернулася до проблеми вчителів Т. В. Марусик[1]. Дослідниця відзначила значну плинність кадрів серед західноукраїнських педагогів, що було пов'язано, насамперед, з тим, що учительство більш ніж будь-яка з груп інтелігенції виявилося заручником суспільно-політичної ситуації в регіоні. До того ж, переведення кваліфікованих кадрів на викладацьку роботу в школи відбувалося здебільшого за традиціями того часу – адміністративним шляхом, без урахування інтересів і потреб людей, яких відривали від звичайного оточення, житла та сім'ї.

На прикладі функціонування Мельниківської середньої школи П. В. Губський розкрив історію шкільної освіти з кінця XIX до кінця XX ст.[2]. Вчений подав характеристику діяльності та навів біографії відомих в окрузі вчителів навчального закладу. Книга містить фотографії сільської школи, педагогів, а також значний фактичний матеріал по кількості випускників у різні роки. В іншій його праці про історію села Старий Мерчик для нас є цінним розділ, присвячений соціально-політичному життю селян, оскільки автор, на основі матеріалів Державного архіву Харківської області, детально проаналізував участь учителів у громадському житті населеного пункту[3].

---

[1] Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40 – 50-ті рр. XX ст.) / Т. В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.; Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Марусик Тамара Володимирівна; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 39 с.

[2] Губський П. В. Слобідська Україна. Село Мельникова, Мельниківська школа 1901–2001. Сільський літопис з фотографіями / П. В. Губський. – Харків: Просвіта, 2001. – 123 с.

[3] Губський П. В. Сторінки історії. Старий Мерчик / П. В. Губський. – Харків: Кліо, 1995. – 725 с.

Історію освіти східноукраїнського регіону досліджував В. С. Курило[1]. У його монографії проаналізовано процеси розвитку загальної та професійної освіти в регіоні, педагогічних ідей та напрацювань найбільш видатних освітян краю упродовж ХХ ст. Автор підкреслив, що у 1950-ті – 1960-ті рр. для 90 % шкіл Донбасу було характерним російськомовне навчання.

До другої групи сучасної історіографії належать публікації, присвячені вивченню повсякденного життя соціальної групи вчительства – їхніх поглядів, побутових умов, ментальності, реакції на історичні події тощо. У контексті історіографії даного аспекту виокремлюємо дві категорії досліджень: публікації теоретичного спрямування, в яких визначаються підходи й методологічні засади вивчення історії повсякденності, та праці, присвячені різноманітним аспектам повсякденного життя освітян, або ті, що опосередковано дають уявлення про них.

Історія повсякденності зародилася в першій третині ХХ ст. Біля її витоків стояли французькі історики М. Блок та Л. Февр, які в 1929 р. заснували журнал «Аннали». На його сторінках вчені звернули увагу на необхідність антропологізації історичної науки, обрання предметом її дослідження людини як історичного суб’єкту. Науковці запропонували використовувати дослідження повсякденності з метою відтворення цілісної історії. Такий підхід вимагав використання здобутків суміжних наук – соціології, етнографії, географії.

Легітимізація проблематики повсякденності в історичній науці пов’язана з Ф. Броделем. Він запропонував мікроісторичний підхід до вивчення минулого. На його думку, в економіці суспільства існує два рівні структур: структури життя матеріального і життя нематеріального (людська психологія і щоденна практика буття). Цей другий рівень він назвав структурами повсякденності, до яких відніс географічні умови життя, трудову діяльність,

---

[1] Курило В. С. Освіта та педагогічна дука Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В. С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.

потреби (в харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх забезпечення[1]. Для такої реконструкції повсякденності характерне звернення до масових явищ і великих часових проміжків, щоб показати глобальні та соціальні трансформації.

Інше розуміння історії повсякденності сформувалося в Італії та Німеччині у 1970-1980-х рр. і набуло назви «мікроісторія» або «історія знизу». На відміну від традиційної історії, дослідники зосередили увагу на історії соціальних низів. Проте акцент вони робили не на цілих класах, а на малих групах з метою розуміння їх адаптації до життєвих обставин. Так, одними із перших звернулися до цього напрямку історики К. Гінзбург[2], Д. Леві, А. Людке[3] та Х. Медик[4].

Спільним для двох підходів у розумінні повсякденності – і позначеного Ф. Броделем, і запропонованого представниками «мікроісторичного» напряму – було нове розуміння минулого, як історії знизу та зсередини. Таким чином в епіцентр досліджень науковців потрапляла людина. Обидва підходи і макроісторичний, і мікроісторичний передбачають звернення уваги на складові частини повсякденного життя.

---

[1] Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. / Фернан Бродель; пер. с фр. [Л. Е. Куббеля]. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Весь мир, 2011. – 551 с.

[2] Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю / К. Гинзбург // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С. 207–235.

[3] Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история: ежегодник [за] 1998–1999 [гг.]. – М., 1999. – С. 77–100.

[4] Медик Х. Микроистория / Х. Медик // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – Т. II. – Вып. 4. – С. 193–202.

З початком 1990-х рр. вивчення повсякденного життя поширилося і в Росії. Теоретико-методологічну основу російських досліджень повсякденності розробили Ю. М. Лотман[1], А. М. Гуревич[2], Н. Л. Пушкарьова[3] та ін.

В Україні до проблеми повсякденності звернулися на початку 2000-х рр. Одним із перших теоретико-методологічне вивчення цього напрямку заклав вітчизняний дослідник О. А. Удод[4]. На його думку, «історія повсякденності – це історія процесу олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов повсякденного життя». Вчений констатував, що для історії повсякденності більше значення має розуміння не історичних явищ, подій та фактів, а їх відображення у свідомості

---

[1] Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искуство-СПБ, 2008. – 412 с.

[2] Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1988. – № 1. – С. 56–70; Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор: медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет / А. Я. Гуревич. – М.: РГГУ, 2005. – 891 с.

[3] Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3–19; Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история: Ежегодник. 2004. – М.: РОСПЕН, 2005. – С. 93–112.

[4] Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема / О. А. Удод // Доба. – 2002. − № 3. – С. 6–18; Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. – 2004. – Т. 2. – С. 286–313.

людей[1]. Дослідження О. А. Удода в цьому напрямку продовжила О. А. Коляструк[2]. Вона визначила сфери вивчення нового наукового напрямку: 1) трудова діяльність (праця, навчання); 2) дозвіллєво-відпочинкова сфера (читання, відвідування театру, цирку, кіно, музеїв, виставок, заняття спортом, іграми, розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) репродуктивно-забезпечувальна (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) приватно-родинна (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) комунікативно-громадська (товариства, дружба, об'єднання).

Чимало публікацій сучасних українських науковців присвячено конкретним аспектам історії повсякдення населення радянської доби. Важливими узагальнюючими працями з цієї проблематики є колективні монографії співробітників Інституту історії України НАН України[3]. Автори

---

[1] Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. А. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6–9.

[2] Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184; Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці [Електронний ресурс] / О. А. Коляструк // Історія: збірник праць. – К., 2009. – С. 17–28. – Режим доступу до журн.: http://politics.ellib.org.ua/pages-5191.html; Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. – 2011. – № 982. – Вип. 44. – С. 8–21.

[3] Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 2 кн., 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колект. моногр. / відп. ред.

проаналізували матеріально-побутове становище, культурно-освітній рівень та суспільно-політичні настрої соціальних груп України повоєнних років та хрущовської доби, охарактеризували їх морально-психологічний стан і релігійну поведінку.

Основні наслідки реформування соціальної сфери, проведеного державою в другій половині XX ст., висвітлені в працях Л. В. Ковпак[1], О. В. Янковської[2], Д. В. Бачинського[3] та ін. Так, Л. В. Ковпак дійшла висновку, що хоч реформи М. С. Хрущова були суперечливими і не виправдали в повній мірі пов'язаних з ними сподівань, але загалом в цей період відбулося піднесення життєвих стандартів населення, а відтак – покращення побутових умов. На думку О. В. Янковської, реформи в соціальній сфері були викликані з одного боку кризовою ситуацією в державі, а з іншого – зовнішньополітичними чинниками, оскільки очільники держави намагалися зробити СРСР – лідера соціалістичного

В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.

[1] Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

[2] Янковська О. В. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині XX ст.: пенсійне забезпечення. (До 55 річчя пенсійної реформи) / О. В. Янковська // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 17. – С. 123–140.; Янковська О. В. Соціальна складова реформ М. Хрущова / О. В. Янковська // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 16. – С. 21–38.

[3] Янковська О. В., Бачинський Д. В. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950 – 1960-ті рр.): житлове забезпечення / О. В. Янковська, Д. В. Бачинський // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 18. – С. 132–149.

табору – країною, соціально привабливою для проживання. Авторка зазначила, що реформи відзначалися непослідовністю через відсутність чіткого плану дій.

Соціально-побутовим та культурно-освітнім змінам, які торкнулися українського села в період хрущовської «відлиги», присвячені праці І. В. Рибака, І. М. Романюка, Я. А. Федоренко та ін. Їх дослідження є важливими з точки зору розуміння процесів, що проходили в селі, а отже так чи інакше впливали на становище вчительської інтелігенції. Так, І. В. Рибак[1] та І. М. Романюк[2] звернули увагу на житлово-комунальне забезпечення сільських жителів, впровадження електрифікації, газофікації та радіофікації сільських населених пунктів, рівень медичного обслуговування, розвиток торгівельної мережі. У своїй монографії І. В. Рибак дійшов висновку, що програма соціальної перебудови українського села виявилася нереалізованою на практиці, адже здійснювалася за залишковим принципом. Як наслідок, розрив у матеріально-побутових умовах мешканців міста та села поглибився. А проблеми побутового характеру, з якими щодня зіштовхувалися жителі сільських населених пунктів, залишилися не вирішеними. Не вирішеним питанням залишилося й якісне медичне обслуговування селян, про що детально описано в окремій публікації І. М. Романюка та П. І. Яценюка[3]. У свою чергу Я. А. Федоренко в дисертаційному досліджені дослідила діяльність установ культури в 1953-1964 рр., проаналізувала стан сільської освіти та наслідки її

---

[1] Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991) / І. В. Рибак. – Камянець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.

[2] Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

[3] Романюк І. М., Яценюк П. І. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950 – 60-ті рр. / І. М. Романюк, П. І. Яценюк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 457–465.

реформування[1]. Також науковець зупинилася на церковному житті сільського населення та здійсненні ними святково-обрядових традицій.

Для всебічного вивчення матеріальної та духовної складової повсякденності освітян у 1950-х – початку 1960-х рр. варто звернути увагу на праці, присвячені побуту та дозвіллю міського населення. У цьому контексті варто відзначити праці О. Г. Ткаченко, О. Д. Ісайкіної, В. М. Вовка та ін. Так, О. Г. Ткаченко в своїх дослідженнях проаналізувала забезпечення міських жителів квартирами та послугами комунального господарства: постачання газу, електрики, води, облаштування каналізаційних стоків, закладів побутового обслуговування, функціонування транспорту, забезпечення санітарного очищення міст, їх озеленення та благоустрій[2]. О. Д. Ісайкіна, крім питання побутового забезпечення, зупинилася на проблемі функціонування міських установ громадського харчування, закладів культурного дозвілля, охарактеризувала рівень споживання основних продуктів жителями міст[3]. Крім того, в окремій публікації дослідниця приділила увагу медичному

---

[1] Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Федоренко Яніна Анатоліївна; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.

[2] Ткаченко О. Г. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Г. Ткаченко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 415–421.; Ткаченко О. Г. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Г. Ткаченко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 207–212.

[3] Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 30 с.

обслуговуванню міських жителів[1]. Логічним продовженням напрацювань О. Г. Ткаченко та О. Д. Ісайкіної стала кандидатська дисертація В. М. Вовка, в якій дослідник не лише простежив побутові умови життя міського населення протягом 1950-х – 1980-х рр., але й проаналізував рівень їх заробітної плати й пенсій та можливість задоволення життєвих потреб[2]. Крім того, в дисертації простежено культурні запити міського населення, народні традиції та з'ясовано ставлення до них радянської влади. Зазначимо, що хоч згаданими вченими окремо не піднімалося питання умов матеріального та культурного забезпечення міських педагогів, все ж їх наукові доробки є важливими при формуванні комплексного бачення побуту та дозвілля населення радянської доби.

Окреме місце в духовній культурі будь-якої соціальної групи належить релігії. Ґрунтовні дослідження з питання релігійності та релігійної свідомості населення радянського періоду проведені П. М. Бондарчуком[3]. Автор у своїх

---

[1] Ісайкіна О. Д. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945–1955 рр.) / О. Д. Ісайкіна // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 346–353.

[2] Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50 – 80-х роках XX століття: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Вовк Віталій Миколайович; Нац. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 23 с.; Вовк В. М. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950 – 80-х рр. XX ст. / В. М. Вовк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 9. – С. 206–212.

[3] Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40 – 80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.; Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940 – 1980-ті роки): повсякденні прояви,

працях констатував, що одним із наслідків посилення боротьби з церквою та її впливом на населення в середині 1950-х рр. стала заборона державним працівникам здійснювати релігійні таїнства. Дослідник наводить приклади, коли прояви релігійності чи родинні зв'язки з віруючими людьми ставали причиною звільнення вчителів з роботи. Такі заходи спонукали педагогів приховувати свої релігійні почуття.

Особливий інтерес у нашому дослідженні з точки зору методології мають праці, присвячені соціально-професійній групі науково-педагогічної інтелігенції та їх повсякденному життю. Беззаперечну цінність у цьому напрямку мають дослідження О. А. Прохоренко[1] та О. В. Булгакової[2]. Так, О. А. Прохоренко у своїй дисертації на основі всебічного аналізу архівних джерел та опублікованих матеріалів відтворила динаміку кількісно-якісних показників професорсько-викладацьких кадрів вищих навчальних закладів України протягом 1945-1955 рр., їх соціально-побутове становище, умови праці, морально-психологічний стан тощо. В контексті останнього, автор дійшла висновку, що ідеологічні кампанії, супроводжуючись агресивним пропагандистським, агітаційним та адміністративним тиском, перетворювали

трансформації / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с.

[1] Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Прохоренко Оксана Анатоліївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2008. – 20 с.

[2] Булгакова О. В. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) / О. В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – № 16. – С. 145–151; Булгакова О. В. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) / О. В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2013. – № 18. – С. 232–245.

активних та свідомих педагогів на маргіналів, пристосуванців, сліпих виконавців настанов.

Мотивацію повсякденної поведінки викладачів вищих навчальних закладів УРСР доби «відлиги» дослідив О. В. Лук'яненко[1]. Вчений встановив, що такі компоненти, як побутові умови та матеріальне забезпечення були наріжними каменями у формуванні ставлення педагогів до дійсності, тих соціально-економічних та суспільно-культурних змін, що відбувалися в країні. До інших мотивів освітян автор відніс «мотиви влади» (примус, винагорода) та особисті мотиви (саморозвиток, досягнення) тощо. Важливо відмітити, що О. В. Лук'яненко звернувся також до проблеми девіантної поведінки викладачів як одного із маркерів незадоволення реальністю.

Серед сучасних авторів, які присвятили свої роботи безпосередньо аспектам повсякденності вчителів, слід назвати дослідників Н. Г. Красножон[2]

---

[1] Лук'яненко О. В. Мотивація повсякденної поведінки освітян УРСР доби «відлиги» [Електронний ресурс]: (Materiály VIII mezinárodní vědecko – praktická konference «Vznik moderní vědecké – 2012») / О. В. Лук'яненко // Díl 7. Historie. Politické vědy. Administrativa. – 2012. – S. 3–5. – Режим доступу до журн.: https://drive.google.com/viewerng/viewer?url=http://shron.chtyvo.org.ua/Lukianenko_Oleksandr/Motyvatsiia_povsiakdennoi_povedinky_osvitian_URSR_doby_vidlyhy.pdf; Лук'яненко О. В. Маркери дослідження повсякдення освітян УРСР доби «відлиги» [Електронний ресурс]: (materiały VIII Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji «Wschodnie partnerstwo – 2012») / О. В. Лук'яненко // Historia. Politołogija. Filozofia. – 2012. – Volume 5. – S. 9–11. – Режим доступу до журн.: http://shron.chtyvo.org.ua/Lukianenko_Oleksandr/Markery_doslidzhennia_povsiakdennia_osvitian_URSR_doby_vidlyhy.pdf.

[2] Красножон Н. Г. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944–1953 рр.) / Н. Г. Красножон // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 50. – С. 44–47.

та Л. М. Романець[1]. Так, у дисертації Л. М. Романець на широкому документальному матеріалі проаналізовано соціальний статус та повсякденне життя вчителів загальноосвітніх шкіл УРСР у 1945 – другій половині 1950-х рр.[2]. Важливо відмітити, що дослідниця окреслила ключові аспекти повсякденності педагогів: умови проживання, праці, забезпечення комунальними, медичними, побутовими послугами, участь у громадському житті, морально-психологічний стан та настрої освітніх кадрів. Л. М. Романець були підняті питання розміру та своєчасності виплати заробітної плати, санітарно-гігієнічного стану робочих місць, рівня комфорту особистих помешкань педагогів тощо. Разом з тим, поза увагою вченої залишилися питання релігійності вчителів, проведення ними вільного часу тощо. Зазначимо, що у своїх працях науковець започаткувала актуальну в вітчизняній історіографії тематику повсякдення працівників шкільної освіти. Наше

---

[1] Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 11. – С. 258–261; Романець Л. М. Участь учительства в культурному та господарському житті України в другій половинні 40-х – 50-х рр. XX ст. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2008. – Вип. 14. – С. 271–273; Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. XX століття / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 15. – С. 133–136.

[2] Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Романець Людмила Миколаївна; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 22 с.

дослідження є логічним продовженням вивчення цієї проблеми у наступну добу хрущовської «відлиги».

Зарубіжна історіографія з вивчення соціально-професійної групи вчительства представлена, насамперед, дослідженнями російських вчених. Дотримуючись структури розділу, варто виокремити як праці про розвиток радянської школи 1950-х – 1960-х рр., в яких відображена специфіка професійної діяльності вчителів, так і роботи з повсякденної історії.

Проблема реформування освіти кінця 1950-х рр., її наслідків для школи та педагогів висвітлена в монографіях Л. І. Анайкіної, Е. Д. Днєпрова, О. М. Ходирьова та ін. Так, на думку Л. І. Анайкіної, основною причиною шкільної реформи стало те, що загальнообов'язкова семирічна освіта не відповідала новим соціокультурним вимогам суспільства. Адже у другій половині 1950-х рр. значно зросла потреба в молоді з середньою освітою, яка б здатна була поєднувати роботу на виробництві чи в сільському господарстві з навчанням у вищих навчальних закладах[1]. У свою чергу Е. Д. Днєпров констатував, що радянські шкільні реформи нехтували внутрішніми закономірностями системи освіти і зазвичай були різкими, «вулканічними», оскільки в більшості випадків диктувалися політичними мотивами[2]. Всі ці обставини, на думку дослідника, робили реформи неефективними. Зміни в діяльності загальноосвітньої школи 1950-х – 1960-х рр. О. М. Ходирьов проаналізував з позиції соціокультурного підходу, на основі якого школа розглядалася як соціальний інститут, важливий суб'єкт політичних,

---

[1] Анайкина Л. И. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФСР (1922–1991 гг.) / Л. И. Анайкина. – М.: Секачев, 2001. – 303 с.

[2] Днепров Э. Д. Четвертая школьная реформа в России: пособие для преподавателей / Э. Д. Днепров. – М.: Фирма «Интерпракс», 1994. – 241 с.

економічних та суспільно-культурних процесів[1]. У своїй монографії дослідник пов'язував здійснення політехнізації школи з соціально-економічними перетвореннями, характерними для другої половини 1950-х рр. Саме із запровадженням виробничого навчання в закладах середньої освіти розпочався процес зростання ролі школи як соціального інституту, підвищилося значення результатів роботи освітян.

Варто також звернути увагу на дослідження Г. А. Романової та В. А. Трофимова, в яких висвітлені результати реформ в освітній сфері на прикладі окремого регіону. Використовуючи термін «післясталінський ренесанс», Г. А. Романова зазначила, що невдоволення вчительства несвободою в професійній сфері другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. вилилось у бурхливий потік новаційних пошуків та ініціатив. Однак, вони тривали недовго, оскільки чиновники, вимагаючи від освітян високої успішності учнів, гальмували усі їх починання[2]. У свою чергу В. А. Трофимов звернувся до проблем кадрового забезпечення середньої школи Кемеровської області РСФСР в умовах реформи 1958 р., ступеня підготовки та підвищення кваліфікації вчителів тощо[3].

---

[1] Ходырев А. М. Советская школа 50-х – середины 60-х годов как социокультурный феномен / А. М. Ходырев. – Ярославль: Изд-во Яросл. гос. пед. ун-та им. К. Д. Ушинского, 2004. – 151 с.

[2] Романова Г. А. Реформирование системы школьного образования в 1958–1964 гг. (на материалах Куйбышевской области): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Романова Галина Алексеевна; Самарский гос. ун-т. – Самара, 2003. – 20 с.

[3] Трофимов В. А. Реформирование советской системы школьного образования в 1958–1964 гг. (на материалах Кемеровской области): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Трофимов Владимир Анатольевич; Кемеровский гос. ун-т. – Кемерово, 2006. – 24 с.

На відміну від вітчизняної історичної науки, в російській історіографії тематика повсякденності набула широкого та різнопланового дослідження. Вище вже зазначалося про внесок російських науковців у теоретичні аспекти вивчення історії повсякденності. Варто звернути увагу на практичні результати їх роботи в цьому напрямку.

Так, авторитетними дослідженнями у вивченні повсякденного життя радянського суспільства є праці О. Ю. Зубкової, Н. Б. Лебіної, в яких історія СРСР представлена крізь призму побутового оточення та дозвілля громадян[1], суспільних настроїв та сподівань[2], проявів девіантної поведінки[3], а також через сукупність оточуючих людину дрібниць, понять, знаків та символів[4].

Що ж стосується повсякденності власне вчительської інтелігенції, то в цьому контексті варто згадати дисертаційні дослідження О. В. Чащухіна, Н. П. Пігалєвої та Н. А. Бєлової. Так, Н. П. Пігалєва зупинилася на вивченні різносторонніх аспектів повсякденного життя педагогічної інтелігенції Костромської та Ярославської областей РСФСР в післявоєнний період. Вчена охарактеризувала формування та еволюцію партійно-державної політики по

---

[1] Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущёвского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 339 с.

[2] Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 229 с.; Зубкова Е. Ю. Общество и реформы. 1945–1964 / Э. Ю. Зубкова. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – 200 с.; Зубкова Е. Ю. В круге ближнем: частная жизнь советского человека / Е. Ю. Зубкова // Родина. – 2008. – № 7. – С. 130–136.

[3] Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Нева, 1999. – 316 с.

[4] Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей. Советская повседневность: контуры, символы, знаки / Н. Б. Лебина. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. – 444 с.

відношенню до вчителів; розкрила механізми впливу влади, її ідеології та політики на діяльність освітян; проаналізувала виробничі та соціально-побутові умови їх життя; морально-психологічну атмосферу, що панувала в педагогічних колективах, а також підсумувала внесок вчительської інтелігенції в культурний розвиток регіону[1]. У свою чергу О. В. Чащухін детально проаналізував трансформацію педагогічного корпусу в зв'язку зі змінами соціального простору міста в 1950-х – 1960-х рр.[2]. За його твердженням, саме в цей період у місті відбувалися нові соціальні процеси – зростала напруга в зв'язку з десталінізацією, лібералізацією трудового законодавства, міграцією населення з сіл та місць ув'язнення, що мало наслідком підвищення девіантних проявів у суспільстві. Педагоги з одного боку відіграли значну роль у формуванні нового соціального простору та міської культури, з іншого – стали об'єктом їх впливу. На думку дослідника, трансформація вчительської інтелігенції проявилася в зміні принципів формування групи, її внутрішній стратифікації, пошуках нових способів самоідентифікації. Так, на початку 1960-х рр. вчительська професія почала втрачати престиж серед міських жителів, зберігаючи його серед сільських мешканців, оскільки для останніх професія педагога ставала способом зміни їх соціального статусу.

Особливо варто звернути увагу на дисертаційне дослідження Н. А. Бєлової, науковий доробок якої має важливе значення для нашої

---

[1] Пигалева Н. П. Учительская интеллигенция и ее роль в социокультурной жизни российской провинции в послевоенные годы. 1945–1954 гг. (На материалах Костромской и Ярославской областей): автореф. дис. …канд. ист. наук: 07.00.02 / Пигалева Надежда Павловна; Костромской гос. ун-т им. Н. А. Некрасова. – Кострома, 2007. – 30 с.

[2] Чащухин А. В. Педагогический корпус в социальном пространстве формирующегося города (1950 – первая половина 1960-х гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Чащухин Александр Валерьевич; Пермский гос. тех. ун-т. – Пермь, 2006. – 27 с.

дисертації з точки зору методології[1]. Адже вчена у своїй праці одночасно з писемними джерелами використала й методику усної історії. Шляхом опитування педагогів, які працювали в школі протягом радянського періоду, Н. А. Бєловій вдалося зібрати понад 100 інтерв'ю. Саме завдяки аналізу усних джерел дослідниця розкрила такі аспекти повсякденності, як умови життя освітян, рівень задоволення матеріальних та культурних потреб, динаміку заробітної плати[2], бюджет вільного часу, а також зовнішній вигляд вчителів, включаючи одяг, зачіску, манери[3]. Аналогічну методику опитування на українських матеріалах ми використали в процесі даного дисертаційного дослідження.

Таким чином, у контексті досліджуваної теми накопичення історичних знань відбувалося протягом двох періодів. Їх науковий приріст залежав від суспільно-політичної атмосфери в державі, ставлення партійно-державної номенклатури до розвитку історичної науки, світоглядної позиції дослідників, їх професійного рівня, можливостей використання архівних джерел, діяльності цензури тощо. Тема вчительської інтелігенції періоду хрущовської «відлиги» на першому (радянському) етапі досліджень знайшла своє відображення в розкритті таких аспектів, як реформування освіти, забезпечення шкіл вчительськими кадрами, їх ідейно-політичне виховання, освітня та суспільна діяльності освітян та ін. Практично у всіх цих публікаціях простежується

---

[1] Белова Н. А. Повседневная жизнь советских учителей: на материалах Костромской области: автореф. дис. … канд. истор. наук: 07.00.07 / Белова Наталья Андреевна; Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2011. – 19 с.

[2] Белова Н. А. Заработная плата советских учителей в 1920 – 1960-е гг. / Н. А. Белова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 11. – Том 1. – С. 36–38.

[3] Белова Н. А. Воспоминания как источник изучения повседневности советских учителей / Н. А. Белова // Вестник Костромского государственного университета имени Н. А. Некрасова: История. – 2011. – № 2. – С. 61–64.

ідеологічна заангажованість і тенденційність викладу матеріалу. На другому, пострадянському етапі, спостерігається зростання кількості аналітичних праць загального характеру з вивчення історії формування інтелігенції, освітянських реформ, матеріально-побутового забезпечення населення в радянську добу, в тому числі й педагогів. Велике значення в дослідження проблематики повсякденності вчительства зробили російські вчені, які набагато раніше українських колег звернулися до студіювання нового напрямку в історії.

Однак, незважаючи на велику кількість існуючих публікацій, у сучасній вітчизняній історичній науці відсутнє комплексне дослідження повсякденного життя вчителів УРСР другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. Зокрема, аналіз наукової літератури засвідчив, що на сьогодні в історіографії відчувається брак праць з вивчення матеріально-побутового забезпечення освітян означеного періоду, якісного рівня їх життя, культурної складової повсякденності (дозвілля, релігійних почуттів тощо). Не дослідженою залишається також проблема впливу політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства. Відтак, виходячи з актуальності теми, а також з наукової, теоретичної та пізнавальної значущості окресленої проблеми, визріла необхідність заповнити існуючу в вітчизняній історіографії прогалину.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження повсякденного життя вчителів УРСР другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. неможливе без опрацювання джерельної бази. Адже при відсутності конкретної літератури з визначеної теми саме за допомогою джерел можливо наблизитися до розкриття проблематики повсякденності педагогів значеного періоду.

Джерела з обраної тематики розподіляємо на п’ять груп: 1) архівні матеріали; 2) збірники документів; 3) статистичні довідники; 4) періодичні видання; 5) усні джерела.

Під час написання дисертаційного дослідження автором вивчено матеріали двох центральних та восьми місцевих архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей.

Значний масив документів з означеної проблематики зберігається у ЦДАВО України. Так, автором використані матеріали фондів Ради Міністрів УРСР (ф. Р-2), Міністерства освіти УРСР (ф. 166), Центрального статистичного управління УРСР (ф. Р-582), Ради промислової кооперації УРСР (ф. Р-4960), Українського республіканського комітету професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ (ф. Р-5098), Центрального Комітету професійної спілки працівників початкової і середньої школи УРСР (ф. Р-5099).

Важливе значення у дослідженні обраної теми мали матеріали фонду Ради Міністрів УРСР сектору освіти (оп. 8, 9, 10). Саме там зберігаються документи, які дозволяють вивчити широкий спектр проблем, пов'язаних із забезпеченням шкіл педагогічними кадрами та матеріальним становищем освітян. Серед них – постанови та роз'яснення Ради Міністрів УРСР, доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки Міністерства освіти УРСР, Міністерства фінансів УРСР, ЦК профспілки працівників освіти УРСР, виконавчих комітетів обласних рад про виконання постанов уряду, підготовку педагогічних кадрів у республіці, впорядкування заробітної плати вчителів, покращення їх матеріально-побутових умов, будівництво відомчих будинків, постачання палива тощо.

У дослідженні питання кадрової політики Міністерства освіти УРСР відносно середніх навчальних закладів були використані також документи фонду 166. Так, за їх допомогою вдалося простежити заходи керівництва освітньої сфери щодо вдосконалення системи підготовки та перепідготовки

вчителів республіки, реорганізації вищих педагогічних навчальних закладів, розподілу молодих спеціалістів, підвищення освітнього рівня педагогів.

Значний фактичний матеріал про матеріально-побутове становище вчителів містять документи фондів профспілкового комітету працівників освіти (ф. Р-5098 та Р-5099). Серед них велику цінність становлять доповідні записки та інформаційні повідомлення обласних, районних, міських відділів профспілок, в яких відображенні питання педагогічного навантаження вчителів, забезпечення їх житлом, комунальними послугами, продуктами харчування, соціальними пільгами тощо. Цікавими є матеріали перевірок роботи місцевих профспілок, а також статистичні дані про виконання бюджету державного соціального страхування.

Важливе значення у дослідженні повсякденного життя педагогів зазначеного періоду має джерельний комплекс ЦДАГО України. Особливо цінними є документи, що зберігаються у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України (ф. 1). Першочергово варто виділити матеріали відділу шкіл ЦК КПУ (оп. 73): доповідні записки, інформаційні повідомлення, звіти, довідки відділів шкіл ЦК КПУ, обласних комітетів КПУ, органів народної освіти. На їх сторінках піднімалися проблеми підготовки педагогічних кадрів, укомплектування ними шкіл, направлення освітян на курси підвищення кваліфікації, вдосконалення політико-виховної та ідеологічної роботи серед учнів.

У вивченні матеріальної складової повсякденності педагогів важливими стали документи загального відділу ЦК КПУ (секретна та несекретна частини). Так, за допомогою матеріалів оп. 24 та оп. 31 вдалося прослідкувати зміни в побутовому та медичному забезпеченні населення, їх купівельної спроможності, організації діяльності закладів торгівлі та громадського харчування тощо.

Ідейно-теоретична підготовка вчителів, їх лекційна та агітаційна робота, атеїстична пропаганда знайшла відображення в документах відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ (оп. 70). В інформаційних повідомленнях, звітах та

листуванні обкомів КПУ з Центральним Комітетом піднімалися питання відзначення державних свят та запровадження нових трудових обрядів. Крім того, в доповідних записках інспекторів Уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР в УРСР зверталася увага на прояви релігійних почуттів серед педагогів.

Також при написанні дисертаційного дослідження використані матеріали обласних архівів, а саме фонди обласних, міських, районних відділів освіти, комітетів профспілок працівників освіти та комітетів КПУ. Аналіз зазначених документів дозволив простежити специфіку становища педагогів в регіонах УРСР, а співставлення матеріалів місцевих органів влади з документами вищої її ланки – встановити реальний стан речей в республіці.

Таким чином, використання архівних джерел допомогло вивчити основні аспекти повсякденного життя педагогічних працівників, всебічно висвітлити їх матеріальне становище та експресивну культуру.

Доповненням до архівних матеріалів стали опубліковані збірники документів, укладені радянськими та вітчизняними вченими. Так, при дослідженні були використані стенографічні звіти партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КПРС[1], рішення партії та уряду[2], закони та укази Верховної Ради УРСР[3]. Окремий фактологічний матеріал почерпнуто зі

---

[1] XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17-21 січня 1956 р. Матеріали зїзду. – К.: Держполітвидав, 1956. – 240 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т. 2. (1941–1976) / [редкол.: В. У. Юрчук (голова) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.

[2] Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. за 50 лет: в 5 т. Т. 4. (1953–1961 годы) / [сост.: К. У. Черненко, М. С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, 1968. – 783 с.

[3] Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. / [ред. і гол. упор.

збірників документів про культурне будівництво в УРСР[1] та функціонування закладів середньої освіти[2]. Зазначені матеріали дають уявлення про механізм здійснення керівництва різними сферами суспільства, в тому числі й освітньою, дозволяють прослідкувати реформування освітньої галузі, забезпечення її педагогічними кадрами тощо. Разом з тим, у зазначених збірниках вміщені документи, які не суперечили офіційній ідеології, тому варто критично ставитися до їх змісту.

Велике значення при дослідженні матеріальної складової повсякденності педагогів мають збірники документів про соціальне забезпечення та страхування населення[3], а також нарахування заробітної плати[1]. Саме в них

С. Д. Михальчук]. – К.: Політвидав України. Т. 3 (1952–1956 рр.). – 1963. – 1122 с.; Т. 4 (1957–1958 рр.). – 1964. – 847 с.

[1] Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1960 рр.: зб. док.: в 2 т. Т. 2 (червень 1941–1960 рр.) / [ред. О. В. Килимник та ін.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961 – 665 с.

[2] Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. (1917–1973 гг.) / [сост.: А. Абакумов и др.]. – М.: Педагогика, 1974. – 559 с.; Основні документи про школу: зб.-довід. / [упоряд. Є. С. Березняк]. – К.: Радянська школа, 1973. – 360 с.; Керівні матеріали про школу (довідник директора школи) / [упор. Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець]. – К.: Радянська школа, 1966. – 551 с.; Здобутки народної освіти Української РСР / [ред. кол. Є. С. Березняк (голова) та ін.]. – К.: Радянська школа, 1976. – 175 с.

[3] Писков В. М. Социальное обеспечение и страхование в СССР: сб. офиц. док. / В. М. Писков. – М.: Юридическая литература, 1964. – 462 с.; Государственное социальное страхование: сб. офиц. материалов. – М.: Профиздат, 1963. – 367 с.; Законодательство о пенсиях в СССР. (Сборник нормативных актов). Учебно-практические материалы по социальному обеспечению для студентов высших учебных заведений / [упор. В. С. Андреев]. – М., 1972. – 203 с.

компактно вміщені основні законодавчі та інструктивні матеріали, з додатковими коментарями та роз'ясненнями, які допомагають простежити еволюцію соціальної політики в державі.

Значний масив інформації містять збірники документів, видані в Україні з початку 1990-х рр., оскільки їх матеріал дозволяє виокремити специфіку історичного розвитку нашої держави у складі СРСР[2].

Третю групу джерел становлять статистичні матеріали. У них містяться як загальні показники розвитку республіки, так і конкретні дані по освітній сфері. Так, за допомогою щорічників «Народне господарство Української РСР»[3], в яких окремі розділи присвячені промисловості, сільському

---

[1] Заробітна плата працівників установ народної освіти: зб. законодавчих та інструктивних матеріалів / [упоряд. А. Г. Половодов]. – Львів: [Б. в.], 1956. – 295 с.

[2] Культурне життя в Україні. Західні землі: док. і матеріали в 2 т. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крипякевича. – К.: Наукова думка, 1995. Т. 2 (1953–1966 рр.) / [упор. Т. Галайчак та ін.]. – Львів, 1996. – 919 с.; Україна у XX столітті (1900–2000): зб. док. і матеріалів / [упор. А. Г. Слюсаренко та ін.]. – К.: Вища школа, 2000. – 350 с.; Історія України: Документи і матеріали. Посібник для студентів вищих закладів освіти, учнів, вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / [В. Ю. Король (уклад., коментарі)]. – К.: Академія, 2001. – 446 с.

[3] Народне господарство Української РСР: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1957. – 536 с.; Народне господарство Української РСР в 1959 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1960. – 731 с.; Народне господарство Української РСР в 1960 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1961. – 556 с.; Народне господарство Української РСР в 1961 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1962. – 751 с.; Народне господарство Української РСР в 1963 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1964. – 654 с.; Народне господарство Вінницької області: статист. зб. / [ред. П. Л. Каян]. – К.: Статистика, 1969. – 240 с.; Народне

господарству, торгівлі, культурі, освіті, вдалося простежити зміни в матеріальному забезпеченні населення республіки. У радянський період видавалися також збірники присвячені стану освіти[1]. Аналіз їх даних дозволяє прослідкувати забезпеченість шкіл педагогічними кадрами, кількісно-якісні зміни серед вчителів різних областей, виокремити регіональну специфіку та характерні особливості, притаманні сільським і міським освітянам.

Отже, опубліковані збірники документів та статистичних матеріалів дозволяють в загальних рисах дослідити соціально-професійну групу вчительства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр., а також деякі аспекти їх повсякденного життя.

Окрему групу джерел складають періодичні видання: республіканські («Радянська Україна», «Правда Украины») та обласні («Радянський Крим», «Зоря»). На сторінках газет у переважній більшості публікувалися офіційні матеріали про перетворення в політичній, економічній та культурній сферах суспільства. Проте, час від часу з'являлися публікації листів та скарг громадян, в тому числі й освітян, про проблеми, з якими вони стикали в щоденному житті.

Важливу інформацію у дослідженні професійної діяльності вчителів містять видання педагогічного характеру (газета «Радянська освіта», журнал «Радянська школа»). У них піднімалися питання організації управління навчальними закладами, матеріально-технічного та кадрового забезпечення шкіл, особливостей трудового виховання учнів тощо.

Зазначимо, що періодичні видання 1950-х – 1960-х рр. мали партійний характер та ідейну спрямованість, тому слабо висвітлювали різноманітні

господарство Житомирської області: статист. зб. / [ред. М. С. Соколова]. – К.: Статистика, 1968. – 392 с.; Народне господарство Рівненської області: статист. зб. / [ред. В. М. Красноштан]. – Львів: Держстатвидав, 1963. – 187 с.

[1] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статист. зб. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.; Народное образование, наука и культура в СССР: статист. сб. – М.: Статистика, 1977. – 448 с.

аспекти повсякденності населення. Разом з тим, використання їх матеріалів дозволило глибше усвідомити суспільно-політичні та культурно-освітні процеси тогочасної доби, які так чи інакше впливали на життя освітян.

Специфічний характер теми дослідження вимагав пошуку нових джерел, які б дозволили всебічно вивчити повсякденне життя вчителів. Тому автор звернувся до усних джерел. Їх використання дозволило не лише розширити джерельну базу, але й дещо відійти від усталеного методу вивчення історії, коли на перший план висувається подія і втрачається з поля зору пересічна людина.

У даному контексті корисною стало десятитомне видання усноісторичних матеріалів, записаних протягом 1999-2007 рр. співробітниками Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інституту усної історії Запорізького національного університету[1]. На його сторінках розміщені транскрибовані інтерв'ю жителів сіл Василівського району Запорізької області, спогади яких хронологічно охоплюють період 1920-1970-х рр., а також світлини респондентів та нотатки їх щоденників. Важливою згадана праця є і з точки зору методології збору усних джерел, адже в ній містяться практичні рекомендації з методики проведення інтерв'ю, транскрибування та публікації зібраних матеріалів. Також наводяться напрямки запитань (понад 200 позицій) усного опитування, що охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності людини в суспільстві.

Саме на основі методичних порад зазначеного видання автором було проведено 11 інтерв'ю з вчителями, які протягом 1950-х – першої половини 1960-х рр. працювали в школах УРСР. Збір усних джерел відбувався на основі розробленого запитальника, що складався з чотирьох блоків (див. Додаток А). До першого увійшли питання про кількісно-якісний, соціальний та

[1] Усна історія Степової України / [ред. кол.: А. Бойко (гол. ред.), М. Фролов, Д. Швець, та ін.]. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008–2012. Т. 1–10.

національних склад педагогічних кадрів; до другого – про їх професійну діяльність, до третього – про матеріально-побутове забезпечення; до четвертого – про культурне дозвілля та участь у громадському житті. Аналіз зібраного матеріалу дозволив виявити ті аспекти повсякденності вчителів, що не знайшли відображення в архівних та опублікованих документах. Саме за їх допомогою вдалося визначити соціальне становище педагогів у суспільстві, дослідити їх купівельну спроможність, систему харчування, проаналізувати проблеми, пов'язані з побутовим обслуговуванням, охарактеризувати особливості проведення дозвілля, дотримання релігійних традицій тощо. Варто зазначити, що інтерв'ю зібрані у різних куточках України: Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Сумській та Хмельницькій областях. Їх критичний аналіз разом із використанням архівних документів дозволив визначити як загальні риси повсякденного життя педагогів означеного періоду, так і його регіональні особливості. Отримані інтерв'ю транскрибовані та віддані на зберігання до Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (колекція № 7).

Таким чином, автор дійшов висновку, що комплекс наявних джерел є достатньо широким для всебічного розкриття обраної теми дисертації. Використання проаналізованих документальних матеріалів, критична їх оцінка та переосмислення напрацювань вчених дозволяють дисертанту вирішити основні завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВЧИТЕЛЬСТВО УРСР ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ГРУПА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Кількісний та якісний склад вчителів

Одну з наймасовіших груп радянської інтелігенції складало вчительство. Саме йому належала особлива роль у вихованні, навчанні та формуванні

світосприйняття підростаючого покоління. Розуміючи суспільну значущість педагогів, партійно-радянське керівництво великого значення надавало освітній кадровій політиці, намагаючись не лише кількісно укомплектувати школи кадрами, але й забезпечити якісну їх підготовку.

Досліджуючи повсякденне життя вчительства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр., варто зупинитися на його характеристиці як соціально-професійної групи. При розгляді даного питання слід проаналізувати кількісно-якісні показники, звернувши увагу на стаж роботи та підготовку кадрів, а також соціально-демографічні (гендерний, соціальний та національний склад). Саме вичерпна характеристика усіх цих аспектів дозволить визначити стан забезпечення шкіл педагогічними кадрами в період «відлиги».

Для об'єктивності висвітлення даного питання автор залучив значний масив архівних матеріалів різних за походженням – як партійних, так і урядових. Це дозволило порівняти статистичні дані кількісно-якісного складу педагогічних працівників. Зазначимо, що наведені в обох видах джерел цифри майже не відрізнялися між собою.

У післявоєнний період гостро постала проблема відбудови шкільної мережі та забезпечення її педагогічними працівниками, адже протягом Другої світової війни УРСР втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів. За даними Статистичного відділу Міністерства освіти УРСР в 1940-1941 навчальному році в школах республіки працювало 238 тис. педагогів, а в 1945-1946 навчальному році – близько 177 тис.[1]. З метою якнайшвидшого укомплектування шкіл працівниками, впроваджувалося заочне навчання в педагогічних вузах, організовувалися короткотермінові курси підготовки вчителів, здійснювалися заходи з повернення на педагогічну роботу осіб, які демобілізовувалися з лав Червоної Армії, або які працювали не за фахом.

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 75, арк. 2.

Завдяки цим заходам керівництву республіки на початку 1950-х рр. вдалося відновити довоєнну кількість педагогічних працівників[1]. У 1953-1954 навчальному році в галузі народної освіти УРСР працювало близько 293 тис. вчителів. З них у 1-4 класах викладало понад 72 тис. осіб, у 5-7 класах – понад 125 тис. осіб, у 8-10 класах – понад 37,5 тис. осіб[2].

Зазначимо, що до середини 1950-х рр. здобути професію вчителя можливо було закінчивши такі навчальні заклади: педагогічні училища (надавали середню педагогічну освіту та готували вчителів початкових класів), учительські інститути (забезпечували неповну вищу освіту та готували вчителів семирічної школи), педагогічні інститути або університети, які надавали повну вищу освіту та можливість викладати у 8-10 класах. У 1954 р. в УРСР працювало 79 педагогічних училищ, 32 педагогічних, 33 учительських інститути та 7 університетів[3].

У середині 1950-х рр. в системі кадрової політики виникла проблема надлишку вчителів початкових і семирічних шкіл. Адже починаючи з 1950 р. кількість учнів в цих навчальних закладах поступово зменшувалася. Так, протягом 1951-1955 рр. контингент школярів скоротився на 1,7 млн. осіб[4]. Як наслідок, закриттю підлягали понад 3200 початкових і семирічних школи[5]. Разом з тим, впродовж цих років кількість вчителів збільшилася на 78 тис. осіб за рахунок щорічних випусків з педагогічних навчальних закладів близько 15-16 тис. студентів[6]. На фоні зменшення кількості шкіл значні щорічні випуски спричинювали труднощі в працевлаштуванні молодих спеціалістів, особливо тих, які закінчували педагогічні училища та учительські інститути.

---

[1] Народна освіта, наука і культура в Українській РСР…. – С. 36.

[2] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1476, арк. 1 зв.

[3] Там само, спр. 1435, арк. 120.

[4] Там само, спр. 1606, арк. 130.

[5] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1606, арк. 130.

[6] Там само, спр. 1608, арк. 143.

За розрахунками Державної планової комісії при Раді Міністрів УРСР до кінця 1960 р. надлишок вчителів міг складати понад 27 тис. осіб[1]. З метою уникнення цього в середині 1950-х рр. Міністерство освіти УРСР на основі постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України від 2 жовтня 1954 р. «Про поліпшення підготовки, розподілу та використання спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою» та постанови Ради Міністрів СРСР від 25 травня 1955 р. № 1015 «Про додаткові заходи по впорядкуванню підготовки спеціалістів з вищою освітою» здійснило низку нововведень. По-перше, було скорочено прийом студентів до педагогічних навчальних закладів. Так, зменшено набір студентів на перші курси педагогічних інститутів до 7 тис. осіб, педагогічних училищ до 2,4 тис. осіб (для порівняння зазначимо, що у 1954 р. прийом до цих установ склав 10 тис. і 7,5 тис. осіб відповідно)[2]. А з 1956 р. набір до педагогічних інститутів та училищ було ще скорочено до 5 тис. та 1,8 тис. осіб відповідно[3].

По-друге, розпочалася реорганізація мережі педагогічних закладів. Так, протягом 1955-1956 рр. було закрито 33 педагогічних училищ[4]; повністю ліквідовано учительські інститути: 13 з них (Дрогобицький, Луцький, Рівненський, Осипенківський, Ізмаїльський, Бердичівський, Глухівський, Слов'янський, Уманський, Житомирський, Чернігівський, Білоцерківський, Чернівецький) перетворені в педагогічні інститути, один – Ужгородський учительський інститут – злито з Ужгородським державним університетом, інші 19 закрито[5]. Наприкінці 1955 р. було об'єднано Чернівецький педінститут з Чернівецьким державним університетом, а Житомирський педагогічний інститут іноземних мов з Житомирським педінститутом. У 1956 р. злиттю

[1] Там само, спр. 1607, арк. 92.

[2] Там само.

[3] Там само, спр. 1803, арк. 60.

[4] Там само, спр. 1804, арк. 57.

[5] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1608, арк. 122.

підлягали також Горлівський та Дніпропетровський педагогічні інститути іноземних мов. Згодом об'єднали Дрогобицький та Львівський педагогічні інститути. Реорганізація педагогічних навчальних закладів тривала до початку 1960-х рр. Станом на 1961-1962 навчальний рік в УРСР нараховувалося 7 університетів, 33 педагогічних інститути та 38 педагогічних училищ[1].

По-третє, було скорочено термін навчання в педагогічних училищах з чотирьох років до двох та змінено систему прийому до них студентів. Зарахуванню на перший курс підлягали лише ті абітурієнти, які закінчили середні школи.

Окрім реорганізації педагогічних навчальних закладів із середини 1950-х рр. зазнає реформування й сама педагогічна освіта – запроваджується політехнізація навчання студентів та підготовка їх як вчителів широкого профілю. З 1956-1957 навчального року, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 18 серпня 1956 р. № 1163 «Про міри підвищення якості підготовки вчителів для загальноосвітніх шкіл», студенти педагогічних інститутів отримували не одну, а дві-три спеціальності. При чому термін навчання подовжувався на 1 рік[2]. Для прикладу, в Київському, Одеському, Станіславському (нині – Івано-Франківському), Львівському педагогічних інститутах на останніх курсах історичного, філологічного, фізико-математичного та природничого факультетів було додано другу спеціальність – викладачі психології та логіки для середньої школи. За затвердженими в червні 1957 р. новими навчальними планами студенти фізико-математичних і природничих факультетів мали вивчати дисципліни політехнічного циклу, а студенти філологічних факультетів – співи. Крім того, у 1959 р. для майбутніх вчителів всіх спеціальностей запровадили факультативи «Домоводство» та «Музика і співи»[3]. Проте, варто зазначити, що з 1963 р. з метою впорядкування

[1] Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 93, арк. 253.

[2] Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 1782, арк. 34.

[3] Логвиненко О. В. Вказана праця…. – С. 204–205.

навчального навантаження студентів Міністерство освіти УРСР повернулося до однопрофільних спеціальностей з чотирирічним терміном навчання.

В свою чергу політехнізація вищої педагогічної освіти передбачала надання випускникам педагогічних закладів одну з робітничих спеціальностей. Тому на фізико-математичних факультетах педагогічних інститутів вводилися дисципліни технічного циклу: технічна механіка, електрорадіотехніка, креслення, основи машинознавства; а на біологічних факультетах – сільськогосподарського циклу: ґрунтознавство, агрономія, рослинництво, тваринництво тощо. На деяких факультетах викладання таких дисциплін перевищувало педагогічні та гуманітарні разом узяті у 1,5 рази[1]. Крім того, для підготовки вчителів виробничого навчання при Київському, Львівському, Донецькому, Харківському політехнічних інститутах та Уманському і Полтавському сільськогосподарських інститутах було відкрито інженерно-педагогічні та агро-педагогічні факультети.

Зміни, проведені Міністерством освіти УРСР у системі вищої освіти в другій половині 1950-х рр., – реорганізація мережі педагогічних навчальних закладів та зменшення набору до них студентів – мали на меті збалансування кількісних показників учителів та учнів і, як наслідок, усунення надлишку освітян. Протягом цього періоду збільшення чисельності педагогічних кадрів уповільнилося, в середньому щорічно вони поповнювалися близько 9-10 тис. осіб. Так, станом на 1960-1961 навчальний рік у школах республіки працювало понад 356 тис. вчителів.

Разом з тим, у другій половині 1950-х рр. розпочався процес реформування середньої ланки освіти: запроваджувалася обов’язкова 8-мирічна освіта, однозмінне навчання, розширювалася мережа вечірніх шкіл, інтернатів та шкіл з подовженим днем. Всі ці чинники значно збільшили потребу в учительських кадрах. Крім того, наприкінці 1950-х рр. швидкими темпами

---

[1] Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти…. – С. 59.

починає зростати кількість учнів. Так, у 1958-1959 навчальному році приріст школярів загалом по СРСР склав 2,9 %, тоді як вчителів 2,2 %[1]. У наступні роки розрив між цими показниками збільшився в декілька разів: у 1959-1960 навчальному році – 6 % і 2,8 %, в 1960-1961 навчальному році – 8,4 % і 4,6 % відповідно[2].

Уже в липні 1961 р. Міністерство освіти УРСР вимушене було визнати, що в республіці існують серйозні труднощі з забезпеченням шкіл педагогічними кадрами на новий навчальний рік. У школах республіки не вистачало близько 10 тис. педагогів, зокрема вчителів фізики, математики, іноземних мов, креслення та співу[3]. Така ситуація змусила керівництво УРСР в терміновому порядку забезпечити школи працівниками. Спільною постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 1649 «Про заходи з забезпечення загальноосвітніх шкіл УРСР учительськими кадрами» від 28 листопада 1961 р. збільшувався набір студентів на денні відділи педагогічних інститутів на 1962 навчальний рік до 10 тис. осіб, педагогічних училищ – до 7,5 тис. осіб. Крім того, з 1 грудня 1961 р. організовувалися при педагогічних училищах і середніх загальноосвітніх школах річні педагогічні класи з однорічним або дворічним навчанням для підготовки вчителів початкових класів. Кількість слухачів складала 1 тис. осіб, а з 1 грудня 1962 р. – 2 тис. осіб. Випускники цих класів прирівнювалися в оплаті праці до випускників педагогічних училищ і мали можливість вступати на перші курси заочних відділів педагогічних інститутів поза конкурсом. Також у постанові надавалося право особам, які мають вищу непедагогічну освіту і бажають перейти на педагогічну роботу, вступати без екзаменів на 4 курс заочних відділів педагогічних інститутів на спеціальності, близькі за профілем до набутих знань[4]. Крім того, Міністерство освіти УРСР

---

[1] Народное хазяйство СССР в 1964 г. – М.: Статистика. – С. 667.

[2] Там само.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 8365, арк. 158.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 8365, арк. 159.

внесло зміни до навчальних планів старших курсів педагогічних інститутів і організувало в 1961 р. піврічну педагогічну практику для студентів п'ятих курсів, а в 1962 р. – річну практику для студентів четвертих курсів. Це дало можливість заповнити в 1961-1962 навчальному році понад 1800 вакантних посад вчителів різних спеціальностей, а в 1962-1963 навчальному році – понад 5700 посад[1].

Такі заходи дозволили поповнити педагогічні кадри новими спеціалістами. Так, протягом 1960-1963 рр. їх кількість зросла на 47 тис. і станом на 1963-1964 навчальний рік становила понад 403 тис. осіб[2]. Проте ситуація із забезпеченням шкіл педагогами залишалася напруженою і в наступні роки.

Нестача освітян посилювалася також і недоліками, характерними для організаційної роботи з вчительськими кадрами. Зокрема, протягом досліджуваного періоду не була налагоджена система набору студентів до педагогічних навчальних закладів та університетів і їх направлення на роботу до шкіл.

Так, комплектування вищих навчальних закладів відбувалося в основному за рахунок міської молоді, хоча більшу частину випускників інститути направляли на роботу в сільську місцевість. Уродженці міст неохоче приїздили до сільських шкіл, що пояснювалося складним матеріально-побутовим та соціокультурним забезпеченням сільських вчителів. Як наслідок, міські школи були переповнені педагогами, які працювали без повного навантаження, натомість у сільських навчальних закладах не вистачало кваліфікованих працівників. З метою забезпечити сільські школи вчителями Міністерство освіти СРСР з 1959 р. почало рекомендувати педагогічним навчальним закладам зараховувати на навчання в першу чергу абітурієнтів із

---

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 31, спр. 1937, арк. 156.

[2] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4124, арк. 1.

сільської місцевості. У 1959 р. на перші курси педагогічних інститутів УРСР було прийнято близько 50 % осіб, які проживали в сільській місцевості[1]. Така практика збереглася і в першій половині 1960-х рр. Так, у 1962 р. на перший курс денного відділення Чернівецького державного університету було прийнято 49,2 % вихідців із села (дітей колгоспників) і лише 21,5 % дітей робітників[2].

Існували також проблеми і в системі направлення випускників вищих навчальних закладів на роботу в школи. Щороку обласні відділи освіти подавали Міністерству освіти УРСР заявки на потребу в педагогічних кадрах. У свою чергу Міністерство освіти УРСР направляло зведену заявку до Державної планової комісії УРСР, яка і затверджувала план розподілу випускників університетів та педагогічних навчальних закладів. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 25 травня 1955 р. № 1012 на посади вчителів повинно було призначатися не менше 60 % випускників фізико-математичних і хімічних факультетів та 80 % випускників філологічних, історичних, географічних, біологічних факультетів державних університетів. Натомість, за планом розподілу молодих спеціалістів, які закінчували університети, до шкіл направлялося набагато менше випускників. Так, у 1961 р. Державною плановою комісією УРСР передбачалося направити до шкіл лише 76 % біологів, 38 % математиків, 36 % фізиків та 19 % хіміків[3].

Зазначимо, що на практиці, до шкіл республіки прибувало значно менше молодих спеціалістів, ніж передбачалося за планом. Частина їх – перерозподілялася вищими навчальними закладами в інші міністерства та відомства. Так, у 1953-1954 навчальному році до шкіл Тернопільської та Волинської областей прибуло лише 78 випускників Київського державного університету із 139 запланованих. Інші були направлені працювати на

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 7956, арк. 25.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1937, арк. 111.

[3] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3046, арк. 2.

підприємства в центральні області або залишені в м. Києві[1]. У 1956-1957 навчальному році державні університети УРСР перерозподілили в інші галузі господарства понад 450 випускників фізичних, математичних, хімічних та біологічних факультетів[2]. Крім того, частина випускників (дружини військовослужбовців, інженерно-технічних робітників, працівників обласних і республіканських установ та організацій) отримували від керівництва вузів право самостійного працевлаштування за сімейними обставинами. Так, у 1957 р. близько 11 % усіх випускників навчальних закладів отримали право самостійного працевлаштування[3]. Інша частина – самовільно не приїздила на місця призначення, незважаючи на загрозу бути притягненими до кримінальної відповідальності за ухилення від роботи (Накази Народного комісаріату юстиції СРСР і прокурора СРСР від 25 вересня 1940 р. та 4 грудня 1940 р., а також роз'яснення прокурора УРСР від 16 липня 1953 р.).

Загалом, за даними обласних відділів освіти у 1960-1961 навчальному році із 7,5 тис. випускників педагогічних інститутів та університетів, направлених на роботу до шкіл, з різних причин не прибуло за місцем призначення понад 1,2 тис. молодих спеціалісти (близько 17 % від загальної кількості призначених на роботу)[4]. Більшість з них – випускники державних університетів – Одеського, Дніпропетровського, Львівського та Харківського. У 1961-1962 навчальному році до шкіл не прибуло понад 1 тис. випускників вищих навчальних закладів, у тому числі з державних університетів – 509 осіб (27,6 % від загальної кількості призначених на роботу випускників), з педагогічних інститутів – 557 осіб (12,4 %)[5]. У наступному, 1962-1963 навчальному році частка осіб, які не з'явилися за місцем призначення,

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 663, арк. 118.

[2] Там само, оп. 31, спр. 695, арк. 102.

[3] Там само, оп. 73, спр. 709, арк. 172.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 8365, арк. 158.

[5] Там само, спр. 9329, арк. 35.

збільшилася до 30 % із державних університетів та до 20 % із педагогічних інститутів[1]. Як наслідок, створювалися значні труднощі в забезпеченні шкіл вчительськими кадрами, зокрема фахівцями іноземних мов, фізики та математики, що змушувало органи народної освіти перевантажувати окремих вчителів навчальними годинами.

Крім того, не був належним чином узгоджений план потреби випускників між Міністерством освіти УРСР та його обласними відділами. Як наслідок, одні області потерпали від нестачі молодих спеціалістів, а інші – від їх надлишку. Так, у 1954 р. за планом розподілу випускників до Ворошиловградської (нині – Луганської) області прибуло 632 вчителя, для належного проведення навчального процесу не вистачало 163 педагога[2]. Разом з тим, у 1956 р. до Вінницької області було направлено 458 молодих спеціалістів з вищою педагогічною освітою. Із них вдалося працевлаштувати лише 339 випускника, для інших вакансій не знайшлося[3]. З метою забезпечення молоді роботою Міністерство освіти УРСР дозволяло обласним керівникам наприкінці навчального року заміщувати на посадах тих вчителів, які не мали відповідної освіти та не здобували її заочно.

Розглядаючи питання забезпеченості шкіл педагогічними працівниками в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., варто зупинитися на розповсюдженому в ті часи явищі плинності кадрів. До основних її причин можемо віднести складні матеріально-побутові та морально-психологічні умови проживання вчителів.

Так, важке матеріальне становище педагогів особливо гостро відчувалося в сільській місцевості. Адже сільські вчителі отримували на 10-12 % меншу заробітну плату, ніж міські педагоги. До того ж, не у всіх районах республіки в

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1937, арк. 157.

[2] Там само, оп. 73, спр. 681, арк. 167.

[3] Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р-4897, оп. 2, спр. 226, арк. 34.

повній мірі виконувалася постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про пільги і переваги для вчителів початкової і семирічної школи» від 10 лютого 1948 р., згідно з якою освітяни сільських шкіл безкоштовно забезпечувалися житлом, паливом та електроенергією. Також жителі сільської місцевості страждали від незадовільного побутового забезпечення та нерегулярного постачання продовольства. Складні умови проживання призвели до того, що протягом 1959-1963 рр. з однієї області УРСР в іншу було переміщено понад 27 тис. вчителів. Особливо велика кількість педагогів виїхала з Житомирської (2792 особи), Львівської (2538 осіб), Дніпропетровської (1724 особи) та Закарпатської (1537 осіб) областей[1].

Найбільше потерпав від відтоку вчителів західний регіон. Адже після завершення Другої світової війни з метою радянізації населення до західної України направляли педагогів із східних, центральних та північних областей. Так, у 1953-1954 навчальному році понад 63 % освітян, які працювали в школах західних областей, прибули з інших регіонів республіки[2]. Значна їх частина зіштовхнувшись із необлаштованим побутом та психологічним тиском з боку місцевого населення, по можливості, намагалися повернутися назад. Така плинність педагогічних кадрів створювала значні проблеми в здійсненні навчального процесу – потрібно було постійно замінювати вибувших вчителів, змінювати розклад уроків. Тому в школи західних областей, особливо на керівні посади, обласні відділи освіти намагалися призначати вчителів із місцевого населення.

Таким чином, усі вище проаналізовані чинники спричинювали труднощі в комплектації шкіл освітянами, що в свою чергу негативно впливало на здійснення навчального процесу в школах республіки.

Аналізуючи кадрову політику в освітній сфері, слід звернути увагу на випадки звільнення педагогів, які протягом досліджуваного періоду стали

---

[1] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4078, арк. 59.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 681, арк. 124.

систематичними. У зв'язку зі зменшенням кількості учнів, реорганізацією початкових та семирічних шкіл частина вчителів 1-7 класів залишалася без роботи. Так, у 1954-1955 та 1955-1956 навчальних роках було звільнено близько 22 тис. педагогів 1-4 та 5-7 класів[1]. Оскільки в своїй переважній більшості вони не мали вищої освіти, то Міністерство освіти УРСР намагалося працевлаштувати їх на непедагогічні посади в середніх школах або перенаправити в інші установи. Так, кращих вчителів направляли на довготермінові курси перепідготовки з перспективою подальшого направлення на роботу в 8-10 класи. Частину – працевлаштовували в дитячі та позашкільні установи, частину – направляли в розпорядження Міністерства культури УРСР і надавали роботу на посадах бібліотекарів, культмасових працівників тощо. Частину – використовували для заміни хворих вчителів 1-7 класів. Інші – займали посади секретарів шкіл або технічних працівників. Для прикладу, в Чернігівській області в зв'язку зі скороченням 1-7 класів в 1953-1954 навчальному році вивільнилося 119 вчителів. Із них 17 осіб залишилося працювати на 0,5 ставки, 30 вчителів – на посаді секретарів, бібліотекарів, лаборантів. Інші 73 особи залишилися не працевлаштованими[2]. У 1955 р. в Миколаївській та Львівській областях було звільнено 336 та 276 вчителів відповідно. Не вдалося працевлаштувати загалом 120 осіб[3]. Потрібно зазначити, що в переважній більшості подальше безробіття педагогів обумовлювалося небажанням їх залишати постійне місце проживання і переїжджати в інший район чи область або відмовою від працевлаштування не за фахом. Для прикладу, у 1956 р. у Вінницькій області із 168 не працевлаштованих вчителів 88 не бажали змінювати своє місце проживання[4].

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 1230, арк. 59.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 680, арк. 105.

[3] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 697, арк. 339, 385.

[4] Держархів Вінницької обл., ф. Р-4897, оп. 2, спр. 226, арк. 136.

Таким чином, кадрова політика Міністерства освіти УРСР була тісно пов’язана з двома різнобічними явищами. З одного боку вона залежала від демографічних процесів, що відбувалися в суспільстві, а з іншого – від планових розрахунків потреби педагогічних працівників. Невідповідність таких розрахунків демографічній ситуації призводила до збоїв у забезпеченості шкіл вчителями. Як наслідок, виникав то їх надлишок, що призводив до звільнення частини освітян, то їх нестача, що змушувала керівництво освітою швидкими темпами здійснювати підготовку педагогів.

Протягом досліджуваного періоду зміни відбувалися не лише в кількісному забезпеченні шкіл працівниками. Суттєво змінився й їх якісний склад. Як зазначалося вище, у післявоєнні роки в зв’язку з терміновою потребою в педагогічних кадрах Міністерство освіти УРСР направляло на роботу в школи осіб, які не мали спеціальної педагогічної освіти, а закінчили лише короткотермінові педагогічні курси. Як наслідок, освітній рівень вчителів був низьким. Так, станом на 1953-1954 навчальний рік лише 19,4 % мали повну вищу освіту, 29 % – неповну вищу освіту, 40,8 % – середню педагогічну, 10,8 % – взагалі не мали спеціальної освіти[1].

Значна різниця в освітньому рівні педагогів простежується у початковій, восьмирічній та середній школах. Так, переважна більшість вчителів початкових класів (86,9 %) мали середню педагогічну освіту і лише 0,5 % повну вищу освіту (див. Додаток Б). У 5-8 класах працювали переважно педагоги з неповною вищою та середньою педагогічною освітою. Частка цих категорій освітян складала 48,3 % та 31,5 % відповідно. Повну вищу освіту мали лише 13 % педагогів. Найвищий відсоток вчителів з повною вищою освітою простежується у 8-10 класах. Їх частка серед інших вчителів складала понад 75 %. Варто зазначити, що найменш освіченою категорією освітян були вчителі музики, співу, креслення та малювання. Близько 58 % їх не мали спеціальної педагогічної освіти. Показовим є також і той факт, що лише 26,5 % керівників

[1] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1476, арк. 5, 5 зв.

шкіл мали повну вищу освіту. Більшість їх (понад 66 %) закінчили вчительські інститути або педагогічні училища.

Зростання освітнього рівня педагогічних працівників відбувалося повільними темпами. Так, за два роки, частка вчителів з вищою освітою зросла лише на 4,9 %. Станом на 1955-1956 навчальний рік вона складала 24,3 %[1]. Збільшення кількості вчителів з вищою освітою відбулося за рахунок скорочення частки тих освітян, які не мали педагогічної освіти. У 1955-1956 навчальному році їх кількість зменшилася на 4,7 % і складала 6,1 %[2].

Варто зазначити, що якісний склад вчительства західних областей мав певні особливості. У 1950-х рр. в деяких їх районах не було жодного вчителя з вищою освітою, а в цілому по регіону вони складали лише 8 %[3]. За даними Міністерства освіти УРСР в Закарпатській області в 1956-1957 навчальному році кожен третій вчитель 1-7 класів та кожний п'ятий вчитель 8-10 класів не мали відповідної освіти[4]. Однією з причин цього була кадрова політика радянської влади. З ідеологічних причин до роботи в школах залучалася лише третина місцевих вчителів з довоєнною освітою.

Одним із методів підвищення освітнього рівня педагогічних працівників стало навчання на заочних та вечірніх відділеннях вищих навчальних закладів. Ще в грудні 1943 р. Рада Народних Комісарів СРСР своєю постановою № 1398 «Про заходи зі зміцнення системи заочної педагогічної освіти» зобов'язала вчителів, які не мали необхідної освіти для викладання в початковій, семирічній або середній школах, закінчувати заочні відділення відповідних педагогічних навчальних закладів[5]. Проте, до початку 1950-х рр. значна кількість педагогів не здобули необхідної освіти. Тому Міністерство

---

[1] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1849, арк. 1.

[2] Там само.

[3] Логвиненко О. В. Вказана праця…. – С. 208.

[4] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 728, арк. 52.

[5] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 3, арк. 118.

освіти УРСР примушувало обласні відділи освіти направляти педагогів навчатися заочно. Так, у 1954-1955 навчальному році на заочних і вечірніх відділеннях навчалося понад 64 тис. вчителів. У тому числі в педагогічних інститутах – понад 49 тис., в учительських інститутах – понад 6 тис., у педагогічних училищах – понад 8 тис. освітян[1]. У другій половині 1950-х рр. система заочного навчання набула ще більшого розмаху, оскільки Міністерство освіти УРСР взяло курс на забезпечення усіх педагогів, незалежно від того, в яких класах вони викладали, повною вищою освітою. Щороку на перший курс заочних відділень педагогічних інститутів зараховували близько 10 тис. студентів[2]. Станом на 1956-1957 навчальний рік лише в педагогічних інститутах заочно навчалося понад 55 тис. вчителів[3]. За даними Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ УРСР на початку 1960-х рр. набір до заочних відділень педагогічних інститутів майже вдвічі перевищував стаціонарні[4].

Крім того, для вчителів-заочників створювалися відповідні умови для екзаменаційної підготовки. У 1962 р. Рада Міністрів УРСР видала постанову, згідно якої вчителям загальноосвітніх шкіл, які навчалися на вечірніх і заочних відділеннях, надавалися вільні від роботи дні в період канікул, з оплатою їх у розмірі 50 % одержуваної заробітної плати[5].

Спонукав учителів здобувати вищу освіту заочно й процес заміщення педагогічних кадрів, особливо тих, які викладали у старших класах. Адже згідно інструкції Міністерства освіти УРСР, прийнятої у 1947 р., в 8-10 класах

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 697, арк. 101.

[2] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2474, арк. 253.

[3] Там само, спр. 1804, арк. 56.

[4] Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 93, арк. 254.

[5] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 63, арк. 121.

мали право працювати лише особи з повною вищою педагогічною освітою[1]. Тому обласним відділам освіти дозволялося переводити педагогів, які не мали повної вищої освіти, але викладали у 8-10 класах, у молодші класи. А на їх посади призначати вчителів з відповідним освітнім рівнем. Так, у 1955 р. в Хмельницькій області переведено для викладання у 5-7 класи 480 вчителів[2]. Крім того, у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. відбувалося й заміщення керівництва шкіл. За даними Статистичного відділу Міністерства освіти УРСР станом на 1955-1956 навчальний рік понад 68 % усіх директорів та завідувачів навчальними частинами шкіл різних рівнів не мали закінченої вищої освіти[3]. Такі особи підлягали звільненню. Так, у 1955 р. Міністерство освіти УРСР у зв'язку з невідповідністю освітнього рівня займаній посаді замінило близько 3350 завідувачів, директорів, завучів початкових, семирічних та середніх шкіл[4]. Лише у Вінницькій області у 1956 р. було звільнено з керівних посад близько 111 осіб[5]. Такі жорсткі міри по відношенню до керівництва навчальних закладів дали позитивні результати. До середини 1960-х рр. кількість керівників шкіл з вищою освітою збільшилася вдвічі. Станом на 1963-1964 навчальний рік їх частка складала 67,3 %[6].

Таким чином, завдяки здійсненим заходам Міністерству освіти УРСР на початку 1960-х рр. вдалося збільшити кількість вчителів з вищою освітою вдвічі, порівняно з 1953-1954 навчальним роком. Так, у 1960-1961 навчальному році повну вищу освіту мали 39,6 % педагогів[7]. Разом з тим, скоротилася

---

[1] Строй І. Ф. За докорінне поліпшення заочного навчання вчителів // Радянська школа. – К., 1955. – № 7. – С. 41–47.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 697, арк. 240.

[3] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1849, арк. 1.

[4] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 697, арк. 285.

[5] Держархів Вінницької обл., ф. Р-4897, оп. 2, спр. 226, арк. 59.

[6] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4124, арк. 1.

[7] Там само, спр. 3079, арк. 1.

кількість вчителів з неповною вищою освітою до 18,6 %, середньою педагогічною до 35,9 %, без педагогічної освіти до 5,9 %[1]. Підвищення освітнього рівня вчителів простежується й у всіх групах класів. Особливо різко зросла кількість педагогів з вищою освітою у 5-8 та 9-12 класах – до 58 % (зростання відбулося на 45 %) та 92,7 % (зростання на 17,7 %) відповідно.

Протягом першої половини 1960-х рр. кількість вчителів з повною вищою освітою продовжувала зростати. Станом на 1963-1964 навчальний рік їх частка серед загальної кількості педагогів збільшилася до 45,5 % (див. Додаток В). Проте, протягом зазначеного періоду відбулися й негативні зміни в якісному складі вчительства – вдвічі підвищилася кількість освітян без педагогічної освіти. У 1963-1964 навчальному році їх частка склала 9 %. Різке зростання вчителів, які не мали середньої педагогічної освіти, було пов’язано із прорахунками, допущеними державними органами під час планування потреби педагогічних кадрів, що в свою чергу призвело до значної їх нестачі і, як наслідок, форсованої підготовки на спеціальних педагогічних курсах.

Окремим питанням, на яке слід звернути увагу під час комплексної кількісно-якісної характеристики вчительства УРСР, є питання співвідношення чисельності міських і сільських педагогічних працівників. У першій половині 1950-х рр. вчителі сільських шкіл складали понад 2/3 усіх освітян республіки. Так, у 1953-1954 навчальному році їх частка дорівнювала 70,9 %[2]. Кількість сільських вчителів не зазнала значних змін і у другій половині 1950-х рр. Станом на 1955-1956 навчальний рік вони складали 69,1 % від загальної кількості освітян (див. Додаток Д). Суттєво співвідношення чисельності міських і сільських педагогів змінюється у першій половині 1960-х рр. У 1963-1964 навчальному році частка сільських вчителів складала 57,7 % (див. Додаток Д). Зменшення відсотку сільських вчителів було спричинено урбанізаційними процесами, характерними для другої половини 1950-х –

[1] Там само.

[2] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1476, арк. 1.

першої половини 1960-х рр., та укрупненням сільських населених пунктів. Швидкий розвиток міст сприяв зростанню міського населення, що в свою чергу призводило до розширення мережі міських шкіл та збільшення потреби в педагогічних кадрах.

Основною відмінністю сільських вчителів від міських було те, що освітяни сільських шкіл мали значно нижчий освітньо-кваліфікаційний рівень. Особливо суттєва різниця існувала в кількості вчителів з вищою освітою. Так, якщо у міських школах у 1955-1956 навчальному році педагоги з вищою освітою складали 40 % усіх працюючих вчителів, то у сільських навчальних закладах – лише 17,3 %[1]. Зазначимо, що переважна більшість сільських вчителів (близько 44 %) мали середню педагогічну освіту.

Значна різниця в освітньому рівні педагогів міста і села простежується в початковій та восьмирічній школі. Саме працівники цих навчальних закладів складали більшість сільського вчительства. Для прикладу, в 1955-1956 навчальному році в 5-8 класах сільських шкіл вчителів з вищою освітою було втричі менше, ніж у міських школах (10 % – у селах, 29,5 % – у містах), а в початковій школі різниця з містом складала більш ніж у 38 разів (0,06 % – у селах, 2,3 % – у містах)[2]. У старших класах ця відмінність була значно нижчою (69,5 % – у селах, 83,8 % – у містах). Показовим також є той факт, що лише 24,6 % керівників сільських шкіл мали вищу освіту, тоді як в містах їх частка становила 63,7 %[3].

Проте, у першій половині 1960-х рр. освітній рівень сільського вчительства зазнає змін. Як видно з Додатку Д, у 1963-1964 навчальному році кількість вчителів з вищою освітою збільшується до 37,8 %. Разом з тим, зменшується частка освітян з середньою педагогічною освітою до 37,2 %. Також зменшується вдвічі відсоток вчителів, які не мали повної середньої

[1] Там само, спр. 1849, арк. 1.

[2] Там само, арк. 3, 5.

[3] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1849, арк. 3, 5.

освіти. Зауважимо, що підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня працівників сільських закладів освіти було пов’язано із загальною тенденцією підвищення освітнього рівня вчителів. Адже, як зазначалося вище, в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. значного розвитку набуло заочне навчання освітян, які не мали вищої освіти.

Важливе значення в комплектуванні шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами відігравали різноманітні форми підвищення кваліфікації. Найбільш ефективною з них були курси. Систематичне їх проведення покладалося на спеціальні установи – Центральний інститут підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти, 26 обласних та 2 міських інститути підвищення кваліфікації вчителів. Крім того, до курсової підготовки освітян залучали й педагогічні інститути.

При зазначених закладах організовувалися курси різної тривалості – короткотермінові (10-14 днів під час літніх канікул) та довготермінові (2-4 місяці). Довготермінові курси забезпечували перепідготовку вчителів без вищої освіти для роботи в старших класах. Так, влітку 1954 р. Міністерство освіти УРСР перепідготувало на таких курсах понад 1 тис. педагогів початкових класів для роботи в 5-7 класах і понад 3 тис. вчителів 5-7 класів для роботи в 8-10 класах[1].

Основна увага на лекціях та заняттях зосереджувалася на ознайомленні освітян із партійними документами, новими навчальними планами та програмами, методиками викладання предметів, досягненнями науки і техніки тощо.

Щороку близько 10-11 % від загальної кількості вчителів проходили перепідготовку на курсах підвищення кваліфікації. Так, у 1957-1958 навчальному році при обласних інститутах підвищення кваліфікації вчителів вдалося перепідготовити понад 32 тис. осіб[2]. У 1959-1960 навчальному

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 690, арк. 6.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 735, арк. 12.

році курсовими заходами було охоплено понад 39 тис. вчителів фізики, біології, музики, співу, інструкторів виробничого навчання та 3 тис. директорів і завідувачів шкіл [1]. Протягом наступних двох років у курсах взяло участь понад 63 тис. освітян[2].

З другої половини 1950-х рр. у зв'язку із запровадженням у школах виробничого навчання на курсах підвищення кваліфікації розпочалася політехнічна підготовка кадрів. Так, у 1956 р. курсами було охоплено 1600 керівників практичних занять в майстернях, 2100 викладачів фізики і математики, понад 1000 вчителів біології та хімії, 770 вчителів малювання і креслення[3]. З метою надання вчителям політехнічних знань до навчальних планів перепідготовки Міністерство освіти УРСР внесло нові спеціальні дисципліни – основи промислового та сільськогосподарського виробництва, машинознавства, електротехніки тощо. Також було скорочено кількість лекційних годин, натомість збільшено кількість практичних занять та введено екскурсії до науково-дослідних інститутів, на заводи, радгоспи та колгоспи. Практичні заняття зазвичай проводилися в лабораторіях та наукових кабінетах. Для прикладу, у 1959-1960 навчальному році для вчителів хімії шкіл м. Запоріжжя були організовані практичні заняття на алюмінієвому та коксохімічному заводах. Там педагоги мали змогу ознайомитися з організацією та технологією виробництва, взяти участь у проведені хімічних аналізів тощо[4]. У результаті довготривалих курсів з політехнічної підготовки освітяни набували одну з виробничих спеціальностей. Так, у Волинській області у 1958-

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 9329, арк. 33.

[2] Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 93, арк. 270.

[3] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 719, арк. 148.

[4] Шершньов П. В. З досвіду роботи по підвищенню кваліфікації і перепідготовки вчителів // Радянська школа. – 1960. – № 9. – С. 71–75.

1959 навчальному році 275 вчителів середніх шкіл здобули спеціальності водія автомашини, тракториста, кіномеханіка, радиста, слюсаря, столяра, токаря[1].

З початку 1960-х рр. на довготермінових курсах розпочали готувати керівників виробничого навчання з числа інженерно-технічних працівників підприємств та спеціалістів сільського господарства. Так, у 1961 р. відкрилися шестимісячні курси при Київському, Донецькому, Полтавському і Луганському педагогічних інститутах. Результатом підготовки на таких курсах стала поява серед шкільних вчителів виробничого навчання представників інших професій. У 1962-1963 навчальному році понад 11 тис. інженерів, агрономів, техніків керували виробничим навчанням у школах[2].

Окрім курсової перепідготовки протягом досліджуваного періоду набули поширення й інші форми підвищення кваліфікації вчителів – педагогічні читання та науково-практичні конференції. На них з доповідями виступали викладачі вищих навчальних закладів, провідні спеціалісти різних галузей господарства, найдосвідченіші вчителі. Кращі доповіді педагогічних читань і конференцій виходили окремими виданнями. Так, у серпні 1962 р. Міністерство освіти УРСР та Республіканський комітет профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ УРСР провели в м. Одесі республіканські педагогічні читання з обміну передовим досвідом вчителів. Загалом протягом 1960-1964 рр. в УРСР у педагогічних читаннях та конференціях взяло участь близько 15 тис. педагогів[3].

Також широкого розвитку набула діяльність районних педагогічних кабінетів, які були покликані сприяти запровадженню та популяризації передового педагогічного досвіду в школах. Ефективність їх роботи значною мірою залежала від активності керівника кабінету, його можливостей об’єднати

---

[1] Завадська О. А. Школи України в період перебудови системи народної освіти…. – С. 56.

[2] Там само. – С. 58.

[3] Завадська О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины…. – С. 93.

педагогічний актив. Районні педагогічні кабінети проводили семінари, конференції, зустрічі з майстрами педагогічної справи, організовували виставки, педагогічні читання тощо. При них створювалися предметні комісії та методичні об'єднання, які не лише надавали методичну допомогу вчителям та забезпечували їх необхідною літературою, але й видавали педагогічні бюлетені.

З початком реформи школи в кінці 1950-х рр. набула розвитку нова форма набуття педагогічного досвіду – опорні школи. Колективи таких шкіл надавали методичну допомогу вчителям, сприяли ознайомленню їх з найбільш ефективними формами та методами навчально-виховної роботи, а також допомагали застосувати їх на практиці. Зокрема, у 1964 р. працювало понад 1,5 тис. опорних шкіл, які охоплювали навчанням понад 25 тис. вчителів[1]. Крім того, на базі таких шкіл систематично проводилися обласні та районні семінари вчителів. Їх учасники відвідували уроки кращих педагогів, брали участь в обговоренні проблемних питань з методики викладання предметів тощо. Так, у 1961 р. у семінарах взяло участь понад 87 тис. вчителів[2]. А у 1962 р. кількість учасників зросла до 95 тис. осіб[3].

У контексті дослідження освітньо-кваліфікаційного рівня вчительства УРСР варто звернути увагу на їх професійну придатність – стаж роботи в навчальних закладах. Зазначимо, що відповідно до інструктивних матеріалів Міністерства освіти УРСР стаж освітян визначався на основі чотирьох часових проміжків їх роботи в школах: до 5 років, від 5 до 10 років, 10-25 років, понад 25 років. У першій половині 1950-х рр. основну масу педагогічних працівників шкіл складали особи із стажем роботи до 5 років та 5-10 років. Так, станом на 1953-1954 навчальний рік їх частка серед загальної кількості вчителів складала 30,9 % та 30,7 % відповідно. Така значна кількість (понад 61 %) молодих

---

[1] Логвиненко О. В. Вказана праця.… – С. 208.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 93, арк. 270.

[3] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1937, арк. 157–158.

освітян у системі народної освіти пояснювалася форсованою підготовкою педагогічних кадрів (у зв'язку з їх нестачею) у післявоєнний період. Вчителі зі стажем роботи понад 10 років складали 32,2 %. Найменша частка належала педагогам із більш ніж 25-тирічним досвідом викладання – лише 6,3 %[1]. Проте в другій половині 1950-х рр. загальна характеристика досвідченості освітян зазнає змін. Так, станом на 1956-1957 навчальний рік зменшується кількість малодосвідчених вчителів до 19,7 %, натомість зростає до 40,5 % частка тих, які працювали в школі понад 10 років. Кількість педагогів із понад 25-тирічним стажем залишилася майже незмінною – 6,8 %[2]. У подальші роки частка вчителів із понад 10-тирічним досвідом роботи ще більше зростає. Так, у 1963-1964 навчальному році їх кількість складала 49,6 %. Також дещо збільшилася частка педагогів, які працювали в школі понад 25 років – до 10,2 %[3]. Таким чином, до середини 1960-х рр. середня ланка освіти була забезпечена досвідченими працівниками.

Отже, протягом досліджуваного періоду керівництвом республіки здійснювалася низка заходів для підвищення як освітнього так і кваліфікаційного рівня педагогічних працівників. Розповсюджена практика здобуття вищої освіти на заочних відділеннях вищих навчальних закладів, систематичні курси підвищення кваліфікації, семінари, науково-практичні конференції – все це сприяло постійному вдосконаленню педагогічної майстерності освітян.

2.2. Соціально-демографічна характеристика освітян

[1] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1476, арк. 5 зв.

[2] Там само, спр. 2074, арк. 1.

[3] Там само, спр. 4124, арк. 1.

Досліджуючи вчительство, як соціальну групу, важливе значення має його соціально-демографічна характеристика. Насамперед, гендерний та соціальний склад освітян. Як відомо, в радянський час і чоловіки і жінки мали рівні громадянські та політичні права. Вчительську професію здобували в однаковій мірі як одні, так і інші. Проте, переважну більшість педагогічних працівників все ж таки становили жінки. Так, за даними Статистичного відділу Міністерства освіти УРСР у 1953-1954 навчальному році із близько 293 тис. учителів, які працювали в школах УРСР, представники жіночої статі складали понад 204 тис. (69,9 %)[1]. У 1956-1957 навчальному році частка вчителів-жінок серед освітян республіки збільшилася до 70,6 %[2]. Проте у 1963-1964 навчальному році дещо зменшилася і складала 68,5 %[3]. Високий відсоток представників жіночої статі в учительській професії був пов'язаний з одного боку – з невисокою заробітною платою, яку отримували освітяни, а з іншого – з відносно неважкими з точки зору фізичного навантаження умовами праці.

Зазначимо, що в залежності від регіону співвідношення жінок і чоловіків відрізнялося. Так, в промислово розвинутих областях УРСР чоловіків-педагогів було значно менше, ніж в тих областях, де промисловість займала другорядне значення. Для прикладу, в 1955-1956 навчальному році в Сталінській (нині – Донецькій) області чоловіки складали лише 20,8 % від загальної кількості педагогів, у Харківській – 24,9 %. Тоді як у Сумській, Кіровоградській, Чернівецькій та Черкаській областях частка чоловіків дорівнювала 30 %, 30,7 %, 33 %, 35,6 % відповідно[4].

Докладні відомості про гендерний склад педагогічних кадрів УРСР містяться в Додатку Е. Так, майже повністю жіночою була професія вчителя початкової школи, саме там частка жінок складала 90-92,5 %. Це пояснювалося

---

[1] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1476, арк. 5 зв.

[2] Там само, спр. 2074, арк. 1.

[3] Там само, спр. 4124, арк. 1.

[4] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1850, арк. 19, 95, 122, 142, 166, 175.

в першу чергу тим, що заробітна плата в початкових школах була значно нижчою, ніж в семирічних та середніх. Крім того, займатися з маленькими дітьми, вважалося традиційно жіночою справою. Дещо меншою частка жінок була в педагогічному складі середньої ланки освіти. Так, у 5-8 та 9-11 класах – в різні роки вони складали 67,8-77 %. Чоловіки в середній школі працювали, як правило, вчителями фізичної культури, праці, малювання, креслення, виробничого навчання. Також представники чоловічої статі займали керівні посади директорів шкіл, що пояснювалося не лише їх авторитетом серед жіночого колективу, але й тим, що прибуток директорів в сукупності з викладацькими годинами перевищував рівень середньої вчительської зарплати майже вдвічі. У 1953-1954 навчальному році лише 36,8 % жінок-вчителів працювали на цій посаді[1]. Разом з тим, на початку 1960-х рр. спостерігається тенденція до збільшення кількості жінок-директорів. Так, у 1963-1964 навчальному році їх частка склала 41 % (див. Додаток Е).

Слід також звернути увагу на те, що в міських школах УРСР частка вчителів жіночої статі була вищою, ніж в навчальних закладах сільської місцевості. Так, у 1955-1956 навчальному році вона складала 77,2 % та 68 % відповідно[2]. Така тенденція пояснювалася в першу чергу тим, що в містах чоловіки намагалися влаштуватися на виробництво, де розмір заробітної плати був значно вищим, ніж у школі. Тоді, як у селі, в зв'язку з обмеженістю вибору місця роботи, чоловіки з педагогічною освітою могли влаштуватися на роботу лише в навчальні заклади. Зазначимо, що найменше чоловіків працювало в міських школах промислово розвинутих регіонів. Так, у Ворошиловградській (нині – Луганській) та Сталінській (нині – Донецькій) областях у 1955-1956 навчальному році їх частка становила лише 19 % та 19,9 %[3]. Тоді як в

[1] Там само, спр. 1476, арк. 1.

[2] Там само, спр. 1849, арк. 3, 5.

[3] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1850, арк. 25, 95.

міських школах Черкаської та Чернівецької областей вони складали 24,5 % та 25,4 % відповідно[1].

Що ж до соціального складу вчительства, то до нього належали вихідці як із прошарку службовців (у радянський період до них належала різночинна інтелігенція – інженерно-технічні працівники, спеціалісти сільського господарства, медики, вчителі, культурно-освітні працівники) так і з робітників і селян. Протягом 1950-х рр. серед педагогів збільшується кількість вихідців із службовців та робітників, натомість зменшується частка вихідців із селян. Динаміку змін соціального складу освітян можемо прослідкувати з відомостей про прийом студентів до педагогічних навчальних закладів (див. Додаток Ж). Якщо у 1952 р. на перші курси педагогічних інститутів було зараховано 24,9 % дітей робітників, 36,4 % дітей службовців і 38,7 % дітей селян, то вже в 1958 р. їх кількість становила 34,4 %, 40 % і 25,4 % відповідно. Зростання частки вихідців із робітників і службовців було пов'язано з урбанізаційними процесами, характерними для другої половини 1950-х рр. Швидкий розвиток міст сприяв збільшенню робітничих професій, а також професій, пов'язаних з інтелектуальною працею. Зауважимо, що найбільший відсоток дітей робітників зараховували до тих вузів, які розміщувалися в промислових регіонах республіки (Ворошиловградський (нині – Луганський), Сталінський (нині – Донецький), Харківський, Київський педагогічні інститути). Натомість до навчальних закладів західних регіонів, які мали переважно аграрний характер, на перший курс вступали здебільшого вихідці з селян. Для прикладу, в 1956 р. до Станіславського (нині – Івано-Франківського) педагогічного інституту зарахували 50,1 % вихідців із села[2].

Однією з характерних особливостей вчительства досліджуваної епохи являвся їх багатонаціональний характер. Зазначимо, що в документах тієї епохи

---

[1] Там само, арк. 166, 175.

[2] Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.), ф. П-1, оп. 1, спр. 2012, арк. 69.

не відклалося узагальнюючих даних щодо національного складу педагогічних кадрів. Тому охарактеризувати вчительство за національністю вдалося лише опосередковано – за допомогою аналізу контингенту студентів педагогічних навчальних закладів (денних та заочних відділів) та відомостей про склад освітян окремих областей республіки.

У школах УРСР працювали представники різних національностей, але найбільшу частку складали українці, росіяни та євреї. Так, у 1955 р. на перший курс денного відділення 37 педагогічних інститутів республіки було зараховано 4848 українців (72,4 %), 1355 росіян (20,2 %), 378 євреїв (5,6 %), 126 осіб іншої національності (1,8 %)[1]. Варто наголосити, що студенти-українці складали абсолютну більшість майже у всіх навчальних закладах. Виняток становив Кримський педагогічний інститут, де на перший курс було зараховано 54,4 % росіян і лише 27,6 % українців[2]. Загалом співвідношення частки українців, росіян, євреїв та осіб інших національностей залежало від регіону, в якому розміщувався навчальний заклад. Історично значну частку населення східних та південних областей республіки складали росіяни, тому й найбільше студентів російської національності вступало до Ворошиловградського (нині – Луганського), Сталінського (нині – Донецького), Харківського, Одеського педінститутів. Частка росіян на першому курсі цих закладів складала 35 %, 33 %, 30,7 %, 24,6 % відповідно[3]. Натомість у вузах західних і центральних областей відсоток росіян був невеликим. Так, у Київському педагогічному інституті на перший курс зарахували лише 11 % росіян, у Луцькому – 10,7 %, в Уманському – 10 %. Найменше росіян (лише 2,7 %) було зараховано до Полтавського педагогічного інституту[4]. Що ж до студентів єврейської національності, то переважна їх більшість навчалися в Кримському,

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 692, арк. 115.

[2] Там само, арк. 114.

[3] Там само.

[4] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 692, арк. 114.

Бердичівському, Одеському, Вінницькому та Черкаському педінститутах. Їх чисельність там складала 12,4 %, 12 %, 10,8 %, 9,6 %, 9,1 %, 5,1 % відповідно[1].

Регіональні особливості розселення національних меншин відобразилися й на національному складі педагогічних кадрів. Так, за даними відділів шкіл обкомів КП України в Київській області в 1953-1954 навчальному році вчителі-українці складали 93,7 %, росіяни – 3,9 %, євреї – 1,9 %, представники інших національностей – 0,5 %[2]. У Львівській області в цьому ж році в навчальних закладах працювало 6998 українців (85,3 %), 913 росіян (11,1 %), 289 осіб іншої національності (3,5 %)[3]. Натомість в Ізмаїльській (нині – південна частина Одеської) області педагоги-українці складали лише 60,1 %, росіяни – 21,4 %, болгари 7,6 %, молдавани 4,9 %, представники інших національностей 6 %[4].

Зазначимо, що у другій половині 1950-х рр. у складі педагогічних кадрів дещо збільшується кількість українців (на 1,9 %), натомість у 1,5 рази зменшується частка євреїв, що було пов'язано з процесом їх асиміляції. Так, у 1957-1958 навчальному році до педагогічних інститутів УРСР вступило 74,3 % українців, 20,5 % росіян, і лише 3,4 % євреїв[5].

Окрім українців, росіян та євреїв серед вчителів були й представники інших національностей – молдавани, болгари, угорці, гагаузи тощо. Проте, в зв'язку із браком інформації в джерелах, встановити хоча б приблизну кількість вчителів цих національностей не вдалося. За переписом населення 1959 р. молдавани в УРСР складали 0,8 %, болгари – 0,52 %, угорці – 0,36 %[6].

---

[1] Там само.

[2] Там само, спр. 674, арк. 68.

[3] Там само, спр. 663, арк. 233.

[4] Там само, арк. 98.

[5] Там само, оп. 31, спр. 695, арк. 106.

[6] Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 154.

У регіонах компактного проживання національних меншин існували школи, в яких навчання здійснювалося рідною мовою. Так, існували навчальні заклади з молдавською та угорською мовами викладання. Наприклад, у Чернівецькій області, де станом на 1957 р. проживало 130 тис. молдаван, діяла 101 школа з молдавською мовою викладання, в якій працювало понад 650 вчителів молдавської національності[1]. Для забезпечення таких шкіл педагогічними кадрами у 1956 р. при Чернівецькому та Ужгородському університетах на низці факультетів були створені відповідні молдавські та угорські групи. Так, у 1957 р. на перший курс молдавської групи філологічного, фізико-математичного та біологічного факультетів Чернівецького університету було зараховано 75 осіб. Крім того, на старших курсах університету навчалося 59 студентів молдавської національності[2]. При Ужгородському університеті діяли угорські групи на історико-філологічному, хіміко-біологічному, фізико-математичному та медичному факультетах, в яких навчалося 95 студентів-угорців[3].

Зазначимо, що на відміну від молдаван і угорців, болгари та гагаузи не мали національних шкіл, а отже і спеціальних відділень при вищих навчальних закладах. Проживаючи компактно в Одеській області (станом на 1959 р. болгар нараховувалося 120 тис., гагаузів – 20 тис.[4]), вони навчалися в російських школах. Їх національні навчальні заклади були реорганізовані в російські ще наприкінці 1930-х рр., коли болгарське населення відмовилося від навчання рідною мовою на користь російської, мотивуючи це універсальністю її використання під час навчання у вищих навчальних закладах та влаштування на роботу. Тоді ж були ліквідовані й болгарські відділення при Одеському педагогічному училищі та інституті. Разом з тим, з 1957 р. Міністерство освіти

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 985, арк. 135.

[2] Там само, спр. 695, арк. 69.

[3] Там само, арк. 70.

[4] Там само, спр. 985, арк. 149.

УРСР розпочало відкривати при російських школах, де навчалися діти болгар і гагаузів, підготовчі класи. Станом на 1957-1958 навчальний рік нараховувалося 136 класів з кількістю учнів понад 3700 осіб[1]. Для таких класів був розроблений спеціальний навчальний план і програма, в яких значна увага приділялася розвитку усної мови.

Отже, протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. у кількісно-якісному складі педагогічних кадрів відбулися позитивні зрушення. З одного боку за цей час вчительство збільшилося чисельно – майже у 1,5 рази, що було спричинено впровадженням освітніх реформ. З іншого – у 2 рази підвищився їх освітній рівень за рахунок навчання на заочних та вечірніх відділеннях вищих навчальних закладів. Крім того, з метою підвищення професійної кваліфікації, вдосконалення знань та педагогічної майстерності вчителі брали участь у спеціальних курсах, семінарах та конференціях, організованих інститутами підвищення кваліфікації працівників освіти. За їх допомогою Міністерство освіти УРСР намагалося вирішити поточні проблеми із забезпечення шкіл вчителями необхідних предметів.

Незважаючи на чисельне зростання педагогічних працівників, на початку 1960-х рр. виникла проблема із забезпеченням ними шкіл. Значна нестача вчителів була пов’язана з прорахунками в освітній кадрові політиці: недосконалим плануванням потреби вчительських кадрів, необґрунтованою реорганізацією педагогічних навчальних закладів, не можливістю забезпечити вчителів належними умовами життя, що породжувало їх плинність, неврегульованість механізму набору студентів до вищих навчальних закладів та направлення їх на роботу тощо.

Аналізуючи соціально-демографічні характеристики вчительства, варто зазначити, що в переважній більшості в школах республіки працювали жінки. Це пояснюється тим, що професія вчителя не передбачала застосування фізичної праці, а отже була посильною для представників жіночої статі. Крім

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 694, арк. 129.

того, вчительська професія об’єднала вихідців з різних прошарків суспільства – службовців, робітників, селян. Що ж до національного складу, то в школах УРСР працювали представники різних національностей (росіяни, євреї, молдавани, болгари тощо), проте, найбільшу частину складали українці.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ВЧИТЕЛЬСТВА УРСР

3.1. Матеріальне забезпечення та рівень життя освітян

Уявлення про повсякденне життя вчителів УРСР другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. неможливе без дослідження їх матеріального становища. Саме комплексний аналіз усіх визначальних його компонентів – винагороди за працю, соціального забезпечення, умов проживання, купівельної спроможності, можливостей задовольнити продовольчі потреби, побутового, медичного обслуговування – дозволить сформувати уявлення про рівень життя освітян, визначити їх соціальний статус та місце в суспільній ієрархії.

Одним із визначальних чинників добробуту вчителів була заробітна плата, адже саме вона формувала основне джерело прибутків цієї категорії населення. Умови оплати праці працівників освіти встановила спільна постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) № 245 від 10 лютого 1948 р., її положення не переглядалися аж до 1964 р. Для зручності обчислення відповідних посадових окладів Рада Міністрів СРСР 18 червня 1949 р. затвердила також і спеціальну Інструкцію, яка визначала ставки заробітної плати освітян.

Відповідно до зазначених документів тарифна ставка встановлювалася за 24-х годинне тижневе навантаження – для вчителів 1-4 класів та 18-ти годинне – для вчителів 5-10 класів. При визначенні тарифної ставки враховувалося не лише рівень освіти та стаж роботи педагогів, але й їх категорія та предметна спеціалізація.

Основним критерієм для визначення категорії вчителів була група класів, в яких вони викладали, та спеціалізація предметів. Усі працівники освіти поділялися на три категорії – вчителі 1-4, 5-7 та 8-10 класів. Крім того, педагоги, що відносилися до останніх двох категорій також поділялися на 2 групи в залежності від предмету викладання – вчителі основних дисциплін (російської, української мови та літератури, математики, фізики, хімії, географії, природознавства, фізичної підготовки, іноземних мов) та другорядних (креслення, малювання, музики, співу та праці). Приналежність до тієї чи іншої категорії чи групи визначала розміри заробітної плати вчителів

незалежно від рівня їх освіти, педагогічного навантаження та стажу роботи. Для прикладу, ставка міського вчителя основних дисциплін 5-7 класів з вищою освітою та 10-ти річним стажем роботи дорівнювала 735 крб. натомість ставка його колеги, який мав такі ж кваліфікаційні характеристики, проте викладав у 8-10 класах, становила 765 крб. (див. Додаток З). Розрив у зарплатні був більш відчутним між вчителями 1-4 та 5-7 класів. Маючи загальну середню освіту та 5-ти річний стаж роботи вони отримували 520 крб. та 660 крб. відповідно. Крім того, через різну спеціалізацію предметів педагоги недораховувалися близько 75-85 крб. щомісяця. Так, ставка міського вчителя математики 5-7 класів із середньою освітою та 5-ти річним стажем роботи становила 660 крб., а вчителя креслення тих же класів і з такими ж кваліфікаційними характеристиками – 575 крб. (див. Додаток З).

Крім категорій та груп під час визначення ставки заробітної плати освітян враховувався також їх розряд. За основу визначення розряду було взято рівень освіти. Усі педагоги належали до п’яти освітньо-кваліфікаційних рівнів – із початковою, загальною середньою, середньою педагогічною, неповною вищою та повною вищою освітою. Відповідно до встановлених Міністерством освіти УРСР вимог учителі, які належали до трьох останніх груп, мали право викладати у 1-4, 5-7 та 8-10 класах відповідно. Проте, у зв’язку із нестачею педагогічних кадрів у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. у школах УРСР також працювали вчителі з середньою або початковою освітою. З метою належного врахування освітньо-кваліфікаційної підготовки освітян, існувало три розряди – I, II та II розряд відняти 10 %. (див. Додаток З). Останній особливий розряд встановлювався для педагогів, які мали лише початкову освіту. Такі вчителі отримували заробітну плату на 10 % менше, ніж їх колеги, які належали до II розряду.

Основним недоліком такого поділу на розряди стало те, що в 1-4 та 5-7 класах не було встановлено ставок заробітної плати для вчителів із вищою та неповною вищою освітою відповідно. Їх праця оплачувалася за ставками, передбаченим для вчителів із середньою педагогічною або загальною освітою.

Зауважимо, що в 1963 р. міністр освіти УРСР А. Г. Бондар звернулася до Ради Міністрів УРСР із пропозицією підвищити вчителям 1-4 класів, які мають вищу освіту, заробітну плату на 15 %. Відповідні пропозиції були внесені до Ради Міністрів СРСР. Проте керівництво держави відмовило у підвищенні зарплатні педагогам початкових шкіл з огляду на обмеженість фінансування[1].

Суттєво впливав на розмір ставки заробітної плати й педагогічний стаж роботи. Він визначався відповідно до чотирьох річних інтервалів: до 5 років, від 5 до 10 років, 10-25 років, понад 25 років. За кожний новий проміжок заробітна плата підвищувалася на 10 %. Варто зауважити, що такий поділ не відображав фактичну кваліфікацію працівників у повній мірі. Адже якщо перші дві групи мали 5-ти річний інтервал, то третя охоплювала 15 років. Виходило, що зростання кваліфікації педагогічних працівників відбувалося лише перші 10 років роботи за спеціальністю, після чого відбувалося різке падіння у зростанні кваліфікації, що зрозуміло, не є вірним.

До стажу педагогічної роботи зараховувалося не лише безпосередній час роботи вчителем, але й час навчання в педагогічних навчальних закладах і університетах, перебування вчителів у Збройних силах СРСР або партизанських загонах у період Другої світової війни, якщо цьому передувала або слідувала педагогічна діяльність. Крім того, зараховувався також період роботи в школах, які розміщувалися на територіях, приєднаних після війни, зокрема в західних областях УРСР, при умові роботи там вчителем не менше 5 років.

Останнім чинником, який впливав на розмір посадових окладів вчителів, було місцезнаходження навчального закладу. Так, відповідно до того, де розміщувалася школа – в місті чи сільській місцевості – існували різні тарифікаційні ставки. Для прикладу, ставка вчителів початкових класів сільських шкіл складала 441-635 крб., а їх колег в містах – 468-690 крб.[2]. В середньому, сільські педагоги щомісяця отримували на 20-60 крб. менше

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 2414, арк. 53, 58.

[2] Заробітна плата працівників установ народної освіти.... – С. 16.

коштів, ніж їх міські колеги. Встановлення різних тарифікаційних ставок заробітної плати сільським та міським вчителям пояснювалося тим, що педагоги сільських шкіл мали можливість забезпечити себе необхідними продуктами харчування, адже більшість їх користувалася присадибними ділянками.

Таким чином, як видно з Додатку З, існувала значна диференціація в тарифних ставках між різними категоріями педагогів. Так, найменшу заробітну платню отримували вчителі початкових класів сільських шкіл – 441-698 крб. Найбільшу – вчителі 8-10 класів міських шкіл – 690-935 крб.

Потрібно зазначити, що розмір заробітної плати освітян визначала не лише тарифна ставка, але й педагогічне навантаження та додаткові виплати, пов'язані з виконанням обов'язків класного керівника, перевіркою учнівських зошитів, наявністю звання чи наукового ступеня. Так, внаслідок постійної реорганізації шкільної мережі та укрупнення класів вивільнялася значна кількість працівників. Не бажаючи переїздити в інші регіони, вони залишалися працювати на попередньому місці роботи на неповну ставку. За даними Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ у 1955-1956 навчальному році близько 40-60 % вчителів УРСР, які працювали в 5-10 класах, мали тижневе навантаження менше 18 год. Їх заробітна плата коливалася від 370 крб. до 680 крб. на місяць[1]. За даними Міністерства освіти УРСР в 1956-1957 навчальному році вчителі російської, української мови та літератури мали тижневе навантаження 14 год., природознавства – 14,7 год., історії – 11,2 год.[2]. Складна ситуація із тижневим навантаженням педагогів складалася в містах. Міські школи були переповнені вчителями, які працювали на неповну ставку. Адже в зв'язку із складним матеріально-побутовим та соціокультурним становищем сільських вчителів, спеціалісти не охоче приїздили на роботу в сільську місцевість. Для прикладу, в

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

1957-1958 навчальному році в м. Дніпропетровськ та м. Київ понад 41 % та 61 % освітян відповідно не мали повного тижневого навантаження[1]. Разом з тим, нестача вузькоспеціалізованих фахівців, таких як викладачі іноземних мов, фізики та математики, призводила до перевантаження існуючих спеціалістів додатковими годинами. Так, в 1957-1958 навчальному році в Полтавській та Сумській областях понад 46 % викладачів цих дисциплін отримували заробітну платню більше передбаченої ставки[2]. У 1961-1962 навчальному році вчителі математики та фізики більшості шкіл Донецької області мали навантаження по 30-34 години на тиждень[3].

Крім виплат за додаткові години викладання, освітянам, які мали звання «Заслужений вчитель» або наукових ступінь, виплачувалося по 100 крб. щомісяця. Також педагоги отримували надбавку до заробітної плати за перевірку учнівських письмових робіт. Так, для вчителів російської, української мови та літератури, математики та стенографії 5-10 класів вона складала 60 крб. на місяць. Крім того, Інструкцією 1949 р. передбачалися щомісячні виплати у розмірі по 50 крб. за керівництво класом. Зауважимо, що оплата праці вчителів за виконання додаткових обов'язків не відповідала фактичним затратам часу та праці. У 1958 р. Республіканський комітет профспілки працівників освіти вищої школи та наукових установ УРСР запропонував підвищити плату за виконання обов'язків класного керівника до 150 крб.[4]. Проте, коштів на фінансування цього заходу в Міністерстві фінансів УРСР не знайшлося.

Аналіз бюджету районних і міських відділів освіти Сталінської (нині – Донецької) області, затвердженого в 1960 р., дозволив визначити

---

[1] Там само, арк. 3, 5, 34.

[2] Там само, арк. 5.

[3] Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.), ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 126.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 19, арк. 7.

середньомісячну заробітну плату педагогів з урахуванням усіх додаткових виплат. Так, вчителі сільських шкіл отримували від 605 крб. до 733 крб. на місяць, міських – від 625 крб. до 794 крб. (див. Додаток И).

Варто зауважити, що до початку 1960-х рр. відбувся значний розрив у рівні заробітної плати працівників освіти та виробничих галузей господарства. Так, у 1958 р. середньомісячна заробітна плата вчителів була на 20 % нижчою, ніж працівників промислової сфери[1]. Цей розрив збільшився після впорядкування заробітної плати робітників виробничих галузей господарства. У 1960 р. він складав уже понад 24 %[2].

Зважаючи на складне матеріальне становище вчителів, ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок спільною постановою № 620 від 15 липня 1964 р. «Про підвищення заробітної плати працівникам освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, торгівлі, громадського харчування та інших галузей народного господарства, що обслуговують населення» встановили нові ставки заробітної плати для вчителів.

Визначальними чинниками у диференціації ставок стали рівень освіти та стаж роботи. Натомість, поділ освітян на категорії за групами класів, в яких вони викладали, та їх предметною спеціалізацією був скасований. Крім того, усунено різницю в заробітній платі в залежності від місцезнаходження школи. Для працівників сільських і міських шкіл встановлювався однаковий місячний оклад. Причому для вчителів сільських шкіл пільги з надання безкоштовних квартир з опаленням та освітленням зберігалися. Такі переваги пояснювалися спробою центральних органів влади залучити до шкіл сільської місцевості кваліфіковані кадри.

Відповідно до освітнього рівня педагогічних працівників було встановлено чотири групи ставок. Найвищий посадовий оклад отримували

---

[1] Зароботная плата работников…. – С. 48.

[2] Там само. – С. 49.

вчителі з вищою освітою. Дещо нижчий – педагоги з неповною вищою освітою. Найнижчий – освітяни з середньою спеціальною та загальною освітою. Ті вчителі, які не мали середньої спеціальної освіти, тарифікувалися за ставкою на 20 % нижчою посадового окладу спеціалістів із середньою спеціальною освітою.

Кількість груп із визначення стажу залишилося без змін (до 5 років, 5-10 років, 10-25 років, 25 і більше років). Проте, деяких доповнень зазнав порядок визначення стажу педагогічної роботи. З 1964 р. до педагогічного стажу почали зараховувати періоди роботи на керівних, інспекторських та інструкторських посадах у профспілках, на виборних посадах у державних та громадських організаціях, на посадах голів колгоспів, за умови що цим періодам передувала або слідувала педагогічна діяльність.

Характерні зміни в оплаті праці працівників освіти подані в Додатку К. З наведених даних видно, що з підвищенням стажу роботи вчителів з вищою освітою відповідно збільшувалася їх заробітна плата порівняно з вчителями, які мали лише середню спеціальну освіту. Крім того, суттєво збільшилася різниця в оплаті праці педагогів з вищою освітою і тих, що її не мали. Якщо раніше фактична заробітна плата вчителів з вищою освітою була вище заробітної плати працівників з неповною вищою освітою на 14 %, з середньою спеціальною освітою – на 35 % і загальною середньою освітою на 41 %, то з 1964 р. ця різниця складала 20 %, 44 % та 58 % відповідно[1]. Передбачалося, що таке зростання стимулюватиме освітян підвищувати освітньо-кваліфікаційний рівень.

Потрібно зазначити, що на відміну від попереднього механізму нарахування заробітної плати, нова система оплати праці змінила умови та розміри додаткових виплат освітянам. Так, було диференційовано виплати, пов’язані з перевіркою зошитів. Залежно від спеціалізації предмету викладання та відповідного об’єму робіт з перевірки зошитів вчителі щомісяця отримували

[1] Зароботная плата работников …. – С. 62.

від 6-8 крб. (викладачі іноземних мов, стенографії та математики) до 10 крб. (викладачі української, російської мови та літератури) [1]. Розмір доплат також залежав і від педагогічного навантаження вчителя – він збільшувався, якщо педагог викладав більше 18 год. на тиждень, і зменшувався, якщо працював на неповну ставку. Вперше була введена додаткова оплата за перевірку зошитів учителям початкових класів у розмірі 5 крб. на місяць. Також вдвічі збільшено виплати за класне керівництво в школах. З 1964 р. незалежно від місцезнаходження навчального закладу вони становили 10 крб. щомісяця. Крім того, нові умови оплати праці запровадили виплати за завідування учбовими кабінетами та дослідними ділянками у розмірі 10-15 крб.[2]

У результаті введення нових умов оплати праці середньомісячна заробітна плата педагогічних працівників зросла на 29 %: з 70 крб. в 1955 р. до 93 крб. в 1965 р.[3]. Так, винагорода за працю вчителів з вищою освітою збільшилася на 26,5 %, з незакінченою вищою освітою – на 21,2 %, з середньою спеціальною освітою – на 19,6 %, з загальною середньою освітою – на 13,3 %[4]. Крім того, вдалося подолати значний розрив у розмірах заробітної плати освітян та інших категорій населення. Для прикладу, в 1964 р. мінімальні посадові оклади працівників котелень, електро- та тепломереж складали 48-91 крб. на місяць; бухгалтерів та касирів – 65-80 крб., інженерів та техніків усіх спеціальностей – 85-100 крб.; лікарів – 90-105 крб.[5].

---

[1] Розміри ставок подані у відповідності із новими грошовими знаками, встановленими 31 травня 1960 р. постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 843.

[2] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4052, арк. 13 зв.

[3] Труд в СССР: статист. сб. / [ред. Л. М. Володарский]. – М.: Статистика, 1968. – С. 204.

[4] Зароботная плата работников …. – С. 62.

[5] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4052, арк. 33, 136 зв., 150, 195.

Основним показником рівня матеріального забезпечення населення є його сукупний прибуток, який включає три складові: номінальну заробітну плату, рівень цін на промислові та продовольчі товари, а також надходження із суспільних фондів споживання та особистих підсобних господарств. У прибутках вчителів заробітна плата складала 70-85 %, тоді як надходження з підсобних господарств не відігравали значної ролі. Для кращого розуміння фінансового становища педагогів варто звернутися до їх купівельної спроможності, яка залежала від рівня державних цін на продукти харчування та промислові товари.

В результаті значного зниження цін на продукти харчування в першій половині 1950-х рр., вони стали дешевшими вдвічі. Так, станом на 1956 р. середньомісячна ринкова ціна 1 кг борошна складала 4 крб., картоплі – 1,8 крб., капусти – 1,7 крб., свинини – 18,9 крб., телятини – 17,3 крб., сала – 27,6 крб., ковбаси вареної – 20,5 крб., напівкопченої – 28,3 крб., 1 л молока – 2,5 крб., десяток яєць – 9,2 крб.[1]. Існування низьких цін на продукти харчування також підтверджували респонденти. Так, А. М. Рибкіна із с. Зажиточне (нині – Чермалик) Тельмановського району Сталінської (нині – Донецької) області зазначала: «Продукти харчування взагалі були дешеві. Ось що-що, а продукти можна було купити дешево. Найдорожча ковбаса – шинка рублена – коштувала 35 крб. за кг»[2].

На відміну від вартості продовольства, ціни на промислові товари залишалися високими. Так, у 1955 р. жіночий, чоловічий та дитячий вовняний костюм коштував 300-355 крб., 220-240 крб. та 170-200 крб. відповідно. Бавовняне жіноче пальто – 240-302 крб. Одну пару шкіряного взуття можна

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 847, арк. 6.

[2] Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Архів ЦУІ), колекція (далі – к.) 7, од. зб. 1, запис 1, хв. 42.25–43.22.

було купити за 150-250 крб., а резинового – за 20-50 крб.[1]. Враховуючи той факт, що на продукти харчування та оплату комунальних послуг педагоги в середньому витрачали 250-270 крб. на місяць, то на залишок вони могли купити один костюм та одну пару взуття. За свідченнями респондентів їх гардероб не відзначався великим різноманіттям – він складався лише з найнеобхідніших речей: Так, А. М. Рибкіна згадувала: «У мене була штапельна чорна спідниця одна, довга, за коліна, і крепдешинова біла кофточка. … Ще у мене було два крепдешинових плаття, одне купили мені після закінчення інституту, а інше вже пошили пізніше. А ще було коричневе вовняне плаття з вишивкою, яке я носила взимку. Вчителі одягалися дуже скромно»[2].

Про придбання меблів, побутових товарів чи засобів пересування взагалі не могло бути мови, оскільки диван або шафа коштували 800-1200 крб., фотоапарат «ФЕД-2» – 800 крб., радіоприймач «Жовтень» – 1300 крб., магнітофон «Ельфа-6» – 1400 крб., велосипед «Турист» – 900 крб., мотоцикл «Іж-49» – 2500 крб., автомобіль «Москвич» – 9 тис. крб.[3]. Зазначимо, що наприкінці 1950-х рр. для освітян наявність побутових приладів вважалося великою розкішшю. Із усієї кількості опитаних педагогів, жоден не користувався ними.

До обласних комітетів профспілки працівників освіти надходило безліч скарг на незадовільне матеріальне забезпечення вчителів. Так, у листі, надісланому до Ради Міністрів УРСР у 1956 р., вчителька однієї із сільських шкіл Сумської області М. Правдіна зазначала: «Не кожний вчитель взмозі придбати дорогі речі. Заробітна плата їх не надто висока. Колгоспники більше можуть придбати товарів, ніж вчителі. Класні керівники мають дуже низьку ставку, найбільше – 635 крб. … Чи може вчитель, маючи 4 чоловіки в сім'ї прожити, щоб за ці кошти харчуватися і одягатися? Ні. На село потрібно

[1] ЦДАВО України, ф. Р-4960, оп. 1, спр. 3517, арк. 32, 69.

[2] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 1, запис 1, хв. 40.00–41.19.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-4960, оп. 1, спр. 3517, арк. 213.

завозити дешеві товари (чого немає). Потрібно збільшити зарплату класним керівникам і взагалі вчителям. Колгоспники починають стояти вище, ніж вчителі в матеріальному відношенні»[1].

Покращення матеріального становища вчителів розпочалося на початку 1960-х рр. Цьому сприяли з одного боку цінова політика держави, а з іншого – підвищення заробітної плати педагогам. В основному ціни на продовольчі товари не змінилися. Лише подорожчали на 30 % продукти тваринного походження, у зв'язку із підвищенням закупівельних цін на велику рогату худобу, свині та птицю. Разом з тим, з кінця 1950-х рр. розпочалося зниження цін на промислові товари. Так, у 1958 р. були знижені ціни на дитячий одяг, алюмінієвий посуд, радіотовари, телевізори та фотоапарати окремих марок; у 1959 р. – на годинники, велосипеди, радіоли, дитячі іграшки. А протягом 1960-1961 рр. зниження цін поширилося на електричні швейні машини, шовкові тканини, галантерейні вироби, швейні вироби та культтовари[2].

Із підвищенням заробітної плати освітян зросла їх купівельна спроможність. Педагоги почали більше купувати не лише продовольство, але й промислові товари – одяг, взуття, засоби гігієни тощо. Крім того, у вчителів з'явилася можливість відкладати гроші для придбання товарів довготривалого використання. Так, респондент Н. К. Вангельєва зазначала, що отримуючи разом з чоловіком (теж вчителем) 144 крб. на місяць, могли дозволити купити необхідні продукти харчування та товари щоденного вжитку – одяг, взуття, посуд тощо. «Нам грошей на все хватало. Бо товари були дешеві. Із 144 крб. ми з чоловіком ще й дещо відкладали». На відкладені кошти в 1966 р. сім'я Вангеліїв вперше придбала побутову техніку – холодильник[3].

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 2521, арк. 50–51.

[2] Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Григорьева Анна Германовна; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 10.

[3] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 3, хв. 24.05–25.00.

Певним додатком до зарплати були надходження із суспільних фондів споживання. У прибутках вчителів вони складали 25-30 %. Виплати пенсій, грошової допомоги, а також оплата лікарняних та санаторно-курортного лікування освітянам відбувалися за рахунок коштів державного соціального страхування. За його бюджетом у 1953 р. в УРСР на соціальні заходи було витрачено понад 254 млн. крб.[1].

Пенсійне забезпечення педагогічних працівників здійснювалося відповідно до чинного законодавства. Виплачувалися різні види пенсій – за віком, по інвалідності, у випадку втрати годувальника, за вислугу років. До середини 1950-х рр. пенсійні виплати працівникам усіх сфер народного господарства здійснювалися за нормами встановленими ще на початку 1930-х рр. Як наслідок, система нарахування пенсій була недосконалою та не забезпечувала соціальний захист населення повною мірою. Основний її недолік полягав у тому, що пенсії за віком нараховувалися із середньомісячного заробітку, який не перевищував 300 крб.[2]. Інша частина заробітної плати до уваги не бралася. Таким чином, працівники із різною кваліфікацією та заробітною платою отримували однакові за розміром пенсії. Так, у вчителів середньомісячна пенсія становила близько 250-300 крб. на місяць[3].

Новий закон про державні пенсії був ухвалений Верховною Радою СРСР 14 липня 1956 р. Відповідно до нього право на пенсію за віком мали чоловіки, які досягли 60-ти річного віку при стажі роботи не менше 25 років та жінки, які досягли 55-ти річного віку при стажі роботи не менше 20 років. Нарахування пенсій працівникам здійснювалося в залежності від розмірів середньомісячної заробітної плати за останніх 12 місяців роботи або за будь-які 5 років поспіль із останніх 10 років перед виходом на пенсію. Варто зазначити, що перевагою

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 300, арк. 3.

[2] Бромлей Н. Я. Уровень жизни в СССР (1950–1965 гг.) / Н. Я. Бромлей // Вопросы истории. – 1966. – № 7. – С. 12.

[3] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 122, арк. 7.

нового пенсійного законодавства стало встановлення необхідної диференціації пенсійних виплат у залежності від кваліфікації працівника та його заробітної плати. Розміри пенсій коливалися від 50 % до 90 % від середньомісячної грошової винагороди за працю. Якщо працівник отримував менше 350 крб. щомісячної заробітної плати, то мінімальна пенсія становила 300 крб., від 350 до 500 крб. – 350 крб., від 500 до 600 крб. – 420 крб., від 600 до 800 крб. – 450 крб., від 800 до 1000 крб. – 520 крб., від 1000 крб. і більше – 550 крб. Закон чітко визначив мінімальну виплату пенсії за віком у розмірі 300 крб., та максимальну – 1200 крб.[1]. В межах максимального розміру пенсії визначалась надбавка (10 % від заробітної плати) за безперервний стаж роботи, а для непрацюючих пенсіонерів – надбавка на непрацездатних членів сім'ї (10-15 %). Після введення нового закону середній розмір пенсії за віком збільшився майже вдвічі[2].

Пенсійні виплати за віком у вчителів були різними, їх розміри коливалися в межах 300-600 крб. на місяць. Для прикладу, в 1959 р. вчителі Широківського району Дніпропетровської області О. М. Кірієнко, Л. С. Волков, П. С. Пуга отримували щомісячно 459 крб., 572 крб., 661 крб. пенсії відповідно[3]. Разом з тим їх колеги з Верхньодніпровського району тієї ж області О. Х. Васик та Т. С. Саржан мали лише 300 та 360 крб. пенсії відповідно[4]. Зауважимо, що протягом досліджуваного періоду більшість вчителів-пенсіонерів у середньому отримували близько 500-600 крб. на місяць.

Для працівників освіти важливе значення мали пенсії за вислугу років, які призначалися пожиттєво, незалежно від стану працездатності або віку. Відмінністю цього виду пенсії було те, що для її нарахування вимагався не

---

[1] Государсвенное социальное страхование…. – С. 171.

[2] Бромлей Н. Я. Вказана праця…. – С. 12.

[3] Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.), ф. Р-4469, оп. 1, спр. 14, арк. 30.

[4] Там само, арк. 36.

загальний стаж роботи, а лише за спеціальністю. Для вчителів він складав 25 років. У стаж роботи за спеціальністю, крім основної педагогічної діяльності, зараховувалася також робота в партійних чи комсомольських органах, на виборних посадах у профспілках чи громадських організаціях, служба в складі Збройних сил СРСР, педагогічна робота на курсах, у школах та інститутах підвищення кваліфікації, час навчання в педагогічних навчальних закладах, якщо цьому передувала або слідувала педагогічна діяльність, час навчання на курсах підвищення кваліфікації тощо[1]. Розміри пенсії за вислугу років були меншими ніж пенсійні виплати за віком і становили 40 % від заробітної плати[2]. Для прикладу, в 1958 р. вчителі Томашківського району Дніпропетровської області О. П. Кацапський, Г. М. Вовк, П. В. Ясир отримували щомісячну пенсію у 306 крб., 312 крб. та 480 крб. відповідно[3]. Як засвідчують звіти обласних профспілкових комітетів, розміри пенсії за вислугу років коливалися в межах 200-500 крб. на місяць[4]. Варто зазначити, що в переважній більшості вчителі, які отримували пенсії за вислугу років, у зв'язку з невеликим їх розміром залишалися працювати в школах. Так, у 1956 р. в Монастирищенському районі Черкаської області усі 22 вчителя, які отримували пенсії за вислугу років, продовжували викладати в навчальних закладах[5].

Окрім пенсійних виплат за рахунок коштів державного соціального страхування громадянам гарантувалася грошова допомога у випадку тимчасової непрацездатності, перекваліфікації, вагітності та пологів, народження дитини, поховання рідних.

Призначення та виплата допомоги з тимчасової непрацездатності здійснювалася лише на основі наявності лікарняного листка, що видавався

---

[1] Государственные пенсии и пособия.... – С. 277–278.

[2] Там само. – С. 279.

[3] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 14, арк. 55.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 20, арк. 29.

[5] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 388, арк. 31.

лікарем на основі встановленого діагнозу хвороби. В залежності від виду та складності захворювання термін тимчасової непрацездатності коливався від 3 днів (хвороби верхніх дихальних шляхів) до 4 місяців (туберкульоз, професійні захворювання, операційне втручання тощо). Розміри допомоги з тимчасової непрацездатності залежали від стажу роботи працівників: до 3 років оплачувалося 50 % від заробітної плати, від 3 до 5 років – 60 %, від 5 до 8 років – 70 %, від 8 до 12 років – 80 %, більш ніж 12 років – 90 %[1]. У 1955 р. Президія Всесоюзної центральної ради професійних спілок прийняла постанову «Про порядок призначення і виплати допомоги по державному соціальному страхуванню», яка зменшила розмір допомоги на 20 %, якщо працівник перебував на стаціонарному лікуванні[2]. Проте, до початку 1960-х рр. ця умова не завжди враховувалася під час нарахування коштів з тимчасової непрацездатності. Як наслідок, у всіх областях республіки траплялися випадки переплати грошей за лікарняними листами. Для прикладу, в 1957 р. вчителям Дніпропетровської області, які перебували на лікарняних, було виплачено на 11 тис. крб. більше, ніж передбачалося законодавством[3].

Грошова допомога надавалася також жінкам у випадку вагітності та пологів. Законодавством передбачувалася відпустка кількістю 56 календарних днів до пологів і стільки ж днів після них, яка оплачувалася у розмірі 65-100 % заробітної плати в залежності від стажу роботи. Крім того, жінкам надавалося 180 крб. одноразової грошової допомоги на придбання предметів догляду за новонародженою дитиною.

Вчителям також гарантувалася виплата грошової допомоги у випадку перекваліфікації та вимушеного переходу на іншу роботу (50 % від середньої заробітної плати за останні два місяці роботи) чи смерті родичів (у залежності

---

[1] Государственное социальное страхование…. – С. 34.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 334, арк. 158.

[3] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1694, оп. 1, спр. 114, арк. 41.

від віку небіжчика та місця поховання її розміри коливалася від 50 крб. до 200 крб.)[1].

Окрім виплат пенсій та грошової допомоги, за рахунок коштів державного соціального страхування здійснювалося санаторно-курортне лікування населення. Згідно законодавства забезпечення громадян путівками в санаторії та будинки відпочинку проводилося через профспілкові організації. Тому лише ті вчителі, які були членами профспілки працівників освіти, мали можливість безкоштовно або по пільговій ціні (30 % від загальної вартості) отримати путівку. Проте не всі бажаючі забезпечувалися необхідним санаторно-курортним лікуванням, адже профспілкові комітети отримували незначну кількість путівок. Так, у 1955 р. в розпорядження Запорізького обласного комітету профспілки, членами якого було понад 20 тис. вчителів, надійшло лише 292 путівки в санаторії та 585 путівок у будинки відпочинку[2]. Тобто на 22 працівника було надано одну путівку. Складніша ситуація з виділенням путівок склалася в інших регіонах. Для прикладу, у Вінницькій, Донецькій, Сумській, Харківській областях одна путівка видавалася на 65-70 вчителів, а в Житомирській області на 100 працівників[3]. За даними Українського республіканського комітету працівників освіти, вищої школи та наукових установ у 1962 р. за рахунок коштів соціального страхування в будинках відпочинку та санаторіях оздоровилося близько 27 тис. вчителів, що склало 10 % від загальної кількості членів профспілки[4]. Варто зазначити, що більшість путівок видавалася на весняний або осінньо-зимовий період, коли вчителі працювали і не мали можливості поїхати на лікування. Для прикладу, в

---

[1] Государственное социальное страхование.... – С. 47–48.

[2] Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф. Р-2418, оп. 1, спр. 71, арк. 24.

[3] Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-2929, оп. 1, спр. 170 а, арк. 91.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 93, арк. 261.

1955 р. усі 45 путівок в санаторії та будинки відпочинку, які надійшли в розпорядження Станіславського (нині – Івано-Франківського) міського комітету профспілки припадали на вересень-грудень[1]. У 1961 р. Бердянський міський профспілковий комітет Запорізької області отримав 28 путівок в санаторії, проте на літній період припало лише 8. Тому 20 путівок були розподілені між вчителями-пенсіонерами та технічними працівниками шкіл[2].

За рахунок суспільних фондів споживання здійснювалася також оплата щорічних відпусток вчителям. Зауважимо, що на відміну від соціального забезпечення, виплата відпускних фінансувалася не за рахунок коштів державного соціального страхування, а з державного бюджету. Надання щорічних відпусток вчителям регулювалося постановою Ради Міністрів СРСР від 21 квітня 1949 р. «Про відпустки працівників науково-дослідних, учбових та культурно-освітніх закладів». Відповідно до цього документу працівникам освіти відпустка надавалася в період літніх канікул. Її тривалість залежала від кількості відпрацьованих місяців: за повний учбовий рік (10 місяців) передбачалося 48 робочих днів, за неповний учбовий рік – відпустка надавалася у розрахунку 4 робочих дні за кожний відпрацьований місяць[3]. Оплата щорічних відпусток здійснювалася з розрахунку середнього заробітку вчителя за відпрацьований час. Таким чином, сума відпусткових коштів, яку отримували освітяни, складала приблизно 970-1120 крб. для сільських вчителів та 1000-1250 крб. для педагогів міських шкіл[4].

---

[1] Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-330, оп. 2, спр. 54, арк. 29.

[2] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 123, арк. 14.

[3] Жанабилов Е. Трудовые права работников просвещения / Е. Жанабилов. – Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1964. – С. 59.

[4] Наведені цифри вирахувані на основі середньомісячної заробітної плати у розмірі 620-700 крб. – для сільських вчителів та 680-800 крб. – для міських вчителів.

Варто зазначити, що траплялися випадки, коли вчителям затримували виплату відпусткових коштів. Так, у 1955 р. районні відділи Державного банку УРСР заборгував вчителям Шпиківського та Ямпільського районів Вінницької області понад 460 тис. крб.[1]. Із значним запізненням отримали гроші за щорічну відпустку і педагоги Покровського району Дніпропетровської області в 1958 р.[2].

Розміри заробітної плати та надходження із суспільних фондів визначали рівень споживання педагогами продуктів харчування. До того ж ціни на них дозволяли вчителям не обмежувати себе в задоволенні продовольчих потреб: на придбання продуктів витрачалося близько 30 % сукупного щомісячного прибутку.

До щоденного раціону вчителів входили життєво важливі калорійні продукти, такі як м'ясо, білкові продукти тваринного походження (молоко, сметана, сир, вершки), рослинна олія. Порівняно з іншими категоріями населення – робітниками та колгоспниками – рівень споживання цих продуктів освітянами був вищим. Також вчителі більше за інших споживали фруктів. Так, за даними Центрального статистичного управління УРСР за 1963 р. одна сім'я вчителя спожила 45 кг фруктів, натомість одна сім'я робітника – 39 кг, а колгоспника – 29 кг (див. Додаток Л). Харчування педагогів збагачувалося і за рахунок різноманітних солодощів (цукру, кондитерських виробів). Саме наявність у їх щоденному раціоні висококалорійних та поживних продуктів призводила до мінімального споживання хліба та картоплі. Для прикладу, за 1963 р. одна сім'я робітника спожила 120 кг хліба і стільки ж картоплі, одна сім'я колгоспника – 144 кг хліба та 194 кг картоплі, натомість одна сім'я вчителя – 114 кг хліба і 117 кг картоплі. Зауважимо, що об'єм споживання висококалорійних та поживних речовин головним чином залежав від матеріальних можливостей сім'ї – чим більший сукупний прибуток вона

[1] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 8, арк. 55.

[2] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 14, арк. 343.

отримувала, тим більше могла придбати продукції тваринного походження, риби, цукру, кондитерських виробів та фруктів.

Протягом досліджуваного періоду рівень споживання педагогами молочних продуктів, м'яса, риби та цукру постійно зростав. Як видно з Додатку М, за 1963 р. споживання цих продуктів, порівняно з 1953 р., збільшилося на 36 %, 27 %, 55,6 % та 28 % відповідно і становило 320 кг молока, 61 кг м'яса, 14 кг риби та 32 кг цукру. Крім того, на початку 1960-х рр. вчителі майже вдвічі більше почали споживати фруктів. Разом з тим, споживання основних продуктів харчування не досягав рекомендованих Інститутом харчування Академії медичних наук СРСР раціональних норм: 467 кг молока, 86,8 кг м'яса, 16,2 кг риби та 44 кг цукру[1].

Для організації повноцінного харчування важливе значення мала наявність продовольчих товарів у магазинах. Проте протягом досліджуваного періоду продовольство до торгівельної мережі республіки завозилося несистематично. В крамницях не вистачало борошна, круп, макаронних виробів, цукру тощо. Так, проведена Міністерством фінансів УРСР в лютому 1960 р. перевірка наявності продовольства в закладах споживчої кооперації засвідчила, що 79 % із усіх перевірених магазинів не мали в продажі цукру, 67 % – борошна, 65 % – круп, 35 % – макаронних виробів, 34 % – хліба, 28 % – рослинної олії[2]. І якщо в містах нестача того чи іншого продукту в одній із крамниць компенсувалася його наявністю в інших торгівельних закладах, то в сільській місцевості, де один магазин припадав на декілька сіл, дефіцит необхідних товарів відчувався в значній мірі. У зв'язку з відсутністю автотранспорту, бездоріжжям та складними погодними умовами неможливо було організувати належний підвіз продовольства до магазинів віддалених сіл.

---

[1] Гоголь Б. И. Покупательный спрос и производство / Б. И. Гоголь, Г. Л. Трахтенберг. – М.: Экономика, 1965. – С. 55.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1596, арк. 8.

Протягом досліджуваного періоду гостро постала проблема постачання хліба та борошна освітянам сільської місцевості. Зазначимо, що відповідно до розпоряджень Ради Міністрів УРСР, сільські вчителі повинні були першочергово забезпечуватися хлібом. На відміну від інших категорій населення, для них встановлювалися норми його видачі: 16 кг на місяць або 0,5 кг на день – для вчителя-одинака, та 20-25 кг на місяць або 0,8 кг на день – для сімейного[1]. Отримати відповідну норму хліба сільські вчителі могли через шкільні буфети, а якщо їх при школах не було, то через сільські магазини.

Проте, хліб до шкільних буфетів постачався з великими перебоями. Так, за даними ЦК профспілки працівників початкової та середньої школи УРСР у 1954 р. до Валянської школи Герцаївського району Чернівецької області хліб завозився один раз на два місяці, до Бонченівської школи цього ж району – три рази на місяць, а вчителі Крупнянської, Молницької, Гординівської шкіл взагалі його не отримували[2]. Аналогічна ситуація склалася в 1960 р. в Мар'їнському та Первомайскому районах Донецькій області, де педагогам по 8-10 днів не привозили свіжий хліб[3]. Тому вчителі змушені були купувати черствий, запліснявілий хліб або їхати за ним до сусідніх населених пунктів, розташованих на відстані 10-30 км від місця проживання.

У складній ситуації перебували вчителі, які працювали в школах, що не мали буфетів. Адже отримати хліб через сільські магазини було майже неможливо, оскільки його розбирали колгоспники. Так, у липні 1956 р. без хліба залишилось більшість педагогів Вороновицького району Вінницької області, адже із 32 шкіл лише 3 мали буфети, до яких час від часу постачався хліб[4].

---

[1] Держархів Житомирської обл., ф. Р-4601, оп. 1, спр. 6, арк. 81.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 11454, арк. 139.

[3] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 17.

[4] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 52, арк. 3.

Крім того, кількість хліба, що виділялася для продажу сільським педагогам, не відповідала встановленим нормам і не враховувала сімейний стан освітян. Для прикладу, протягом 1954-1955 рр. в Соболівську середню школу № 2 Теплицького району Вінницької області на 60 працівників щоденно через шкільний буфет завозилося 30 кг хліба. А в Соболівську школу № 1 того ж району та області на 42 працівника – 15-20 кг[1]. Тобто, і вчителі-одинаки, і сімейні отримували по 0,4-0,5 кг хліба на день. Натомість вчителі Мостинського району Дрогобицької (нині – частина Львівської) області отримували лише 0,3 кг хліба на день[2]. Стільки ж хліба отримували і вчителі Полтавської, Рівненської, Харківської, Хмельницької, Черкаської областей[3].

Основна причина незадовільного постачання хліба вчителям полягала у тому, що Міністерство торгівлі УРСР не забезпечувало області республіки необхідною кількістю борошна для його випікання. Як наслідок, керівні торгівельно-фінансові органи областей змушені були зменшувати цільовий продаж хліба.

З метою покращення продовольчого забезпечення вчителів уряд УРСР зобов'язав колгоспи та радгоспи продавати їм борошно, молоко та м'ясо за фіксованими цінами. Крім того, з кінця 1950-х рр. в деяких селах УРСР почали функціонувати автокрамниці, які організовували прийом замовлень на доставку продовольчих товарів[4]. Проте ці заходи не змогли вирішити продовольчу проблему освітян в повній мірі. Станом на 1963 р. незадовільне постачання продуктів харчування працівникам сільських шкіл спостерігалося у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Луганській, Полтавській та інших областях УРСР[5].

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 11454, арк. 137.

[2] Там само, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 336, арк. 20.

[3] Там само, ф. Р-2, оп. 8, спр. 11454, арк. 138.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 3493, арк. 84.

[5] Там само, спр. 2414, арк. 80.

Важливе значення в харчуванні педагогів належало мережі шкільних їдалень та буфетів. У шкільних їдальнях вчителі мали змогу пообідати за 1,3-1,9 крб., замовивши першу та другу страви, салат та чай[1]. Проте не у всіх навчальних закладах, особливо сільської місцевості, функціонували повноцінні їдальні. Для прикладу, станом на 1964 р. в сільських школах їх нараховувалося лише 778, що складало 10 % від загальної кількості шкіл[2]. Тому в переважній більшості педагоги користувалися послугами буфетів, в яких купували хлібобулочні та ковбасні вироби, бутерброди, солодощі, молочні продукти, чай тощо.

Зауважимо, що частину продовольчих потреб вчителі покривали за рахунок вирощування на земельних та присадибних ділянках овочів. Найпоширенішою сільськогосподарською культурою була картопля. Нею в 1958 р. в Дніпропетровській області освітяни засадили близько 55,8 % землі[3], в Житомирській області – близько 72 %[4]. Крім картоплі, вчителі вирощували також буряк, кукурудзу, соняшник тощо.

Забезпечення освітян земельними та присадибними ділянками протягом досліджуваного періоду стало одним із шляхів підвищення їх життєвого рівня. Відповідно до постанов Ради Міністрів УРСР (№ 538 від 26 квітня 1947 р., № 496 від 5 березня 1949 р., № 808 від 16 квітня 1953 р.) земельні ділянки отримували вчителі міст та містечок для розвитку городництва. Педагоги сіл могли претендувати на землю у тому випадку, коли вони не володіли присадибною ділянкою. Адже починаючи з 1948 р. сільські вчителі наділялися присадибними ділянками для ведення підсобного господарства.

Земельні ділянки під городи надавалися у тимчасове користування на термін від 3 до 5 років із земель промислових підприємств, організацій, міст,

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2089, арк. 113.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 3493, арк. 84.

[3] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 14, арк. 130.

[4] Держархів Житомирської обл., ф. Р-2929, оп. 1, спр. 178 а, арк. 1–2.

які не використовувалися у виробництві, а також із земель у смузі відводу залізниць та шосейних шляхів. Їх розміри встановлювалися в залежності від масштабів місцевого земельного фонду, але не перевищували 0,15 га на одну сім'ю. А в районах зрошувального землеробства (Запорізька, Дніпропетровська, Кримська (нині – Автономна Республіка Крим), Херсонська області) розмір ділянок скорочувався наполовину[1].

В той же час місцеві органи влади, залежно від наявності вільних земель, виділяли педагогам різні за розміром ділянки під городи. У тих населених пунктах, де земельний фонд містив достатньо землі, вчителям надавали її вище норми, і навпаки. Для прикладу, в Мостинському районі Дрогобицької області (нині – південна частина Львівської області) в 1955 р. вчителі, що мали сім'ї, отримали по 0,25 га землі, а одинаки – по 0,12 га[2]. У 1958 р. освітянам Солонянського району Дніпропетровської області було виділено по 0,24 га землі. Натомість їх колеги в Софіївському, Ново-Покровському, Петропавлівському, Перещепинському, Олексіївському та Юріївському районах тієї ж області користувалися по 0,2, 0,17, 0,16, 0,15, 0,14 та 0,13 га землі відповідно[3]. Аналогічна ситуація складалася й в інших областях УРСР. Так, у 1963 р. вчителі Дзержинського (нині – Романівського), Ємільчинського, Коростенського, Малинського районів Житомирської області отримали по 0,15 га землі, а педагоги Волинського та Коростишівського районів тієї ж області – лише по 0,04 га та 0,08 га відповідно (див. Додаток Н). З наведеної таблиці видно, що міським вчителям місцеві органи влади виділили значно менші за розміром земельні ділянки, ніж сільським педагогам. А в деяких містах (Новоград-Волинськ, Радомишель) землю під городи взагалі не надали, що було зумовлено обмеженістю міського земельного фонду.

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 7737, арк. 110.

[2] Там само, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 336, арк. 20.

[3] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 14, арк. 144–151, 169–171.

Але траплялися випадки, коли вчителі залишалися без землі не через обмеженість земельного фонду, а через свавілля місцевих органів влади. Так, у 1959 р. в Бердичівському, Любарському, Малинському та Новоград-Волинському районах Житомирської області правління колгоспів відмовило вчителям у виділенні городів, хоча наявний земельний фонд містив достатньо землі[1]. У схожій ситуації опинилися педагоги Першотравневого району Донецької області в 1960 р.[2], а також їх колеги з Волинської та Львівської областей в 1963 р.[3]. Траплялося й так, що деякі колгоспи виділяли земельні ділянки із запізненням, на великій відстані від населених пунктів або на малородючій землі.

Загалом, городами користувалося близько 60-70 % вчителів УРСР. Для прикладу, в 1956 р. у Ворошиловградській (нині – Луганській) області із понад 12 тис. вчителів, які працювали в місцевих школах, городи мали 9 тис. (75 %)[4]. У тому ж році в Сталінській (нині – Донецькій) області із понад 26 тис. педагогів 15 тис (57,7 %) обробляли земельні ділянки[5].

Потрібно зазначити, що не всім вчителям сільської місцевості виділялася земля для розвитку городництва. Адже більшість їх мали власні присадибні ділянки, на яких окрім житлового будинку розміщувався садок, город та господарські будівлі. Так, станом на грудень 1963 р. близько 80 % сільських вчителів УРСР володіли присадибною ділянкою[6]. Вона надавалася, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 246 від 10 лютого 1948 р., у розмірі 0,25 га на сім'ю та зберігалися за нею у випадках виходу педагога на пенсію за віком чи інвалідністю, переводу на іншу роботу або призиву в армію. Окрім

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 20, арк. 51.

[2] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 188, арк. 24.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 2414, арк. 80.

[4] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 697, арк. 412.

[5] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 697, арк. 212.

[6] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 2434, арк. 18.

присадибних ділянок сільські вчителі забезпечувалися також і пасовищами для випасу худоби. Місцеві органи влади зобов'язали надавати для цього незайняті державні землі – в лісах, в смузі відчуження залізниць і шосейних доріг, на землях сільських рад. У тому випадку, коли таких вільних земель не було, рекомендувалося виділяти для розвитку вчительського господарства колгоспні землі у безкоштовне користування[1].

Проте, починаючи з другої половини 1950-х рр., положення цієї постанови зазнали значних корегувань. По-перше, вчителі могли користуватися колгоспними випасами лише за грошову плату. Її розмір коливався від 100 крб. до 150 крб. за одну тварину. Передбачалося, що ця сума повинна була покрити видатки колгоспів з утримання вигонів та водопоїв. Але траплялися випадки, коли керівництво колгоспу вимагало від вчителів сплатити за випас худоби значно більшу суму, ніж це передбачалося законодавством. Так, вчителі Миколай-Польської середньої школи Верхньо-Хортицького району Запорізької області у листі до голови Ради Міністрів СРСР М. О. Булганіна від 19 січня 1956 р. скаржилися на те, що голова місцевого колгоспу вимагав господарів тварин сплатити за літній випас худоби по 250 крб.[2]. У 1958 р. за випас однієї корови вчителі Криничанської середньої школи Дніпропетровської області сплатили по 300 крб.[3]. Деякі колгоспи замість грошей вимагали від вчителів відробити по 12-20 трудоднів.

По-друге, правління колективних господарств почало урізати виділені раніше вчителям присадибні ділянки, керуючись постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР № 312 від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артілі та подальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва і управління справами артілі»[4]. Відповідно до неї колгоспам

---

[1] Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 379, арк. 14, 15.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 2521, арк. 9.

[3] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 14, арк. 34.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 2521, арк. 17.

надавалося право самостійно вирішувати питання про можливість надання особам, які не працюють у колгоспі, присадибних ділянок, випасів та сінокосів. Частина колективних господарств (зокрема в Дніпропетровській та Тернопільській областях) залишила присадибні ділянки вчителів у старих розмірах. Натомість колгоспи Вінницької, Запорізької, Житомирської, Сумської, Хмельницької областей зменшили їх до 0,1-0,15 га[1]. Як наслідок, вчителі зазнали значних матеріальних втрат, адже залишалися або без городу, або без садка, або їм доводилося переносити господарські будівлі ближче до житлового будинку, що в свою чергу спричинювало значні незручності.

На початку 1960-х рр. розміри присадибного господарства освітян знову зазнали змін. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 1132 від 7 жовтня 1963 р. присадибні ділянки робітників і службовців, які проживали на території колгоспів чи радгоспів, але не працювали в них, обмежувалися до 0,15 га, а в приміських колгоспах, на зрошувальних територіях або на виноградарських господарствах – до 0,08 га[2]. Як наслідок, в тих областях УРСР, де колгоспи не урізали присадибні ділянки вчителів у 1956 р., почали їх зменшувати в 1963 р. І хоча наступного року процес скорочення вчительських присадибних ділянок був зупинений постановою Ради Міністрів УРСР № 189 від 25 лютого 1964 р., проте забрані у вчителів землі колективні господарства їм не повернули.

Отже, матеріальне становище вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. значною мірою визначалося заробітною платою. Її складова частина в загальних прибутках освітян складала 70-85 %, решта – надходження із суспільних фондів споживання – пенсії, грошова допомога тощо. Сукупний грошовий прибуток дозволяв педагогам забезпечувати необхідні продовольчі потреби. Проте, високі ціни на промислові товари

[1] Там само, арк. 20.

[2] Там само, оп. 10, спр. 1435, арк. 132.

робили неможливим придбання речей довготривалого споживання – одягу, меблів, побутових приладів, засобів пересування тощо.

Крім того, з продовольчим забезпеченням освітян існували проблеми – до сільських шкіл несистематично постачалися такі продукти харчування як хліб, молоко, м'ясо та крупи. Тому сільські педагоги змушені були за необхідними продуктами виїжджати за десятки кілометрів до районних центрів або міст. Велике значення в задоволенні продовольчих потреб освітян мали земельні та присадибні ділянки. І хоча протягом досліджуваного періоду їх розміри постійно зменшувалися, існування самої можливості забезпечити власну сім'ю овочами та фруктами значно скорочувало грошові витрати педагогів.

3.2. Житлово-комунальні та побутові умови вчителів

У післявоєнний період постала проблема відбудови шкільної мережі та забезпечення її педагогічними працівниками. Найбільш гостро нестача освітян відчувалася в сільській місцевості: вони неохоче приїздили на педагогічну роботу до сільських шкіл, що пояснювалося відсутністю в селах належних матеріально-побутових умов.

З метою підвищення матеріального зацікавлення педагогічних працівників сільської місцевості Рада Міністрів СРСР 10 лютого 1948 р. прийняла постанову № 246 «Про пільги та переваги для вчителів початкових та семирічних шкіл». Згідно цієї постанови педагогічні працівники сільської місцевості та члени їх сімей забезпечувалися паливом та електрикою, наділялися присадибними ділянками, пасовищами для випасу худоби, звільнялися від обов'язкових сільськогосподарських поставок державі. Але найбільш вагомою перевагою було безкоштовне надання житлової площі. На школи та виконкоми сільських рад покладалося завдання виділяти вчителям

комунальні квартири, а при їх відсутності – орендувати житло у власників будинків та щомісячно сплачували квартирну плату[1].

Крім того, в означеній постанові передбачалося будівництво житлових будинків для вчителів при кожній сільській школі за рахунок коштів самооподаткування. Планувалося до 1954 р. побудувати близько 22 тис. будинків в північних, центральних, південних та східних областях УРСР, виділити та пристосувати до життя близько 7 тис. будинків в західних областях. Але фактично протягом 1948-1953 рр. було збудовано лише 6 тис. та виділено понад 10 тис. будинків[2]. Таким чином, до 1954 р. вдалося надати сільським педагогам лише 55 % від запланованої житлової площі. Інформацію про стан забезпеченості житлом педагогічних працівників УРСР у середині 1950-х рр. можемо почерпнути з Додатку П. Із таблиці видно, що лише 26,6 % сільських вчителів мали власне помешкання. Більшість їх (43,8 %) проживали в орендованих квартирах. І лише 19,5 % – у відомчих.

Складна ситуація із забезпеченням власним житлом склалася в західному регіоні. Оскільки там самооподаткування не проводилося, то кошти на будівництво житла для сільських вчителів не виділялися. Тому близько 56-70 % від загальної кількості сільських вчителів західних областей винаймали квартири (див. Додаток П). У важкому становищі перебували також педагоги Сталінської (нині – Донецької) області – 60 % їх проживало у найманих помешканнях, що пояснюється повільною відбудовою народного господарства, адже ця область найбільше зазнала руйнувань під час Другої світової війни.

Умови проживання вчителів, які винаймали житло, були найважчими. По-перше, розміри орендованої квартири не завжди відповідали встановленим нормам житлової площі (мінімум 9 кв. м на одну особу – члена сім'ї) та санітарно-гігієнічним правилам. Часто-густо квартири, що здавалися педагогам, перебували в аварійному стані (протікав дах, тріщина у стінах) або потребували

[1] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 379, арк. 13.

[2] Там само, спр. 1435, арк. 167.

капітального ремонту. Траплялися випадки, коли сім'я з 4-5 осіб проживала в кімнаті площею у 8 кв. м[1]. Для прикладу, за даними профспілкового комітету Херсонської області в 1961 р. біля 60 % сільських вчителів не були забезпечені відповідною нормою жилої площі[2]. По-друге, якщо наймана квартира перевищувала нормований метраж, деякі сільські ради та районні фінансові відділи відмовлялася сплачувати за додаткові метри і вчителі вимушено доплачували власні кошти. По-третє, траплялися випадки, коли сільська рада обкладала податком господарів, на чиїх квартирах жили вчителі, після чого вони вимагали звільнити квартиру. В результаті такого оподаткування вчителька Георгієвської школи Петраківської сільради Донецької області протягом 7 років змінила 4 квартири[3]. По-четверте, в зв'язку з обмеженим фінансуванням деякі районні фінансові відділи не могли оплатити повну вартість квартири і вчителі знову ж таки платити власні кошти. Для прикладу, Краснопільська середня школа Боково-Антрацитовського району Луганської області в 1961 р. уклала договір оренди у розмірі 10 крб. на місяць, а фінансовий відділ зміг оплатити лише половину суми, тому іншу половину освітяни доплачували зі своєї кишені[4]. У найскладніших житлових умовах перебували вчителі гірських районів Закарпатської області, більшість яких із-за відсутності окремих квартир змушені були проживати в одній кімнаті разом із сім'ями господарів помешкання.

Незадовільне забезпечення сільських вчителів житлом змусило Раду Міністрів СРСР постановою № 517 «Про будівництво житлових будинків для вчителів сільських шкіл» від 26 березня 1954 р. продовжити будувати помешкання для цієї категорії населення протягом 1954-1956 рр. Так, 28 червня 1954 р. Рада Міністрів УРСР затвердила план будівництва житлових будинків

---

[1] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 131.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 150.

[3] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 132.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 101.

для вчителів по 18 областям (крім західного регіону). Він передбачав зведення протягом 1953-1956 рр. понад 3 тис. будинків[1]. Також виконкоми обласних, районних та сільських рад зобов'язали забезпечити повне фінансування будівництва за рахунок коштів самооподаткування, виділити необхідні будівельні матеріали, транспорт, робочу силу, залучити до проведення будівельних робіт колгоспи та колгоспників.

Міністерство освіти УРСР надіслало обласним відділам народної освіти схеми типових проектів житлових будинків на 2, 4 та 8 квартир, затверджені Радою Міністрів УРСР. Відповідно до них проект будинку на 2 квартири передбачав одноповерхову цеглово-саманну будівлю з двома окремими входами із жилою площею 152-159 кв. м. Кожна квартира повинна була мати 2 кімнати, кухню та веранду (один із запропонованих проектів передбачав також і санвузол). Проект будинку на 4 та 8 квартир являв собою двоповерхову будівлю з водопроводом, каналізацією, пічним або центральним опаленням. Жила площа коливалася від 192 до 248 кв. м. в залежності від типу будинку[2]. Зауважимо, що хоч проекти і передбачали комунальні зручності, переважно будувалися будинки з пічним опаленням, без водопроводу та каналізації, оскільки сільська місцевість не мала таких комунікацій.

Як і в попередні роки зведення житлових будинків для сільських вчителів здійснювалося повільними темпами. У 1954 р. виконкоми обласних рад виконали річний план будівництва лише на 41 %, у 1955 р. – на 42 %, у 1956 р. – на 46 %[3]. Особливо незадовільно проводилося будівництво у Вінницькій, Житомирській, Київській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Дніпропетровській областях. За даними обкому профспілки Дніпропетровської області, в Царичанському районі

[1] Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 1435, арк. 168.

[2] Там само, ф. Р-2, оп. 8, спр. 11454, арк. 77, 77 зв.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 1240, арк. 7.

протягом 1954-1956 рр. не було зведено жодного будинку, причому за трирічним планом місцева влада мала побудувати 8[1].

Основна причина невиконання річних планів із спорудження вчительських будинків полягала в джерелі його фінансування – за рахунок коштів самооподаткування. А ці кошти, згідно Статуту сільськогосподарської артілі, розподілялися за рішенням сільської громади. Остання зазвичай більшу частину зібраної суми направляла на першочергові потреби села – облаштування доріг, криниць, покращення санітарно-гігієнічного стану вулиць тощо. Як наслідок, будівництво вчительських будинків фінансувалося лише із залишків від цих коштів. Таке становище погіршувалося ще й незадовільним постачанням будівельних матеріалів. Державна планова комісія УРСР не могла в повній мірі задовольнити заявки виконкомів обласних рад в деревині, цеглі та шифері. Тому нестачу будівельних матеріалів вони вирішували самотужки. Не останню роль в гальмуванні будівництва відіграло й саме ставлення місцевих керівників до забезпечення вчителів житлом. Часто траплялося так, що виконкоми обласних рад не затверджували пооб'єктний план будівництва. Влучно охарактеризував дійсний стан речей заступник голови Ради Міністрів УРСР М. С. Гречуха: «Чому йде погано будівництво? Тому що на нього дивляться як на добровільну справу. Це будівництво ніякими планами не передбачено. Матеріалами не забезпечено, тому що це будівництво за рахунок самообкладання»[2].

З другої половини 1950-х рр. зведення вчительських будинків за рахунок коштів самооподаткування згортається. Вищі органи влади – ЦК КПУ, Рада Міністрів УРСР – припинили контролювати щорічне виконання постанови 1954 р. та затверджувати плани будівництва. Як наслідок, зведення будинків для вчителів здійснювалося виключно на розсуд місцевої влади.

---

[1] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1694, оп. 1, спр. 89, арк. 167.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 1240, арк. 2.

Друга половина 1950-х рр. в СРСР та УРСР зокрема характеризувалася значними змінами в житловій сфері. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (липень 1957 р.) «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» дала поштовх розвитку різним видам будівництва – за рахунок державних асигнувань, за кошти підприємств, кооперативне, індивідуальне. Відповідно до розпоряджень Ради Міністрів СРСР союзні республіки змушені були в планах будівництва сільських шкіл передбачувати витрати на зведення вчительських будинків з таким розрахунком: при будівництві школи на 80 учбових місць – 1 квартиру, на 160 місць – 2 квартири, на 280 місць – 4 квартири, на 400-440 місць – 8 квартир для вчителів[1]. Зведення вчительських будинків при кожній новозбудованій школі частково вирішувало житлове питання освітян. Проте їх кількість не відповідала щорічному зростанню педагогічних кадрів у селах. До того ж у Міністерства освіти УРСР не завжди знаходилися кошти для будівництва вчительського помешкання при кожній спорудженій школі. Тому до будівництва відомчих будинків залучалися колгоспи та радгоспи. Оскільки фінансова потужність цих підприємств була різною, то кількість споруджених будинків по областям УРСР значно відрізнялася. Так, протягом 1957-1962 рр. у Донецькій області коштом колгоспів вдалося збудувати 323 будинки, в Кримській (нині – Автономна Республіка Крим) – 257, в Запорізькій – 23, у Вінницькій – 9, в Херсонській – 3[2].

В зв’язку з повільним вирішенням проблеми забезпеченості сільських вчителів житлом великого значення набуло індивідуальне житлове будівництво. Його кредитування розпочалося з 1954 р. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 517 Міністерство фінансів СРСР щорічно мало передбачувати в кредитних планах позики, необхідні для індивідуального будівництва вчителів сільських шкіл. Так, у 1954 р. на УРСР виділено було

[1] Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 1413, арк. 10, 10 зв.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 39, 65, 84, 180.

5 млн. крб. кредиту, а в 1955 р. – 3,6 млн. крб.[1]. Вони видавалися під особисті зобов'язання забудовників у розмірі від 5 до 10 тис. крб. терміном на 10 років. Погашення позики починалося з другого року після її отримання.

До районних комітетів профспілки надходило безліч заяв від педагогів із проханням виділити кредит під будівництво. Але їх фінансові можливості не могли задовольнити потреб всіх бажаючих. Щороку лише 3-4 особи на район отримували таку позику і в значно менших розмірах, ніж передбачувалося раніше. Так, у 1956 р. Ямпільський місцевий комітет профспілки Вінницької області виділив чотирьом сільським вчителям кредит у розмірі 2-3 тис. крб.[2].

Тому індивідуальне житлове будівництво сільських вчителів у значній мірі залежало від фінансової допомоги колгоспів та радгоспів. Як наслідок, в одних областях індивідуальне будівництво розвивалося швидше, в інших – повільніше. Для прикладу, в Станіславській (нині – Івано-Франківській) Херсонській та Хмельницькій областях протягом 1957-1961 рр. було побудовано 1127, 850 та 1456 житлових будинки відповідно[3]. У 1961 р. в Одеській та Тернопільській областях 200 та 410 вчителів відповідно побудували власні оселі[4].

Таким чином, результатом розвитку житлового будівництва протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. стало деяке поліпшення житлових умов вчителів. Кількість тих, які винаймали житло у 1964 р. зменшилася на 10 %, порівняно з 1954 р., і становила близько 34 %[5].

Разом з тим, станом на 1 грудня 1962 р. в УРСР із житлової площі, спеціально збудованої для вчителів, 7,4 % було зайнято сторонніми особами та

---

[1] Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 1413, арк. 11.

[2] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 8, арк. 133.

[3] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1937, арк. 125, 130, 143.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 130, 171.

[5] Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 4078, арк. 59.

організаціями[1]. У вчительських квартирах проживали колгоспники, агрономи, секретарі парторганізацій. Для прикладу, в двох кімнатах шкільної 3-х кімнатної квартири Георгієвської школи Петраківської сільради Донецької області в 1962 р. проживала вчителька, а в іншій – розміщувався медпункт[2].

Проблеми із забезпеченням житлом змушували вчителів або виїздити до інших регіонів, або переводитися на непедагогічну роботу. Як наслідок, школи сільської місцевості відзначалися значною плинністю педагогічних кадрів. Так, у 1962-1963 рр. із Літинського, Уланівського та Мур-Куриловецького районів Вінницької області виїхало близько 75 вчителів[3], а з Євпаторського, Кіровського, Первомайського та Чорноморського районів Кримської області (нині – Автономна Республіка Крим) – 44, 37, 65, 71 осіб відповідно[4]. З поліських районів Житомирської області протягом 1960-1964 рр. вибуло понад 1,5 тис. сільських освітян[5].

Не менш складною була ситуація із житловим забезпеченням педагогів у містах. Оскільки державних асигнувань на будівництво відомчих будинків для освітян не виділялося, то вчителі міських шкіл могли отримати власне помешкання лише за рахунок виділення квартир виконкомами міських рад. Житлова площа надавалися у розпорядження міському комітету профспілки, яка розподіляла її у черговому порядку. Чисельність вчительських сімей, які щороку мали змогу заселитися у власну квартиру, була мізерною: в залежності від розмірів міста та масштабів житлового будівництва вона коливалася від трьох до п’яти на рік у невеликих містах та від двадцяти до п’ятдесяти в обласних центрах. Для прикладу, протягом 1957-1959 рр. у м. Бердянську Запорізької області 18 освітян отримали власне помешкання, у черзі перебувало

---

[1] Там само, арк. 58.

[2] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 133.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 20.

[4] Там само, арк. 84.

[5] Держархів Житомирської обл., ф. Р-2929, оп. 1, спр. 170 а, арк. 89.

ще 40[1]. У м. Мелітополь тієї ж області в 1958 р. квартири надали лише 5 педагогам, разом з тим 71 вчительська сім'я потребувала житлової площі[2]. В 1960 р. завдяки клопотанню Дніпропетровського міського комітету профспілки працівників освіти міська рада виділила в новоспорудженому будинку 56 квартир педагогам[3]. Протягом наступних 1961-1962 рр. нові квартири отримали ще 92 вчителя м. Дніпропетровська. Разом з тим, у черзі на отримання житла перебувало близько 500 осіб[4]. Таким чином, значна частина міських освітян проживала у найманих помешканнях і по 10-15 років перебувала у черзі на отримання житла. Такі вчителі, не маючи пільг, якими користувалися їх сільські колеги в орендуванні квартир, самостійно сплачували за найняте помешкання, на що щомісяця витрачали близько 150-250 крб.

Значні витрати на оплату за помешкання, особливо сім'ями міських вчителів, підвищували значущість пільг, пов'язаних із комунальними послугами. Відповідно до постанов Ради Міністрів СРСР № 246 від 10 лютого 1948 р., Ради Народних Комісарів УРСР № 1339 від 8 жовтня 1940 р. та Інструкції РНК УРСР від 2 червня 1941 р. освітяни мали безкоштовно забезпечуватися паливом та електроенергією.

Постачання палива вчителям покладалося на місцеву владу. Так, виконкоми обласних рад через виконкоми районних рад забезпечували вивіз вугілля до шкільних дворів. А вже керівництво шкіл доставляло його до помешкань своїх працівників.

Норми палива згідно Інструкції залежали від кількості членів сім'ї та їх місця проживання. Так, одноосібні вчителі, та вчительські сім'ї, які складалися з двох осіб, і проживали в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-

---

[1] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 109, арк. 79.

[2] Там само, спр. 108, арк. 38.

[3] Богінський І., Аутодаров І. Новосілля // Радянська освіта. – К., 1960 . – 19 берез. (№ 23). – С. 3.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 33.

Франківській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській та Чернівецькій областях отримували 1,2 т дров, сім'ї, які нараховували понад дві особи, – 1,5 т дров. Вчителі, що проживали в усіх інших областях УРСР, отримували 1,5 т та 2 т дров відповідно[1].

Проте, впродовж досліджуваного періоду основним видом палива, яке постачалося населенню, було кам'яне та буре вугілля, дрова відігравали допоміжну роль через низький коефіцієнт корисної дії. Норми кам'яного вугілля, яке отримували вчителі (найпоширенішим сортом був антрацит АРШ), коливалися від 564 кг (для сім'ї із двох осіб) до 705 кг (для сім'ї із понад дві особи). Іншим розповсюдженим видом палива був торф: його норми складали 1014 кг та 1257 кг відповідно[2]. Однак виконкоми обласних рад, виходячи із вище зазначених показників, могли встановлювати інші норми палива. Так, у Донецькій області виділялося для вчителя-одноосібника або сім'ї із двох осіб 600 кг антрациту АРШ, для сім'ї з трьох осіб і більше – 800 кг[3]. У Дніпропетровській та Запорізькій областях торф'яного брикету надавалося по 900 кг та 1200 кг відповідно[4].

Зауважимо, що вугілля, яке надавалося безкоштовно педагогам, вистачало лише на 1/3 опалювального сезону. За розрахунками районних комітетів профспілки мінімальна кількість вугілля, необхідного для опалення невеликої вчительської квартири, складала 1,5-2 т[5], тобто удвічі перевищувала встановлені норми. Тому решту освітяни докуповувати за власні кошти. В середньому щороку вчительська сім'я витрачала на закупівлю палива 300-400 крб.[6]. Крім того, педагоги також купували 1-2 складометри дров для

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 10, спр. 3487, арк. 38.

[2] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 102, арк. 21.

[3] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 132.

[4] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 103, арк. 21, 29.

[5] Там само, арк. 38.

[6] Там само, арк. 39.

розпалювання вугілля[1]. Особливо в складній ситуації перебували вчителі віддалених сіл, адже за деревиною вони виїжджали до містечок, райцентрів, селищ міського типу, де розміщувалися склади-магазини.

Слід зазначити, що з року в рік в УРСР виникали проблеми з постачанням палива, що було пов'язано із зменшенням Держпланом УРСР нарядів на вугілля по областям у зв'язку з недостатнім його видобутком. Як наслідок, тисячі вчительських сімей не мали змоги отримати передбачену норму палива. Так, внаслідок того, що Вінницька область у 1954 р. отримала на 4 тис. т менше вугілля, ніж передбачалося, освітяни Вінницького, Могилів-Подільського, Ямпільського районів залишилися без палива[2]. Станом на 1 вересня 1955 р. по УРСР план завозу вугілля до шкіл та осель вчителів вдалося виконати лише на 79,1 %[3]. У Житомирській області виконання плану склало 22,6 %, у Станіславській (нині – Івано-Франківській), Львівській, Волинській, Хмельницькій, Тернопільській областях – 50 %, 50,7 %, 54,6 %, 57 %, 59,6 % відповідно[4]. Лише дві області – Харківська та Чернігівська – змогли забезпечити освітян потрібною нормою палива.

Схожа ситуація повторилася в наступному 1956 р. Міністерство місцевої і паливної промисловості УРСР недовантажило для областей по виділених їм фондах 180 тис. т кам'яного вугілля. Як наслідок, понад 30 % вчителів сільських шкіл Вінницької, Київської, Кіровоградської, Кримської (нині – Автономна Республіка Крим), Миколаївської, Полтавської, Станіславської (нині – Івано-Франківської), Черкаської, Чернігівської областей залишилися без палива[5]. Виконкоми обласних рад намагалися вирішити цю проблему за рахунок видобутку місцевого палива – торфу, але несприятливі погодні умови

---

[1] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 163, арк. 37.

[2] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 16, арк. 299.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 1213, арк. 128.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 1213, арк. 129.

[5] Там само, арк. 10.

не дозволили своєчасно заготовити та вивезти його з місць розробки. Вчителі змушені були опалювати власні помешкання відходами від сільського господарства, хмизом, корчами, бадиллям, качанами тощо.

З метою забезпечення паливом освітян Рада Міністрів УРСР спеціальною постановою від 8 січня 1957 р. зобов'язала Міністерство місцевої і паливної промисловості УРСР, Міністерство сільського господарства УРСР та Укрлісозбут надати областям республіки понад 526 тис. т кам'яного, 43 тис. т бурого вугілля, 131 тис. т брикету та 299 тис. куб. м дров[1].

Перебої із постачанням вугілля та неможливість виконавчих комітетів обласних рад забезпечити населення паливом призвело до впровадження практики виплати вчителям грошової компенсації. Вона прирівнювалася до вартості передбаченої норми вугілля і складала близько 130-250 крб. в залежності від кількості членів сім'ї педагогів[2]. Уже протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. у всіх областях республіки здійснювалася виплата грошової компенсації. Для прикладу, в 1956 р. 90 % вчителів Хмільницького[3] та Немирівського[4] районів Вінницької області замість палива отримали кошти. У 1962 р. кошти за вугілля отримали понад 30 % педагогів Носівського району Чернігівської області[5]. Однак грошова компенсація за паливо спричинювала зайві клопоти для освітян, адже вони змушені були самостійно домовлятися про купівлю вугілля в торгівельних закладах і доставку його до своїх будинків.

Грошову компенсацію також виплачували і за вимогою освітян у тому випадку, коли надане їм паливо було низької якості. Так, у 1958 р. 20 % вчителів сільських шкіл Вінницької області відмовилися від антрациту АРШ

---

[1] Там само, спр. 2810, арк. 56.

[2] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 16, арк. 307.

[3] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 16, арк. 307.

[4] Там само, спр. 22, арк. 233 зв.

[5] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 102.

через його непридатність для спалювання в пічках орендованих квартир колгоспників[1]. У 1963 р. усі педагоги Коростишівського району Житомирської області також відмовилися від низькоякісного вугілля[2].

Процес забезпечення вчителів паливом ускладнювався не лише прорахунками центральних органів влади, але й діями місцевих виконавчих комітетів рад і відділів освіти. По-перше, часто-густо педагоги за власні кошти завозили паливо із шкільних дворів. Щороку в звітах обласних комітетів профспілки наголошувалося на численних фактах самовивозу освітянами вугілля до своїх домівок. По-друге, деякі районні відділи освіти урізали норму палива вдвічі тим вчителям, члени сім'ї яких працювали в колгоспі. Для прикладу, педагоги Кам'янецької середньої школи Софіївського району Дніпропетровської області в листі до редакції газети «Радянська освіта» в 1956 р. скаржилися, що їм видали лише 350 кг вугілля, тому що їх чоловіки працювали на виробництві[3].

Іншою складовою частиною комунальних послуг, що безкоштовно надавалися вчителям, було освітлення. До середини 1950-х рр. не всі населені пункти УРСР зазнали електрифікації. Якщо міста, містечка, селища міського типу, де розміщувалися заводи, шахти, інші важливі промислові об'єкти мали електричне освітлення, то у віддалених селах населення користувалося гасом. Згідно встановлених норм сімейним вчителям щорічно оплачувалися послуги за користування електроенергією у кількості 2 електролампочки на 50-60 Вт, одноосібникам – 1 електролампочка на 100 Вт, що вартувало приблизно 90 крб., або надавалося 50 кг гасу. Проте, цього не вистачало для належного освітлення житлових приміщень. Тому щороку освітяни доплачували за електроенергію близько 200 крб. [4].

---

[1] Там само, спр. 20, арк. 29.

[2] Держархів Житомирської обл., ф. Р-6409, оп. 1, спр. 11, арк. 145.

[3] Листи наших читачів // Радянська освіта. – К., 1956. – 9 черв. (№ 24). – С. 4.

[4] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 103, арк. 39.

Постачанням гасу також здійснювалося з перебоями. В окремих випадках вчителі самостійно його купували, а в кінці року районні фінансові відділи повертали їм кошти. Крім того, траплялося, що замість 50 кг гасу, місцеві органи виділяли освітянам 50 л, що по кількості було меншим.

Таким чином, незважаючи на існуючі державні пільги, житлово-комунальні проблеми освітян залишалися не вирішеними. Адже недостатнє фінансування житлового будівництва, низькі норми палива та освітлення не могли задовольнити в повній мірі ні житлові, ні комунальні потреби педагогів.

Вивчаючи питання матеріального забезпечення вчителів, варто звернути увагу на їх побутове обслуговування, що нерозривно пов'язане із загальними тенденціями побутового забезпечення населення. Протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. мережа побутових закладів в УРСР не була достатньо розвинутою. Станом на 1958 р. в республіці працювало лише понад 22 тис. підприємств побутового обслуговування[1]. В країні не вистачало майстерень із ремонту, пошиття та чистки одягу, ремонту взуття, побутової техніки, меблів, перукарень, пралень, бань тощо. Тому населення не мало змоги своєчасно отримати необхідні побутові послуги. Крім того, терміни виконання замовлення побутовими підприємствами були тривалими, а якість роботи майстрів – низькою. Траплялися випадки, коли жителі міст і сіл тижнями або й місяцями чекали на ремонт одягу чи взуття.

Найбільш нерозвинутою сфера побутових послуг існувала в сільській місцевості, адже переважна більшість закладів побутового обслуговування зосереджувалася в обласних центрах і великих містах. Так, станом на 1958 р. із усієї кількості підприємств побутового обслуговування в селах розміщувалося лише понад 6,5 тис. й ті були дрібними та однопрофільними[2]. Навіть великі населенні пункти сільської місцевості не мали необхідних майстерень та

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2956, арк. 15.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2956, арк. 79.

перукарень. Для прикладу, в селах Городоцького району Львівської області у 1957 р. діяло лише 7 майстерень з пошиття одягу та ремонту взуття[1].

Недостатня мережа побутових підприємств, нерівномірність їх розміщення, довготривалість виконання замовлень та низька якість виконаних робіт призводили до того, що населення зверталося за послугами до приватних майстрів. А їх у досліджуваний період вистачало. За даними Центрального статистичного управління УРСР на початку 1960-х рр. в УРСР працювало близько 10 тис. приватних осіб, що надавали побутові послуги[2]. Лише у 22 селах Тульчинського району Вінницької області, які не мали жодного побутового підприємства, працювало 69 швачок та чоботарів[3]. Вони брали більш високу плату за свою роботу, ніж працівники закладів побутового обслуговування, проте працювали якісно та швидко.

Послугами приватних майстрів також користувалися й вчителі. Оскільки в магазинах асортимент одягу був невеликий та переважно одноманітний, а педагоги намагалися одягатися по моді, то вони зверталися до знайомих швачок, або шили самі. Для прикладу наведемо спогади респондентів: «У нас вчителька німецької мови прекрасно шила, тому ми всі до неї ходили»[4]. «Одяг ми шили. Підемо, купимо, що нам потрібно. Я робила викройки, а моя подруга застрочувала. І вже на наступний день ми йдемо в школу в нових платтях. Інколи однакового фасону, інколи різного. В мене якось так склалося, що бабушка шила, мама шила і ми з дитинства теж шили. А я ще ходила на курси крою та шиття і кроїла сама. Тому я все сама робила»[5]. Варто зазначити, що перукарнями педагоги майже не користувалися. Адже професія вчителя

---

[1] Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. П-3, оп. 6, спр. 81, арк. 115.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2625, арк. 173.

[3] Держархів Вінницької обл., ф. Р-1199, оп. 3, спр. 34, арк. 223.

[4] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 3, хв. 28.20–29.00.

[5] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 1, запис 1, хв. 38.14–38.50.

вимагала від жінок виглядати стримано та акуратно, тому волосся освітяни не фарбували і не піддавали хімічній обробці. На фотографіях, зроблених наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. (їх надали респонденти), вчителі мали акуратно причесане, укладене в зачіску волосся натурального кольору. Так, Г. О. Отрішко згадувала: «В нашому селі перукарні не було, та й вона мені і не була потрібна, бо я мала довгу косу. А коли вирішила її обстригти, то пішла до знайомої сусідки»[1].

На початку 1960-х рр. розпочалися зміни в побутовому обслуговуванні населення. Так, 6 березня 1959 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи з покращення побутового обслуговування населення», яка зобов'язала союзні республіки до 1965 р. вдвічі збільшити кількість закладів побутового обслуговування, а також об'єми виконання робіт; реорганізувати існуючу мережу побутових підприємств, ліквідувавши дрібні майстерні та створити широкопрофільні комбінати; збудувати фабрики з хімічної чистки одягу, ремонту годинників, меблів, побутових приладів тощо[2]. Результатом виконання зазначеної постанови стало розширення мережі закладів побутового обслуговування в 1,5 рази. Загалом по УРСР станом на 1964 р. їх кількість складала понад 36 тис., у тому числі понад 15 тис. в сільській місцевості[3]. Крім того, об'єм послуг, що надавалися населенню, виріс у 1,8 разів порівняно з 1959 р., в тому числі в містах – у 1,5 рази і в селах – у 2,2 рази[4].

---

[1] Там само, од. зб. 2, хв. 25.05–25.47.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2956, арк. 13.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 12, спр. 2589, арк. 72–77.

[4] Виннюков И., Литомин С., Колесников П. Опыт работы по совершенствованию цен на ремонтно-бытовые работы и услуги в Украинской ССР / И. Виннюков, С. Литомин, П. Колесников // Цены и ценообразование / [ред. Ш. Я. Турецкий]. – М., 1966. – С. 150.

Разом з тим, незважаючи на суттєве зростання побутових підприємств, у сільських районах республіки побутове забезпечення залишалося малорозвиненим. За даними Центрального статистичного управління УРСР у 1964 р. близько 15 тис. сільських населених пунктів, із наявних в УРСР 33 тис., не мали ні побутових закладів, ні приймальних пунктів. Одна перукарня припадала на 20 сіл, а одна баня – на 200 сіл[1]. Це призводило до того, що сільські жителі в 7-9 разів менше користувалися послугами побутових підприємств, ніж міські. Так, за 1963 р. об'єм побутових послуг на одну особу в містах склав 10 крб. 8 коп., а в сільській місцевості – лише 1 крб. 41 коп. [2].

Не менш складною була ситуація і з медичним обслуговуванням населення. Незважаючи на те, що протягом 1950-х рр. уряд УРСР щороку виділяв кошти для будівництва медичних закладів, їх не вистачало для зведення необхідної кількості лікарень. Крім того, через неналежне ставлення місцевого керівництва до будівництва медичних об'єктів, виділені асигнування систематично не використовувалися в повному обсязі. Тому до кінця 1950-х рр. розширення мережі лікувальних закладів здійснювалося головним чином за рахунок пристосування різних приміщень під ці установи і лише незначна частина лікарняних ліжок розгорталася в новозбудованих лікарнях. Така система призвела до порушення плановості розміщення медичних закладів по районах, адже вони організовувалися не там, де існувала в них необхідність, а там, де знаходилися вільні об'єкти. Як наслідок, медична допомога населенню надавалася в тісних, непристосованих приміщеннях, які не відповідали санітарно-гігієнічним правилам та були перевантажені ліжками. Так, станом на 1958 р. в УРСР функціонувало 25 обласних, 1639 міських, 597 районних, 2391 дільничних лікарень, 15961 фельдшерсько-акушерських пунктів та 7364 сільських пологових будинків. Крім того, спеціалізовану допомогу хворим

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2625, арк. 171–172.

[2] Там само, арк. 168.

надавали 503 диспансери[1]. Існуюча мережа лікувальних установ не могла забезпечити населення необхідною медичною допомогою. А кількість лікарняних ліжок у них не дозволяла госпіталізувати всіх, хто потребував стаціонарного лікування. За даними Міністерства охорони здоров'я УРСР, на 10 тис. жителів республіки в середньому припадало лише 64-70 ліжок[2]. А в окремих областях – і ще менше. Так, у Миколаївській, Закарпатській, Черкаській, Волинській, Хмельницькій областях на таку кількість людей припадало лише 56, 54, 49, 46, 43 ліжка відповідно[3]. Зазначимо, що рівень забезпеченості лікарняними ліжками в УРСР був нижчим, ніж в інших союзних республіках і загалом по СРСР. Через відсутність достатньої кількості лікарняних ліжок значна частина хворих не мала можливості своєчасно отримати стаціонарне лікування і протягом довготривалого часу чекала черги на госпіталізацію. Для прикладу, в 1960 р. у черзі на проведення оперативного втручання в травматологічному відділенні Сталінської (нині – Донецької) обласної лікарні перебували 55 осіб[4]. Неможливість отримати своєчасну медичну допомогу призводила до запущеності хвороби та зниження результату лікування.

Зазначимо, що якість медичного обслуговування залежала не лише від мережі лікувальних закладів та кількості лікарняних ліжок в них, але й від чисельності медичного персоналу. Протягом досліджуваного періоду медичні установи потерпали від нестачі кваліфікованих працівників. Так, станом на 1959 р. в середньому на 10 тис. осіб припадало лише 13 лікарів[5]. Наслідком неукомплектованості закладів охорони здоров'я працівниками стали постійні черги на прийом до лікаря, а також зменшення тривалості обстеження хворих.

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3095, арк. 7.

[2] Там само, оп. 31, спр. 1230, арк. 47.

[3] Там само, спр. 1130, арк. 125.

[4] Там само, спр. 1599, арк. 266.

[5] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2575, арк. 26.

Так, у Києві на огляд пацієнта гінеколог витрачав в середньому 12 хв., терапевт – 10 хв., невропатолог – 8 хв., хірург – 4 хв.[1].

Особливо нестача кваліфікованих медичних працівників відчувалася в сільській місцевості, де 10 тис. осіб обслуговувало лише 7 лікарів[2]. У районних лікарнях республіки не вистачало вузькоспеціалізованих медиків – хірургів, терапевтів, педіатрів, акушерів-гінекологів, фтизіатрів та ін.[3]. За даними Городоцького районного комітету КПУ Львівської області в 1957 р. в районі взагалі не було окуліста та невропатолога[4]. Однією з причин неукомплектованості сільських медичних закладів являлася велика плинність кадрів. Медпрацівники, не маючи належних житлових та побутових умов, і не витримуючи великого навантаження по обслуговуванню хворих, залишали село.

Важливе значення в охороні здоров'я педагогів відігравали щорічні медичні огляди, які проводилися перед початком навчального року. Основне їх завдання полягало у виявленні інфекційних захворюваннях, особливо туберкульозу. Адже протягом досліджуваного періоду, незважаючи на профілактичні заходи, спостерігалися випадки захворювання серед вчителів цією недугою. Однією із причин поширення туберкульозу серед педагогів були незадовільні умови праці – вчителям доводилося працювати у вологих, погано

---

[1] Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Романець Людмила Миколаївна; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – С. 139.

[2] Журавель-Якобсон Р. У. Из опыта изучения заболеваемости сельского населения / Р. У. Журавель-Якобсон // Советское здравоохранение. – 1960. – № 3. – С. 14.

[3] Шупик П. Для блага і здоров'я людини // Радянська Україна. – К., 1957. – 27 черв. (№ 149). – С. 2.

[4] Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 6, спр. 81, арк. 115.

опалюваних та погано провітрюваних приміщеннях. Так, у 1961 р. під час медичного огляду вчителів Велико-Новоселівського району Донецької області (всього огляд пройшло 700 працівників освіти) лікарі виявили два випадки захворювання на активну форму туберкульозу. Ще 20 педагогів мали неактивну форму[1]. Аналіз звітів страхових лікарів ЦК профспілки працівників початкової і середньої школи про перевірку лікарняних листків, виданих у 1954 р. членам профспілки, засвідчив, що іншими найпоширенішими хворобами серед вчителів були грип, бронхіт, ларингіт, бронхіальна астма, ревматизм, гастрит, серцево-судинні та гінекологічні захворювання[2].

Отже, в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. керівництво держави, усвідомлюючи суспільну важливість вчительської професії, намагалося забезпечити педагогів стабільною заробітною платою, соціальними привілеями та низкою матеріальних пільг, пов’язаних із забезпеченням педагогів житлової площею, комунальними послугами, земельними ділянками. З одного боку грошові виплати здійснювалися регулярно й задовольняли потреби освітян в необхідних товарах продовольчого характеру. З іншого – пільги, гарантовані державою в житлово-комунальному забезпеченні, не надавалися в повному обсязі. Вчителі змушені були доплачувати за орендовані квартири, комунальні послуги, на що витрачалося близько 20-24 % їх річного прибутку, проживати в непристосованих житлових приміщеннях, роками чекати на отримання квартири, віддавати частину власної присадибної ділянки колективним підприємствам тощо.

У повсякденному житті педагогів виникали складнощі не лише з житлово-комунальним забезпеченням, але й з побутовим та медичним обслуговуванням. Незважаючи на величезну роботу щодо відновлення і розвитку побутової та медичної мережі, вони все ще відставали від потреб населення. В республіці не вистачало закладів побутового обслуговування, що

---

[1] Держархів Донецької обл., ф. Р-2997, оп. 1, спр. 214, арк. 130.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 311, арк. 7–9.

призводило до довготривалого виконання замовлень майстрами. Також бракувало медичних установ, лікарняних ліжок та кваліфікованого медичного персоналу.

Разом з тим, до середини 1960-х рр. спостерігається поліпшення матеріального становища освітян. Внаслідок підвищення заробітної плати, зниження цін на промислові товари вчителі почали більше витрачати коштів на харчування, у них з'явилася можливість придбати товари широкого вжитку тощо.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА УРСР

4.1. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя педагогів

Період другої половини 1950-х – початок 1960-х рр. характеризувався посиленням ідеологічного тиску на інтелігенцію. Під особливо пильним

контролем комуністичної влади опинилося вчительство, від ідейної спрямованості та суспільної активності якого залежало не лише виховання підростаючого покоління в дусі комуністичних ідеалів, але й формування суспільної думки.

Активна робота партійних організацій з підвищення ідейно-політичного рівня освітян розпочалася одразу після завершення Другої світової війни. Актуальність ідейного перевиховання інтелігенції пояснювалася негативним впливом на її світогляд німецької окупаційної влади. Запущена ще в середині 1940-х рр. пропагандистська машина ефективно діяла і в 1950-х – на початку 1960-х рр. Так, основна робота відділу шкіл ЦК КПУ, обласних, міських та районних партійних структур, профспілкових комітетів зосереджувалася на контролі за ідейним спрямуванням навчально-виховного процесу в школах, марксистсько-ленінському вихованні та підвищенні ділової кваліфікації педагогічних кадрів, організаційному зміцненні діяльності партійних і комсомольських організацій шкіл.

З метою підвищення ідейно-політичного рівня педагогів партійне керівництво створило в країні розгалужену мережу закладів політичної освіти – районні, міські, обласні партійні школи, університети марксизму-ленінізму. Крім того, на місцевому рівні політичну освіту освітян забезпечували гуртки, семінари та лекторії, які діяли при школах, будинках вчителя, клубах.

Під час занять у таких гуртках, семінарах та лекторіях педагогам викладали марксистсько-ленінську теорію, історію та програму КПРС, філософію, політекономію, основи комуністичного виховання, роз’яснювали рішення партії та уряду тощо. Для прикладу, в 1956 р. при школах Житомирської області діяло понад 530 гуртків із політекономії, поточної політики та комуністичного виховання[1]. При школах Запорізької області протягом 1962-1963 навчального року функціонувало понад 450 лекторіїв та

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 714, арк. 21.

семінарів[1]. В середньому, при кожній школі діяло від двох до п'яти політичних гуртків, семінарів чи лекторіїв. Кількість їх відвідувачів по республіці була різною. Так, у 1955 р. в Херсонській області в гуртках та семінарах брало участь понад 68,6 % педагогів, в Полтавській, Запорізькій, Кримській та Житомирській – 35,4 %, 31,2 %, 26,7 %, 18,6 % освітян відповідно[2].

Для вчителів організовувалися не лише політичні гуртки та семінари, але й атеїстичні. Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду партійне керівництво вело активну боротьбу з релігійними переконаннями, які панували в суспільстві – закривалися культові споруди, а їх приміщення передавалися місцевим органам влади для використання в господарських або культурних цілях; церковні громади знімалися з державної реєстрації під приводом недотримання віруючими радянського законодавства; греко-католицькі парафії ліквідовувалися, а їхні храми та монастирі передавалися Руській православній церкві.

Саме на вчителів покладалося завдання забезпечити атеїстичне виховання не лише учнів, але й населення в цілому. Під час занять в атеїстичних гуртках педагоги готували реферати та доповіді антирелігійного змісту, з якими згодом виступали на підприємствах, у колгоспах та радгоспах Так, у 1959 р. в Закарпатській та Житомирській областях діяло 111 та 90 таких гуртків відповідно, які охоплювали понад 4 тис. осіб[3]. За даними Рівненського обласного комітету КПУ в 1964 р. в області діяло 80 семінарів для вчителів 1-4 класів, в яких навчалося 4,5 тис. педагогів[4]. Крім того, в тих населених пунктах, де діяли церкви та були зареєстровані релігійні громади, партійними комітетами створювалися школи атеїстів. Для прикладу, в 456 школах атеїстів,

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 120, арк. 63.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 33, 46, 51, 77, 84.

[3] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1235, арк. 42.

[4] Там само, спр. 2402, арк. 27.

які функціонували в 1964 р. в Львівській області, навчалося понад 3,5 тис. вчителів[1].

Однак, наймасовішою формою політичної освіти серед педагогів була самоосвіта. Понад 50 % усіх вчителів республіки самостійно працювати над підвищенням свого ідейно-політичного рівня[2]. У вільний від роботи час вчителі вивчати праці К. Г. Маркса, Ф. Ф. Енгельса, В. І. Леніна, програму КПРС, матеріали з'їздів КПРС та КПУ, рішення партії та уряду, конспектували їх основні положення.

Процес самостійного вивчення політичної літератури контролювався директорами шкіл, партійними та профспілковими організаціями, які час від часу влаштовували для педагогів бесіди, вечори політінформації з метою перевірки рівня їх політичних знань, проглядали конспекти, а про результати доповідали в райкоми партії. Останні в свою чергу на допомогу «самостійно вивчаючим» вчителям організовували лекції, на яких роз'яснювали педагогам незрозумілі положення та проблемні питання. Так, протягом 1955 р. для педагогів Житомирської області райкоми партії провели понад 1100 лекцій та 400 семінарів[3].

Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду різними формами політичного навчання були охоплені близько 80-90 % вчителів УРСР. За даними Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ станом на 1962 р. понад 400 тис. педагогів республіки займалися політичною освітою[4].

У системі політичної освіти вчителів існували й регіональні особливості. Якщо у центральних, східних та південних областях УРСР у партійних школах, університетах марксизму-ленінізму, гуртках та семінарах займалося понад 80 %

---

[1] Там само, спр. 2399, арк. 168.

[2] Там само, оп. 73, спр. 702, арк. 58.

[3] Там само, арк. 78.

[4] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 93, арк. 262.

усіх вчителів, то у західних – лише 50 %[1]. Це пояснюється історичним розвитком західного регіону, інкорпорація якого до складу УРСР розпочалася після завершення Другої світової війни. За десятиліття цього процесу комуністична ідеологія не здобула значної підтримки серед місцевого населення, у тому числі і серед інтелігенції. Впровадження радянських методів навчання учнів, політизація навчального процесу наштовхнулися на опір місцевого вчительства. Таким чином, педагоги західних областей республіки намагалися уникати участі в заходах із політичної освіти.

Не проявляли значного інтересу до політичного навчання й педагоги інших областей. Хоча явка відвідування гуртків, семінарів та лекцій була високою, проте відношення вчителів до занять – формальним. Освітяни відвідували їх лише тому, що цього вимагало партійне керівництво. Респонденти одностайно заявляли, що «політзаняття» в повсякденному житті стали обов'язковими для кожного педагога. Так, вчителька Новосічанської середньої школи Сумського району Сумської області В. І. Піскова згадувала: «Кожний тиждень ми ходили на політзаняття, вивчали матеріали то з'їзду, то якісь директиви, політику партії. Це було обов'язково, в понеділок після уроків, на 5 часов. Сердилися, що так пізно, але що робити, ходили»[2]. Спогади В. І. Піскової збігаються зі свідченнями іншої вчительки Є. С. Маковусь, яка працювала педагогом у Вербівській середній школі Пологівського району Запорізької області: «Були у нас політзаняття, як вони нам надоїдали! Ой-ой-ой! Так довго сиділи на цих політзаняттях, до п'яти, і до шести. Голодні, голова вже крутилася»[3].

Підвищенню ідейно-політичного рівня педагогів мала сприяти діяльність будинків вчителя. При них організовувалися цикли лекцій, тематичні вечори, вечори обміну досвідом, систематично відкривалися виставки, присвячені

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 39–40.

[2] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 7, хв. 55.10–55.40.

[3] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 4, хв. 86.00–86.20.

з'їздам партії та їх рішенням. Для прикладу, протягом 1955 р. працівники Харківського будинку вчителя прочитали для педагогів понад 170 лекцій з громадсько-політичних, науково-природничих та педагогічних питань[1]. Крім того, проводилися кінопокази документальних та науково-популярних фільмів таких як «300-річчя об'єднання України з Росією», «По рідній країні», «Країни народної демократії на шляху до соціалізму» тощо[2]. Також для освітян влаштовувалися вечори зустрічей з відомими громадсько-політичними діячами.

Значна увага в діяльності будинків учителя приділялася підвищенню культурного рівня освітян. Оскільки особистий приклад педагогів впливав на поведінку учнів, то для вчителів періодично організовувалися лекції з питань культури поведінки. На них піднімалися проблеми ввічливості та тактовності педагогів по відношенню до учнів, наявності хороших манер, чистоти мови, акуратного зовнішнього вигляду тощо[3]. Також проведення таких лекцій мало на меті спонукати педагогів до відвідування культурно-просвітницьких установ, участі в художній самодіяльності, читання книг тощо.

Ще одним методом ідейно-політичного впливу на освітян було систематичне проведення днів вчителя. В залежності від активності профспілкових комітетів дні вчителя проводилися від 3 до 9 разів на рік. На них не лише обговорювалися методичні аспекти професійної діяльності педагогів, але й читалися лекції на політичну тематику та влаштовувалися концерти художньої самодіяльності. Для прикладу, в 1959 р. Джанкойський районний комітет профспілки Кримської області (нині – Автономна Республіка Крим) провів чотири дні вчителя, на яких вчителі прослухали лекції про міжнародне становище СРСР та взяли участь у концерті художньої самодіяльності[4].

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 338, арк. 15.

[2] Там само, спр. 312, арк. 19.

[3] Азова Б. О., Крол С. Є. Вказана праця…. – С. 62.

[4] Ніссес Є. Приходьте до нас на лекцію // Радянський Крим. – Сімферополь, 1959. – 18 серп. (№ 162). – С. 3.

Криворізький міський комітет профспілки Дніпропетровської області протягом 1960-1961 рр. організував шість днів вчителя, присвячених 90-річчю з дня народження В. І. Леніна, 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка, 44-річниці Жовтня тощо[1]. Зазначимо, що через багаторазовість проведення днів вчителя та одноманітність їх перебігу ставлення педагогів до цих заходів було формальним. По можливості вони намагалися уникнути участі в них.

Окрім залучення вчителів до масових заходів ідеологічного характеру партійні комітети також зобов'язували педагогів поповнювати власні бібліотеки суспільно-політичною та педагогічною літературою, виписувати газети та наукові журнали такі як «Радянська освіта», «Радянська школа», «Учительская газета», «Комуніст», «Питання історії КПРС», «Питання філософії», «Наука і релігія» тощо. У різних областях республіки відсоток передплатників періодичних видань був різним. Для прикладу, в 1955 р. в Тернопільській області понад 74 % педагогів виписували «Радянська освіту», «Учительскую газету» та «Літературну газету»[2]. У тому ж році близько 54 % працівників шкіл Херсонської області стали передплатниками цих видань[3]. Натомість в Сталінській (нині – Донецькій) області в 1956 р. лише 35 % вчителів виписували газети та журнали[4]. Респонденти зазначали, що вони щороку виписували по 3-5 газет, при чому обов'язково одну – центральну, одну – республіканську, одну – обласну, одну – місцеву. Вчителька Богданівської середньої школи Підволочиського району Тернопільської області З. В. Загоруйко згадувала: «На пресу давали план, і районна, і обласна газети. Хоч-не-хоч, а мусів виписувати»[5]. Наповнюваність особистих бібліотек також перевірялася профспілковими та партійними організаціями. Для прикладу, в

[1] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 102, арк. 123.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 43.

[3] Там само, арк. 49.

[4] Там само, спр. 697, арк. 220.

[5] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 8, хв. 27.34–38.02.

звіті Мелітопольського міськкому профспілки за 1958 р. відзначилися передові вчителі міста, в яких особиста бібліотека нараховувала понад 1 тис. книг[1].

Усі проаналізовані вище форми ідейно-політичного впливу на педагогів мали на меті прищепити освітянам віру в ідеали комуністичної моралі. Партійне керівництво за допомогою систематичної ідеологічної роботи з вчителями намагалася перетворити їх на слухняних виконавців партійних вказівок, популяризаторів офіційної ідеології та політики.

Таким чином, логічним наслідком політичного навчання педагогів і пропагандистських заходів партійних комітетів стало використання вчителів у проведенні масово-політичної роботи серед населення. Саме вони виступали пов'язуючою ланкою між керівництвом країни та звичайними громадянами. І саме на них покладалося завдання не лише донести до широкого загалу основні державні рішення, але й нав'язати суспільству догми комуністичної ідеології.

Основу масово-політичної роботи освітян складала лекційно-агітаційна діяльність. Протягом досліджуваного періоду лекційна робота інтелігенції стала основним методом ідеологічного впливу на населення. На відміну від інших методів пропаганди, вона мала значну перевагу, адже знаходячись серед людей, безпосередньо контактуючи з ними, лектор не лише відчував їх настрої, але й відповідно реагував на них, впливав на суспільну свідомість. Таким чином, за допомогою систематичного читання доповідей, лектори здатні були сформувати світогляд громадян.

Педагоги проводили лекції на різноманітну тематику – на них висвітлювалися ідеї марксистсько-ленінської теорії, політика Комуністичної партії, досягнення науки, техніки, культури, аналізувалися важливі історичні події. Також під час лекцій піднімалася проблематика поточної політичної ситуації, доносилися до слухачів нові рішення керівництва країни. Загалом, лекційна робота будувалася таким чином, щоб кожне рішення партії та уряду доводилося до населення.

---

[1] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 108, арк. 32.

Особливого значення партійне керівництво надавало лекційній роботі серед селян. При сільських радах та клубах створювалися спеціальні лекторії, в яких вчителі за графіком організовували лекції, вечори запитань-відповідей, проводили бесіди на політичні, науково-технічні та історичні теми. Так, протягом 1954 р. педагоги Херсонської області прочитали в сільських лекторіях понад 900 лекцій та провели близько 2500 бесід з населенням[1]. Лише у Підкамінському районі Львівської області в 1955-1956 навчальному році освітяни виступили із 311 лекціями[2].

Окрім проведення лекцій в сільських лекторіях, на вчителів також покладалося завдання організовувати виступи безпосередньо на робочих місцях колгоспників. За кожним вчителем закріплювався колектив певної бригади чи ферми, для якого педагог згідно плану в середньому раз або два на тиждень повинен був прочитати доповідь під час роботи в полі. За свідченнями респондентів, після кожної проведеної лекції вчитель складав звіт, де вказував тривалість лекції та кількість слухачів, і подавав його в райком партії. У залежності від цих показників встановлювалася оплата лекції – 1,5-2,5 крб., якщо доповідь тривала понад 40 хв. при наявності 30 слухачів. Якщо менше – лекція не оплачувалася[3]. В середньому один вчитель-лектор на рік проводив по 20-30 лекцій.

На відміну від лекційної роботи, агітаційна діяльність освітян полягала в роз'ясненні населенню основних рішень пленумів ЦК КПРС та КПУ, Верховної Ради СРСР та УРСР, Ради Міністрів СРСР та УРСР, подій міжнародної та внутрішньої політики тощо. Із усіх видів масово-політичної роботи, яку проводили вчителі серед населення, саме агітаційною діяльністю було охоплено найбільше педагогів. Так, протягом 1955-1956 рр. у Житомирській

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 336, арк. 187.

[2] Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 5, спр. 420, арк. 41.

[3] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 6, хв. 32.00–34.18.

області вони складали 75 % від загальної кількості освітян[1], у Львівській – 73,4 %[2], в Закарпатській – 70,2%[3], в Кримській – 67,9 %[4], в Харківській – 56,2 %[5]. Загалом станом на 1 серпня 1964 р. в УРСР нараховувалося понад 250 тис. вчителів-агітаторів, що складало понад 62 % від загальної кількості освітян республіки[6].

Партійне керівництво залучало вчителів-агітаторів і до політичної пропаганди під час виборів до Верховної Ради, місцевих рад, народних судів. За педагогами закріплювалися вулиці або квартали, з жителями яких вони проводити бесіди, читали лекції на політичну тематику. Так, зусиллями вчителів-агітаторів Ново-Водолазького району Харківської області протягом 1955 р. було проведено понад 1800 бесід із населенням та прочитано близько 500 лекцій[7]. А педагогами Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області протягом 1960-1961 навчального року було прочитано для населення 936 лекцій, для батьків – 466 та проведено понад 2100 бесід[8]. Крім того, вчителі брали участь у виборчому процесі: були членами виборчих комісій, оформлювали агітаційні пункти, виборчі дільниці, перевіряли списки виборців тощо.

Зазвичай, населення позитивно оцінювало лекційно-агітаційну діяльність освітян. Для прикладу, працівники колгоспу імені Леніна Сталінського району Дніпропетровської області на сторінках газети «Зоря» відгукувалися про сільського лектора – директора Криничеватської неповної середньої школи

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 77.

[2] Там само, спр. 714, арк. 26.

[3] Там само, арк. 8.

[4] Там само, спр. 702, арк. 35.

[5] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 338, арк. 62.

[6] Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України …. – С. 45.

[7] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 338, арк. 17.

[8] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 123, арк. 135.

С. О. Мовчан як про високоосвічену людину: «Лектора знають всі колгоспники нашого села. Він систематично буває в бригадах. До Семена Опанасовича члени артілі часто звертаються з проханням роз'яснити те або інше питання внутрішнього життя країни або міжнародної політики. І не було випадку, щоб хто-небудь не одержав ясної, зрозумілої відповіді»[1].

Важливе значення у масово-політичній роботі педагогів належало також атеїстичній пропаганді. Протягом досліджуваного періоду ЦК КПУ прийняв низку постанов («Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи до її поліпшення» (12 лютого 1959 р.), «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання працівників в УРСР» (9 жовтня 1962 р.), якими зобов'язав місцеві партійні та радянські органи посилити боротьбу з релігійними почуттями в суспільстві. Як наслідок, до антирелігійної пропаганди серед населення долучалися працівники державних установ, у числі яких були й вчителі.

Антирелігійна пропаганда, так само як і політична, забезпечувалася шляхом систематичного проведення лекцій атеїстичного змісту. Для цього створювалися спеціальні лекторії та школи атеїстів, куди, окрім працівників підприємств та організацій, запрошували також і віруючих осіб. Так, у 1960 р. в УРСР працювало понад 13 тис. таких лекторіїв[2].

У боротьбі з релігійними переконаннями населення активно використовувалися наукові досягнення країни. З метою їх популяризації були створені «Товариство з поширення політичних та наукових знань» та товариство «Знання». У різні роки в цих осередках працювало від 200 до

---

[1] Онищенко І. Живе дохідливе слово // Зоря. – Дніпропетровськ, 1957. – 19 листоп. (№ 228). – С. 5.

[2] Лукашенко А. А. Піклування про вчителя – одне з головних завдань комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи (на матеріалах Української РСР 1959–1965 рр.) / А. А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1968. – Вип. 20. – С. 197.

400 тис. осіб – вчені, інженери, викладачі, лікарі, працівники державного та партійного апарату, митці [1]. Також у діяльності товариств брали участь і освітяни. Лише у «Товаристві з поширення політичних і наукових знань» у 1959 р. налічувалося понад 98 тис. педагогів (половина всіх його членів)[2]. Учасники товариств, під час лекційної роботи основну увагу зосереджували на доповідях про розвиток радянської науки, застосуванні її законів у повсякденному житті, з наукової точки зору пояснювали різноманітні природні, фізичні та хімічні явища. Так, лише в Івано-Франківській області завдяки педагогам-членам наукових товариств протягом 1962 р. було прочитано понад 8 тис. лекцій з питань наукового атеїзму[3].

Крім того, вчителі також організовували наукові вечори, під час яких розповідали про фізико-хімічні процеси в природі, демонстрували різноманітні досліди й наочно показували застосування наукових знань на практиці. Для прикладу, в 1961 р. члени хімічного гуртка Нікопольської середньої школи № 36 на чолі з викладачем О. В. Россохою провели вечір на атеїстичну тематику, під час якого за допомогою дослідів та хімічних реакцій спростовувалися погляди про існування надприродних сил[4]. Важливе значення в антирелігійній пропаганді відігравали пересувні планетарії, в яких педагоги-географи демонстрували наукові знання про Всесвіт, а також кіно, за допомогою якого проводилися кінолекторії з показом атеїстичних фільмів.

Окрім масових антирелігійних заходів, використовувалася також й інша форма атеїстичної пропаганди – проведення індивідуальних бесід з віруючими. Особливо активно цей метод масово-політичної роботи застосовувався в сільській місцевості, де найсильніше зберігалися релігійні традиції. За кожним

---

[1] Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України …. – С. 53.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 43, арк. 83.

[3] Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 2686, арк. 59.

[4] Костенко І. Атеїстичне виховання учнів // Зоря. – Дніпропетровськ, 1961. – 2 верес. (№ 171). – С. 4.

віруючим закріплювався агітатор – партійний працівник, передовик виробництва чи вчитель. Вони відвідували будинки робітників і колгоспників та в індивідуальній розмові переконували їх відмовитися від релігійних обрядів і таїнств. Крім того, пояснювали їм явища природи та суспільного життя, доводили, що Біблійна інформація є суперечливою, читали атеїстичну літературу. Саме така індивідуальна робота вважалася найефективнішим методом у боротьбі з релігійними переконаннями населення.

Ефективність роботи педагогів із проведення антирелігійної пропаганди сприяла включенню їх до спеціальних комісій з контролю за додержанням законодавства про культи. Вони створювалися при радах депутатів у тих населених пунктах, де існували зареєстровані релігійні об'єднання. Основне їх завдання полягало в перевірці богослужінь та релігійних таїнств, а також їх учасників. Так, у 1961 р. в Миколаївській області організовано 19 міських, районних та сільських комісій, в яких нараховувалося 130 осіб. Вчителі в цих комісіях складали п'яту частину[1]. Вони відвідували храми підчас церковних свят і слідкували за тим, щоб учні не брали участь у релігійних таїнствах. Про контроль освітян за святкуванням релігійних свят згадувала вчителька Богданівської середньої школи Підволочиського району Тернопільської області З. В. Загоруйко: «На Пасху та релігійні свята було дуже гоніння. На Тернопільщині заведено, як Великодні свята, то дзвони дзвонять всі три дні, і танці влаштовують, і співи, і діти, і дорослі. Такий святковий настрій! А нас вчителів посилали туди, щоб не дзвонили дзвони, щоб діти не йшли до церкви, щоб не їли крашанок, яєць, паски. От то ми були в такому положенні, що хоч куди подінься. І не піти не можна було, бо сварилися, і йти між люди як…то було дуже складно»[2]. Інша вчителька Г. В. Яблунь, яка теж працювала в Тернопільській області в 1950-ті рр. зазначала: «На коляду вчителів змушували ходити по вулицям і дітей розганяти, щоб не співали. Але ми робили це лише

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2527, арк. 123.

[2] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 8, хв. 32.14–33.33.

для галочки. Співають в одному кінці вулиці, а ми йшли в інший»[1]. Крім того, педагоги брали участь у діяльності «Клубів войовничого атеїста», пересувних університетах атеїзму, радах сприяння атеїстичному вихованню тощо.

Атеїстичну пропаганду вчителі проводили не лише з робітниками та колгоспниками, але й і з учнями шкіл та їх батьками. Адже основне завдання педагогів полягало у вихованні в учнів матеріалістичного світогляду. З цією метою під час позакласної роботи організовувалися атеїстичні вечори, диспути, олімпіади, вікторини, функціонували гуртки та клуби атеїстів, створювалися атеїстичні куточки тощо. Для прикладу, в 1963 р. у Рівненській області атеїстичні гуртки діяли при 93 навчальних закладах, а атеїстичні клуби та куточки – при 302 школах[2]. Зусиллями педагогічних колективів шкіл Сакського та Джанкойського районів Кримської області (нині – Автономна Республіка Крим) у 1964 р. проведено понад 80 атеїстичних вечорів та 67 бесід[3]. У західних областях УРСР, де релігійні почуття серед населення були найбільш сильними, вчителів змушували в неділю (коли місцеві жителі відвідували церкви та храми) організовувати для учнів атеїстичні дні. Під час таких зустрічей педагоги демонстрували школярам антирелігійні кінофільми, обговорювали їх зміст, готували разом із учнями стінгазети тощо. Проте, як свідчать звіти партійних представників, у школах західного регіону УРСР «атеїстичне виховання проводилося від нагоди до нагоди, у відриві від життя та конкретного оточення, без урахування діяльності релігійників»[4].

Відповідна антирелігійна робота проводилася і з батьками. Для них створювалися університети наукового атеїзму та атеїстичні секції (при батьківських комітетах). Так, у Красногвардійському районі Кримської області

---

[1] Там само, од. зб. 11, запис 4, хв. 03.55-04.20.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2166, арк. 157.

[3] Там само, спр. 2401, арк. 151.

[4] Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 5, спр. 420, арк. 41.

(нині – Автономна Республіка Крим) у 1964 р. діяло 36 таких секцій[1]. Зауважимо, що вчителі хоч і проводили антирелігійну пропаганду, проте значного тиску на дітей або їх батьків не чинили. Вчителька Заможницької (нині – Чермалицької) середньої школи Тельманівського району Донецької області Н. К. Вангелія зазначала: «Тоді ми пропагували атеїстичне виховання, особливо так не давили проти Бога, хто хотів вірити – той вірив, в когось батьки були набожні. Хоч і проводили атеїстичні вечори і години, але особливо не тиснули, хто хотів – хрестив, хто хотів – вінчався, це була їх справа»[2].

Зауважимо, що у вільний від роботи час вчителів зобов'язували не лише забезпечувати лекційно-агітаційну пропаганду серед населення, на них також покладалися й додаткові професійні обов'язки – позакласна та позашкільна робота з учнями. Так, освітяни проводили гурткову та туристично-краєзнавчу роботу з школярами. Після уроків педагоги організовували для них заняття в різноманітних гуртках. Існували як предметні гуртки – історичний, краєзнавчий, літературний, фізичний, математичний, географічний, так і спеціалізовані – технічний, фотографії, крою та шиття («Чарівна голочка», «Гачок»), кулінарії («Господарочка») тощо. Для прикладу, при школах Хмельницької області протягом 1954-1955 навчального року функціонувало 1472 предметних та 1375 технічних гуртків, а також 924 гуртки «юнатів та мічурінців»[3]. Лише при одній Мелітопольській середній школі № 4 протягом 1958-1959 навчального року діяли 5 різноманітних гуртків – радіотехнічний, автомобільний, палітурний, «Умілі руки» та «Юний натураліст»[4].

Туристично-краєзнавча робота проводилася вчителями історії, географії, літератури та інших предметів, керівниками історичних та краєзнавчих гуртків, піонерськими та комсомольськими організаціями. Основне завдання такої

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2401, арк. 151.

[2] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 3, хв. 56.16–57.49.

[3] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 337, арк. 143.

[4] Держархів Запорізької області, ф. Р-5633, оп. 1, спр. 30, арк. 9.

роботи полягало в ознайомленні учнів з історією рідного населеного пункту. З цією метою в областях республіки створювалися спеціальні екскурсійно-туристичні станції, які організовували туристичні маршрути по визначних місцях регіону.

Також поширеною практикою в школах стало проведення тематичних вечорів. Здебільшого вони приурочувалися до ювілейних дат історичних подій, річниць народження чи роковин смерті відомих історичних осіб, письменників, композиторів. Крім того, вчителів зобов'язували організовувати тематичні вечори до всіх радянських свят – 8 Березня, 1 Травня, Дня радянської армії, Дня Жовтневої революції. За свідченнями респондентів, освітяни влаштовували також і вечори, присвячені вибору учнями майбутньої професії, проведенню ними вільного часу тощо.

Особливо велике навантаження додатковими обов'язками мали вчителі сільської місцевості. Найбільше їхніх сил та вільного часу забирала участь у виробничих бригадах. Створення таких бригад розпочалося у 1955-1956 рр. в зв'язку із запровадженням у сільських школах виробничого навчання. Передбачалося, що таке навчання забезпечить учнів трудовою спеціалізацією і дозволить одразу після її закінчення працювати в колгоспі. Основне завдання виробничих бригад полягало в допомозі колгоспам і радгоспам з польовими роботами. З цією метою Міністерство освіти УРСР розробило для шкіл з виробничим навчанням спеціальні навчальні плани, згідно яких у 8-10 класах на трудове навчання відводилося по 6 год. на тиждень та передбачалася літня виробнича практика тривалістю 25 робочих днів[1]. Для кожної бригади колгоспи виділяли ділянку землі, на якій учні разом із вчителями забезпечували завершений цикл сільськогосподарських робіт – від обробки ґрунту перед посадкою культури до збирання врожаю. Так, у 1959 р. в сільських середніх школах налічувалося понад 4800 таких бригад, в яких працювало понад

[1] Шамрай О. Ю. Система трудового навчання і виховання в школі // Радянська школа. – 1959. – № 10. – С. 73–81.

303 тис. учнів[1]. Таким чином, педагоги вимушені були влітку, під час своєї відпустки, разом з учнями допомагати колгоспу.

Крім того, Рада Міністрів СРСР розпорядженнями № 5171-р від 25 серпня 1956 р. та № 5886р від 28 вересня 1956 р. дозволила Радам Міністрів союзних республік залучати у разі необхідності учнів 7-9 класів та вчителів до збору врожаю в осінній період[2]. У такому випадку за педагогами, які очолювали групи школярів, зберігалася заробітна плата у повному обсязі.

Працювати в колгоспі примушувало вчителів і місцеве керівництво села. Голови колгоспів та сільських рад, зловживаючи своїм становищем, навантажували освітян сільськогосподарськими роботами. У разі відмови педагогів працювати в колгоспі, керівництво села шантажувало їх зменшенням присадибної ділянки чи забороною випасу худоби на колгоспних полях. Таким чином, вчителі змушені були виходити у поле. Для прикладу, в 1959 р. за вчителькою Надіжинської сільської школи Диканського району Полтавської області К. О. Молочко сільська рада закріпила 0,5 га посіву кукурудзи для проведення її обробітку[3]. В тому ж таки році голова сільської ради с. Сім'янівки Конотопського району Сумської області примусив колектив школи ціле літо обробляти 1 га цукрового буряка[4]. Аналогічна ситуація трапилася з деякими колективами сільських шкіл в Тернопільській, Чернігівській та Хмельницькій областях. Так, у 1962 р. на кожного вчителя Староолексинецької середньої школи Почаївського району Тернопільської області колгосп закріпив по 0,17 га буряків для обробітку[5]. Крім того, освітян

---

[1] Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання…. – С. 170.

[2] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1782, арк. 36, 51.

[3] Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 43, арк. 92.

[4] Там само.

[5] Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. Р-1286, оп. 1, спр. 166, арк. 14.

також примушували нести нічне чергування по охороні колгоспних полів, приймати участь у державних закупівлях молока, м’яса, яєць тощо.

У боротьбі за свої права вчителі зверталися за допомогою до місцевих та районних комітетів профспілки. Якщо ті не могли відстояти правовий статус педагогів перед керівництвом колгоспів чи радгоспів, справа доходила до райвиконкомів, районних відділів юстиції та партійних організацій. Останні направляли в школи комісії з перевірки випадків «марнотратства праці, не пов’язаної з основною роботою». У разі їх виявлення керівництву колективних чи державних підприємств направлялася догана, а вчителі усувалися від виконання сільськогосподарських робіт.

Зайнятість педагогів масово-політичною роботою та додатковими професійними обов’язками доповнювалася також і активною громадською діяльністю. Оскільки вчителі відносилися до найбільш освіченішої частини населення, то їх залучали до роботи рад депутатів, народних дружин, різноманітних соціальних комісій тощо.

Окреме місце в громадській роботі вчителів посідала участь у радах депутатів. Педагоги, завдяки високому авторитету серед населення та активній громадській позиції, часто-густо обиралися депутатами до місцевих рад. Для прикладу, в 1955 р. із 8400 вчителів, які працювали в школах Кримської області (нині – Автономна Республіка Крим), понад 500 осіб (5,6 %) були обрані депутатами сільських, районних, міських та обласних рад[1]. У Житомирській та Тернопільській областях у тому ж році показник участі педагогів у радах депутатів був ще вищим. Так, із понад 14 тис. та 8 тис. працівників шкіл цих областей депутатські мандати мали 1316 (9,3 %) та 800 (9,7%) освітян

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 36.

відповідно[1]. Загалом, у 1958 р. понад 25 тис. педагогів мали мандати депутатів місцевих рад[2].

Основне завдання депутатів полягало у вирішенні господарських, фінансових, культурних проблем населених пунктів. З цією метою при радах функціонували різноманітні комісії – господарська, бюджетно-фінансова, культурна, освітня, торгівельна тощо. У роботі освітньої комісії активну участь приймали вчителі. До сфери їх діяльності належала допомога виконкомам рад у розгортанні мережі шкіл, ремонту приміщень, запровадженні політехнічного навчання, ліквідації дворічного навчання серед учнів тощо. Крім того, до компетенції членів таких комісій належала участь у перевірці стану навчально-виховної роботи в школах, контроль за ідейно-політичним та кваліфікаційним рівнем підготовки своїх колег. Місцеве населення зверталося до вчителів-депутатів за допомогою у покращенні шкільної освіти. Для прикладу, жителі с. Благовіщення Куйбишевського району Запорізької області звернулися до педагога – депутата сільради з проханням посприяти перетворенню семирічної школи їх села у середню. За пропозицією депутата це питання було розглянуто на засіданні виконавчого комітету районної ради, який звернувся з відповідним клопотанням до обласної ради. Остання посприяла реорганізації школи[3].

Окрім участі в комісіях, депутати також розглядати скарги та заяви місцевих жителів. Так, вчителька Водінської восьмирічної школи № 3 Кам'янсько-Дніпровського району, Запорізької області Г. С. Гордієнко, яка протягом 1956-1970 рр. обиралася депутатом сільської ради, зазначала: «Часто ходили до селян розбиратися через межу. У них городу було по 60-70 соток, а

---

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 42, 78.

[2] Лукашенко А. А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки / А. А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 9. – С. 99.

[3] Федонюк К. Є. Діяльність районних рад в галузі народної освіти і культурно-освітньої роботи / К. Є. Федонюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – С. 15–16.

вони не могли поділити один рядок. Примушували їх стовпчики набивати по всій межі»[1].

Педагоги, з огляду на своє суспільне призначення, вимушені були підтримувати усі державні ініціативи, навіть якщо вони не стосувалися їх професійної діяльності. Так, з кінця 1950-х рр. пріоритетним завданням партії в сфері адміністративно-правоохоронної політики стало залучення громадськості до боротьби зі злочинністю. Великі надії в цьому напрямку покладалися на діяльність товариських судів та народних дружин. Саме цим громадським формуванням, відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р. «Про участь працівників в охороні громадського порядку в країні» передавалася частина обов'язків правоохоронних органів.

Згідно зазначеної постанови, народні дружини створювалися з метою допомоги органам Міністерства внутрішніх справ УРСР у боротьбі зі злочинністю. Тому дружинники були наділені широкими правами з охорони громадського порядку. Вони забезпечували патрульну службу на вулицях і в громадських місцях у вихідні, передсвяткові та святкові дні, а також в дні релігійних свят; вели боротьбу із самогоноварінням; крадіжками цивільного та розкраданням колгоспного майна; хуліганством; пияцтвом; спекуляціями тощо. Дружинники використовували різні форми впливу на порушників – попередження, обговорення протиправних вчинків на зборах колективу, у партійних, профспілкових, комсомольських організаціях, заборона на деякий час відвідувати клуби, критика порушників у пресі, передача матеріалів на розгляд до товариських судів або адміністративних органів.

Зазначимо, що народні дружини організовувалися під патронатом партійних організацій при установах та на підприємствах. За кожною дружиною закріплювалися працівники міліції, прокуратури та суду. Вони систематично проводили з членами дружин лекції та бесіди із вивчення

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 5, хв. 45.37–48.06.

радянських законів, прав та обов'язків дружинників, методів адміністративного та громадського впливу тощо.

Участь у роботі народних дружин не оминула й освітян. Так, у 1959 р. в м. Кременець Тернопільської області діяло 24 народні дружини, в яких нараховувалося понад 290 осіб. Із них 20 дружинників – педагоги місцевих шкіл[1]. У тому ж році в Яворівському районі Львівської області із понад 900 дружинників 42 особи складали вчителі[2]. Загалом, станом на 1 січня 1964 р. в Тернопільській області при різних організаціях, установах та підприємствах існувало понад 900 дружин, з яких 52 дружини діяли при навчальних закладах[3].

Зауважимо, що у довідках начальників управління внутрішніх справ облвиконкомів, надісланих до ЦК КПУ протягом 1959-1962-х рр., наголошувалося на сумлінному виконанні вчителями-дружинниками обов'язків з охорони громадського порядку, які самостійно викривали правопорушників та передавали їх справи на розгляд товариських судів[4]. Для прикладу, педагоги с. Добриводи Збаразького району Тернопільської області Н. К. Чабанов і Т. С. Чорний у квітні та серпні 1960 р. затримали двох крадіїв-односельців. Один здійснив квартирну крадіжку, другий – вкрав у колгоспі 190 кг пшениці. За рахунок налагодженим зв'язкам із представниками товариського суду, правопорушники були притягнені до кримінальної відповідальності[5]. За свідченнями респондентів, протягом досліджуваного періоду розкрадання колгоспного майна стало актуальною проблемою суспільства. Педагог Заможницької (нині – Чермалицької) середньої школи Тельманівського району Донецької області А. М. Рибкіна згадувала, що вчителі – члени народних

[1] Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3367, арк. 14.

[2] Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 6, спр. 408, арк. 60.

[3] Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3626, арк. 16.

[4] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1939, арк. 95.

[5] Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3367, арк. 10.

дружин – вимушені були щоночі під час збору врожаю патрулювати навколо колгоспних полів чи елеваторів та затримувати своїх односельчан[1].

У сферу діяльності народних дружин, окрім безпосередньої їх участі в охороні громадського порядку, також входила і масово-роз'яснювальна робота. Так, дружинники систематично проводили збори, на яких ознайомлювали місцеве населення з радянським законодавством, правилами поводження в громадських місцях; проводили інструктаж із дотримання дисципліни; виступали з доповідями про значення громадськості у боротьбі з порушеннями.

Крім того, до обов'язків дружин належало оформлення спеціалізованих правових куточків у клубах, а також видання газет та інформаційних листків. Для прикладу, в 1960 р. в с. Добриводи Збаразького району та в с. Крогулець Гусятинського району Тернопільської області, де командирами народних дружин були вчителі місцевих шкіл, видавалася газета «Дружинник»[2] і журнал «Перчик»[3]. В переважній більшості друковані видання мали сатиричний характер, адже на їх сторінках висміювалися та критикувалися дії правопорушників.

Зазначимо, що видавнича діяльність освітян не обмежувалася лише діяльністю народних дружин. Оскільки в сільській місцевості вчителі належали до найбільш освіченішої частини населення, то їх залучали й до редагування місцевих друкованих видань та оформлення наочної агітації (стендів, плакатів). Так, педагоги Бродівського району Львівської області у 1958 р. виготовили понад 35 ознайомчих стендів про Всесоюзний перепис населення, який мав відбутися у 1959 р.[4]. Крім того, вчителі виступали з доповідями на радіо та працювали нештатними кореспондентами місцевих газет. Завдяки активності педагогів П'ятихатського району Дніпропетровської області жителі сіл

---

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 1, запис 1, хв. 24.05–24.53.

[2] Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3367, арк. 10.

[3] Там само, арк. 33.

[4] Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 6, спр. 263, арк. 9.

Лозуватки, Дружно-Надежівки, Ликошино, Новоукраїнки мали змогу двічі на тиждень слухати радіопередачі[1]. Зусиллями вчителів Казачанської середньої школи Звенигородського району Черкаської області за 1959 р. було випущено 31 номер колгоспної газети[2].

Окрім перерахованих громадських обов'язків, освітян залучали до діяльності різноманітних комісій – з реалізації позик, зі справ неповнолітніх та опікунської ради, громадського контролю за розподілом, ремонтом та будівництвом житла, контролю за роботою торгівельних організацій, городніх комісій тощо.

Таким чином, на вчителів, освічених та соціально активних осіб, з чіткою громадянською позицією, покладалися різноманітні функції, як професійного, так і громадського характеру. Завантаженість педагогів додатковими завданнями, різноманітними громадськими обов'язками не залишала їм вільного часу ні для виконання особистих справ, ні для відпочинку. Часто-густо освітяни виконували функції і лекторів, і секретарів парторганізацій, і депутатів місцевих рад, і членів різних комісій. Зокрема, вчитель Гудимівської семирічної школи Лебединського району Сумської області А. В. Герасименко у 1954 р. був редактором колгоспної стінгазети, агітатором, членом правління споживчого товариства, керівником технічного та співочого гуртків, депутатом сільської ради[3]. Особливо велике навантаження громадськими обов'язками мали директори шкіл. За висновками інспектора шкіл Київського обласного відділу освіти вони майже половину робочого часу витрачали на виконання громадських і партійних доручень[4]. Так, директор Побужанської середньої школи Буського району Львівської області В. О. Сосюрченко у 1954 р.

---

[1] Царенко В. Радіопередачі для колгоспників // Зоря. – Дніпропетровськ, 1959. – 24 лют. (№ 39). – С. 5.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 43, арк. 83.

[3] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 680, арк. 114.

[4] Там само, арк. 117.

одночасно був членом виконкомів районної та сільської рад депутатів, керівником сільського лекторію, членом ревізійної комісії райкому КПУ, головою культкомісії при райвиконкомі та сільраді, заступником голови районної профспілки працівників початкової і середньої школи, заступником секретаря колгоспної партійної організації[1].

Проблема перевантаженості вчителів додатковими завданнями піднімалася на засіданнях профспілкового активу. Наприклад, у звіті Мелітопольського районного комітету профспілки за 1959 р. зазначалося: «Майже весь час вчитель зайнятий професійною роботою та громадськими обов'язками, а потрібно ще й знаходити час для самопідготовки, відвідування кіно, читання книг і т.д., не говорячи вже про жінок, які у вихідний день не відпочивають, а влаштовують вдома «недільник» у десятому ступені»[2].

На значну зайнятість вказували також і респонденти. Так, вчителька Є. С. Маковусь, яка у 1963 р. працювала у Вербівській середній школі Пологівського району Запорізької області, зазначала: «Цілий день була в школі. Уроки закінчувалися десь в три, а до п'яти-шести і наради, і педради, і політзаняття, і гурток «юний хімік», і перевіряла зошити в школі»[3]. Про обмеженість вільного часу розповіла й вчителька Водінської семирічної школи № 3 Кам'янсько-Дніпропровського району Запорізької області Г. С. Гордієнко: «Вчителям тоді було дуже важко, бо ми дуже багато працювали поза школою. Нас просто примушували читати лекції на фермах, в бригадах, займатися художньою самодіяльністю. … Ми з дітьми багато працювали після уроків, залишалися і додатково займалися. … Вільного часу у нас не було. Я оце як бачу зараз, відчитали уроки і всьо, по домам. У нас не так було. У нас совєщанія, різні збори, лекції читали»[4]. Одностайною з попередніми

---

[1] Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 5, спр. 89, арк. 24.

[2] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 108, арк. 9.

[3] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 4, хв. 48.10–48.50.

[4] Там само, од. зб. 5, хв. 16.35–18.29.

респондентами був і педагог Новосічанської середньої школи Сумського району Сумської області В. І. Піскова: «Вчитель був скрізь на передньому плані. Вчитель був всюди. Усі дірки затикали вчителем. Вільного часу ми практично не мали»[1].

Таким чином, спосіб життя освітян протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. формувався під впливом політико-ідеологічного диктату партії. Її функціонерами була розроблена ціла система ідеологічного впливу на інтелігенцію, в результаті дії якої вчителі перетворювалися на партійних служителів та провідників державної ідеології в суспільстві. Разом з тим, освіченість педагогів та беззаперечний суспільний авторитет сприяли їх громадській активності. Вчителів задіювали скрізь, де можна було використати їх знання та навички.

4.2. Духовна сфера повсякденного життя освітян

Як зазначалося вище, завантаженість педагогів професійною діяльністю та громадською роботою забирала у них майже увесь вільний час. Задоволення культурних потреб здійснювалося за залишковим принципом – після виконання усіх покладених на вчителів обов'язків.

У даному контексті варто звернути увагу на дослідження російської вченої Н. А. Бєлової, яка займалася вивченням повсякденності вчителів радянської доби (1920-1990-х рр.)[2]. У своїй дисертації історик зупинився на аналізі бюджету часу педагогів, що складався із сукупності певних обов'язків –

---

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 7, хв. 04.45–05.00.

[2] Белова Н. А. Повседневная жизнь советских учителей (на материалах Костромской области): дис. … канд. ист. наук: 07.00.07 / Белова Наталья Андреевна; Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2011. – С. 144–145.

професійної діяльності, домашньої праці, забезпечення фізіологічних потреб, вільного часу (громадської роботи, відпочинку, освіти). У досліджені бюджету часу вчена використала понад 100 усних свідчень вчителів, які працювали в 1980-х рр. в школах Костромської області РРФСР. У результаті комплексного аналізу зібраних інтерв'ю, Н. А. Бєлова визначила, на що витрачався час освітян. Так, із 24 добових годин педагоги 6 год. витрачали на основну роботу, 2 год. – на підготовку до уроків та перевірку зошитів, 2 год. – на громадську роботу, 1,5 год. – на участь у семінарах, курсах підвищення кваліфікації тощо, 2 год. – на господарську працю, 2 год. – на відпочинок, 30 хв. – на особисту гігієну, 8 год. – на сон. Отримані дані дослідниця порівняла із соціологічними даними 1920-х рр. та зробила висновок, що протягом радянського періоду бюджет часу освітян РРФСР не зазнав значних змін. На відпочинок вони витрачали 2 години на добу і в 1920-х рр., і в 1950-х рр., і в 1980-х рр.

Як свідчить проведене нами дослідження, добовий розподіл часу на працю та відпочинок у вчителів РРФСР та педагогів УРСР не відрізнявся – в останніх на дозвілля залишалося лише 1,5-2 год. на добу.

У контексті вивчення культурної складової повсякденного життя освітян доцільно звернути увагу на те, як педагоги організовували свій відпочинок і на що витрачали вільний час. Значне місце в дозвіллі вчителів посідала участь у художній самодіяльності. Протягом досліджуваного періоду при кожній школі, клубі та будинку вчителя діяли гуртки художньої самодіяльності – хорові, танцювальні, інструментальні, драматичні, художнього слова тощо. Їх організацією займалися профспілкові комітети.

У залежності від чисельності педагогічних кадрів у школах різних областей республіки існувала різна кількість та наповнюваність гуртків. Для прикладу, в 1955 р. при школах Полтавської та Сумської областей функціонувало понад 500 та 200 гуртків художньої самодіяльності, в яких брали участь близько 7 тис. та 4 тис. педагогів відповідно[1]. У

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 703, арк. 7, 15.

Дніпропетровській області в 1961 р. нараховувалося 364 гуртки, які відвідувало понад 6,5 тис. осіб[1]. У Житомирській області в 1963 р. функціонувало 415 гуртків із 8 тис. учасників[2]. Результатом діяльності таких гуртків були концерти художньої самодіяльності, які влаштовувалися до різноманітних свят чи ювілейних дат.

Крім того, при деяких обласних будинках вчителя відкривалися університети культури та мистецькі лекторії. Так, при Київському будинку вчителя на початку 1960-х рр. працював 3-х річний університет культури, діяли річні та дворічні лекторії з західноєвропейського, східного та російського класичного мистецтва[3]. В цей час при Криворізькому будинку вчителя Дніпропетровської області діяв музичний факультет, в якому навчалося 68 педагогів[4].

Зазначимо, що педагогам через значне навантаження як професійними, так і громадськими обов'язками не вистачало часу систематично брати участь у діяльності гуртків художньої самодіяльності. Як наслідок, членство в них при деяких школах та будинках вчителя було малочисельним, а їх відвідування – незначним. Для прикладу, в 1954 р. гуртки Ворошиловградського будинку вчителя (нині – Луганська область) відвідувало лише 300 осіб[5]. А в гуртках, що діяли в 1955 р. при Херсонському обласному будинку вчителя брало участь лише 70 осіб[6]. З метою функціонування гуртків художньої самодіяльності керівництво профспілок примушувало педагогів відвідувати їх. Так, лише за рахунок примусу керівництва Бердянського міськкому профспілки Запорізької

---

[1] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 102, арк. 126.

[2] Держархів Житомирської обл., ф. Р-2929, оп. 1, спр. 170 а, арк. 90.

[3] Григоренко О. Клуб, університет, громадськість // Радянська Україна. – К., 1963. – 6 лип. (№ 158). – С. 2.

[4] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 102, арк. 82.

[5] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 310, арк. 77.

[6] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 702, арк. 49.

області у цьому місті протягом 1957-1959 рр. існував хор вчителів[1]. Тоді як в інших містечках цього району не існувало жодного гуртка художньої самодіяльності.

З метою популяризації художньої самодіяльності серед населення щорічно профспілковими комітетами організовувалися огляди. Вони проводилися на районному, міському, обласному та республіканському рівнях. Зазвичай, в таких оглядах брала участь велика кількість осіб. Зокрема, лише у 1958 р. в оглядах художньої самодіяльності різних рівнів взяли участь понад 4 тис. колективів та близько 20 тис. індивідуальних виконавців[2]. Педагоги на таких оглядах намагалися представити різні жанри мистецтва – хоровий, музичний, танцювальний, театральний, художнього слова тощо. Тому і репертуар підготовлених номерів був різноманітним. Освітяни виконували народні пісні (українські – «Рідна мати», «Гандзя», «Чорні брови, карі очі», угорські – «Говорити не смію я», молдавські – «Ляна» та ін.), пісні сучасних композиторів, декламували вірші українських та російських класиків (Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна), грали на народних музичних інструментах, ставили уривки з п’єс «Шельменко-денщик», «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», виконували частівки, народні танці («Чардаш», «Гопак», «Юла», «Карусель»), акробатичні номери[3]. Разом з тим, окрім класичних творів та народних пісень, виконувалися також і твори радянських поетів (І. І. Кобєва, В. В. Маяковського, М. М. Ушакова), які прославляли досягнення партії, працю радянських людей тощо[4]. Переможців оглядів художньої самодіяльності нагороджували грамотами та екскурсійними путівками.

---

[1] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 109, арк. 77.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 43, арк. 89.

[3] Там само, спр. 28, арк. 47, 48, 51, 71.

[4] Смотр художественной самодеятельности учителей Украины // Правда Украины. – К., 1958. – 24 авг. (№ 196). – С. 1.

Зазначимо, що сільські вчителі з огляду на нестачу кваліфікованих спеціалістів у сільській місцевості, також виступали організаторами та керівниками сільської самодіяльності. Педагоги власними силами організовували хорові, танцювальні, драматичні гуртки, до яких залучали колгоспників та молодь.

Важливим елементом культурного дозвілля освітян були колективні форми відпочинку. Профспілковими комітетами для своїх членів організовувалися вечори відпочинку, походи в кінотеатри, театри, музеї, різноманітні екскурсійні тури тощо. Так, вечори відпочинку в місті чи районі проводилися в середньому 3-4 рази на рік. Для педагогів влаштовували концерти художньої самодіяльності, різноманітні ігри, танці та лотереї.

Протягом другої половини 1950-х – 1960-х рр. однією з найпоширеніших форм проведення вільного часу стали екскурсії. Для вчителів у канікулярний час організовувалися автобусні оглядові тури – до республік СРСР (Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини), їх столиць, інших міст Союзу; пішохідні – по Карпатським, Кримським та Кавказьким горам; водні – по Дніпру, узбережжю Чорного моря тощо. Наприклад, протягом 1954-1955 рр. Харківський обласний комітет профспілки організував для вчителів пароплавні екскурсії до Херсону, Запоріжжя, Ялти, в яких взяли участь 360 осіб[1]. У 1956 р. понад 3 тис. педагогів Запорізької області відвідали найбільші міста УРСР та РРФСР[2]. Цікаві пішохідні екскурсії для освітян були організовані Дніпропетровським міським профспілковим комітетом у 1958 р. – по Воєнно-Сухумській дорозі тривалістю 14 днів і Кабардино-Балкарії та Абхазії тривалістю 15 днів. Загальна протяжність маршруту екскурсії по Кабардино-Балкарії склала 280 км і включала перехід по Великому Кавказу[3]. Також ЦК профспілки працівників освіти створював спеціальні екскурсійні бази для

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 338, арк. 14.

[2] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 89, арк. 7.

[3] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-5546, оп. 1, спр. 21, арк. 91, 97.

організації відпочинку освітян влітку. Так, у 1957 р. такі бази діяли в Одесі, Криму, Києві, на них протягом літа відпочило понад 5 тис. педагогів з різних регіонів УРСР[1]. Лише на екскурсійних базах Ялти, Алушти і Євпаторії в 1957 р. побувало понад 2 тис. освітян[2].

Крім того, вчителі щорічно, під час літніх канікул їздили на екскурсії разом з учнями. Так, педагог Заможницької (нині – Чермалицької) середньої школи Тельманівського району Донецької області Н. К. Вангелія згадувала, що за рахунок учнівських екскурсійних турів змогла відвідати такі міста як Ленінград (нині – Санкт-Петербург), Москва, Київ, Мінськ, побувати на західній Україні, Кавказі та в Криму[3].

Окрім екскурсій для педагогів систематично влаштовувалися спортивні змагання. З метою підготовки вчителів для участі в них при школах діяли групи здоров'я та спортивні секції з волейболу, баскетболу, настільного тенісу, стрільби, легкої атлетики тощо. Так, у 1959 р. в Мелітопольській міській спартакіаді (Запорізька область) з легкої атлетики, волейболу, стрільби та гри в шахи взяло участь понад 300 вчителів[4]. Переможців спортивних змагань нагороджували екскурсійними поїздками по містах республіки.

Проте, найулюбленішою формою відпочинку педагогів був перегляд кінофільмів. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. значною популярністю користувалися радянські стрічки «Тихий Дон» (режисер – С. А. Герасимов, в прокаті з 1958 р.), «Сестри» (режисер – Г. Л. Рошаль, в прокаті з 1957 р.), «Юність наших батьків» (режисери – М. В. Калік, Б. С. Рицарьов, в прокаті з 1959 р.), «Весна на Зарічній вулиці» (режисери – М. М. Хуцієв, Ф. Ю. Міронер, в прокаті з 1957 р.), «Якщо це любов» (режисер – Ю. Я. Райзман, в прокаті з

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 388, арк. 151.

[2] Мелешко К. Літній відпочинок вчителів // Радянський Крим. – Сімферополь, 1957. – 31 трав. (№ 106). – С. 4.

[3] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 3, хв. 54.25–55.15.

[4] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2418, оп. 1, спр. 108, арк. 33.

1961 р.), а також іноземні – «Війна і мир» (картина американського кінорежисера К. Відора, в прокаті з 1959 р.) тощо. Проте не всі вчителі мали однаковий доступ до цих кінострічок. Адже розвиток кіномережі в сільській місцевості значно відставав від міст. На селі не вистачало відповідних приміщень для показу фільмів, кіноустановок, спецтранспорту тощо. Так, за даними Міністерства культури УРСР у 1960 р. із наявних у його розпорядженні кіноустановок сільську місцевість обслуговувало лише 13 %[1]. Тому кількість відвідувачів кіно в селі була вдвічі меншою ніж в містах[2]. З огляду на таку ситуацію профспілкові комітети влаштовували для вчителів сільської місцевості організовані поїздки до міських кінотеатрів. Для прикладу, в 1959 р. для педагогів Залозецької та Оліївської шкіл Залозецького району Тернопільської області були організовані поїздки в Тернопільський обласний кінотеатр на стрічку «Війна і мир»[3]. Вчителі Чортківського району тієї ж області у 1962 р. відвідали кінострічку «Якщо це любов»[4]. Після таких масових поїздок серед вчителів проводилося обговорення фільмів.

Також організовувалося й колективне відвідування театрів. Зазначимо, що станом на 1961 р. театральна мережа республіки нараховувала лише 66 театрів, які знаходилися в обласних центрах та найбільших містах УРСР[5]. На відміну від міських вчителів, педагоги віддалених містечок, районних центрів та сіл через брак вільного часу, а також бездоріжжя та обмеженість у транспорті могли відвідати театральну виставу лише у випадку організованої профспілковими комітетами чи будинками вчителя поїздки. Так, протягом 1954-1955 рр. Харківський обласний комітет профспілки для педагогів шкіл

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2499, арк. 52.

[2] Там само, арк. 53.

[3] Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1286, оп. 1, спр. 123, арк. 115.

[4] Там само, спр. 166, арк. 98.

[5] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2499, арк. 103.

Балаклеївського району організував три поїздки в обласний театр[1]. Вчителі Залозецького району Тернопільської області у 1958 р. відвідали вистави Тернопільського обласного театру («Сади цвітуть», «У неділю рано зілля копала», «Ураган», «Наливайко», «Тиха українська ніч»), а також постановки акторів Рівненського («Наймичка») та Пензенського («Чуже дитя») театрів[2]. А освітяни шкіл м. Сімферополь улітку 1959 р. мали можливість послухати оперу «Овод» у постановці акторів Харківського академічного театру опери і балету[3]. У 1962 р. Криничанський районний комітет профспілки Дніпропетровської області організував для педагогів чотири поїздки в Криворізький драматичний театр на балет Донецького театру опери і балету, вистави Свердловського театру «Італійські новели», та на концерт білоруського ансамблю пісні й танцю[4].

Окреме місце у дозвіллі педагогів займало читання книг. На відміну від інших категорій населення, вчителі найчастіше відвідували бібліотеки. Це пояснювалося двома причинами. По-перше, професійне покликання та громадські обов'язки педагогів вимагали від них постійного ознайомлення з педагогічною та суспільно-політичною літературою. По-друге, вчителі любили читати. Для прикладу наведемо свідчення педагогів. Так, В. К. Вангельєва зазначала: «Для мене бібліотека була дорожча за всякі там телевізори та кінотеатри. Бігала туди постійно»[5]. В свою чергу І. О. Рюмцева згадувала: «Бібліотеками всі користувалися. Тоді такий бум був. Випускають Толстого 22 тома, перечитували, до дірок, все це так подобалось. Або «Тихий Дон» Шолохова. Всі такі новинки літератури нам були цікаві, намагалися їх взяти в

---

[1] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 338, арк. 14.

[2] Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1286, оп. 1, спр. 123, арк. 114.

[3] Концур В. Якось увечері // Радянський Крим. – Сімферополь, 1959. – 5 лип. (№ 131). – С. 2.

[4] Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-4469, оп. 1, спр. 102, арк. 123–124.

[5] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 3, хв. 54.01–54.42.

бібліотеці»[1]. За свідченнями респондентів, найбільше полюбляли читати класику, як вітчизняну, так і зарубіжну, художню, історичну літературу, поезії та романи. Свої читацькі потреби педагоги задовольняли, користуючись послугами бібліотек, які діяли при будинках вчителя (в містах та містечках) чи при клубах (у селах). Для прикладу, в 1954 р. бібліотекою при Ворошиловградському обласному будинку вчителя (нині – Луганська область) користувалося близько 1400 педагогів. За сім місяців того року число книговидач складало понад 28 тис. одиниць[2]. Тобто один вчитель в середньому прочитав 20 книг. Така ситуація була характерна й для інших областей УРСР. Так, протягом 1955 р. бібліотека при Харківському обласному будинку вчителя видала понад 66 тис. книг, при чому її послугами користувалося близько 2 тис. осіб[3]. Таким чином, в середньому одна особа прочитала за рік 33 книги[4]. З метою популяризації книжкового фонду будинки вчителя організовували для своїх відвідувачів читацькі конференції, бібліографічні огляди нової літератури, зустрічі з відомими письменниками та поетами.

Відвідували бібліотеки й педагоги сільської місцевості. Станом на 1960 р. в селах нараховувалось понад 23 тис. бібліотек, що складало близько 71 % від їх загальної кількості[5]. У середньому, на 100 населених пунктів припадало 59 бібліотек[6]. Проте, як зазначають респонденти, сільські бібліотеки мали невеликий книжковий фонд, який містив переважно політичну та сільськогосподарську літературу. До таких бібліотек рідко надходили нові видання. Тому вчителі за новинками художньої літератури вимушені були їздити до районних центрів або міст.

---

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 9, запис 1, хв. 50.13–50.41.

[2] ЦДАВО України, ф. Р-5099, оп. 1, спр. 310, арк. 77.

[3] Там само, спр. 312, арк. 21.

[4] Там само, спр. 338, арк. 16.

[5] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2499, арк. 83.

[6] Там само, спр. 2570, арк. 189.

Досліджуючи дозвілля педагогів, варто зупинитися також і на відзначенні ними державних свят – річниці Жовтня, 8 Березня, 23 Лютого, 1 Травня, Дня Перемоги, Нового року. З огляду на своє суспільне призначення вчителі приймали активну участь у їх святкуванні. У переддень будь-якого державного свята педагоги проводили лекційну роботу як з учнями так і з місцевим населенням. У виступах розповідали про історію заснування свята, традицію його святкування тощо. Крім того, до кожного державного свята педагоги готували номери художньої самодіяльності та виступали з ними перед місцевим населенням.

Особливого значення партійне керівництво надавало відзначенню масових свят – річниці Жовтня, 1 Травня та Дня Перемоги. У цих святах завжди домінував політико-ідеологічний аспект. Так, у передсвятковий день у школах, установах та на підприємствах влаштовувалися зустрічі з ветеранами революції, війни, праці, передовиками виробництва. Також для учнів організовувалися походи в історичні музеї та місця історичних пам'яток. Жодне з цих свят не обходилося без демонстрацій та парадів. Так, вчителька Вербівської середньої школи Пологівського району Запорізької області Є. С. Маковусь зазначала: «На 7 листопада в селі була обов'язково демонстрація. І хочеш не хочеш, дощ не дощ а маєш бути»[1].

На відміну від Дня Жовтневої революції День Перемоги у свідомості населення став головним патріотичним святом. Адже в суспільстві спогади про жахіття війни були ще надто свіжими. На підприємствах, в організаціях та установах працювали фронтовики, діти війни, люди, які пережили окупацію та евакуацію. Тому відзначення Дня Перемоги відбувалося з особливим розмахом – військовими парадами, концертами, показами документальних фільмів, покладанням вінків на могили героїв тощо. Вчителька Запорізької середньої школи № 35 А. М. Рюмцева в інтерв'ю згадувала: «Велика вулиця, багато квітів, стільки народу! Ветеранам віддавали шану. Це свято було дійсно

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 4, хв. 64.42–64.55.

зі сльозами на очах. Така колективна вдячність висловлювалася ще живим ветеранам»[1].

Святкування 1 Травня відрізнялося від відзначення річниці Жовтневої революції та Дня Перемоги тим, що традиційним у цей день, окрім участі в демонстрації, були походи робітничих колективів у ліс на так звану «майовку». На природі влаштовувалися масові гуляння зі співами, танцями та веселощами. Оскільки в архівних установах не відклалося документів, які б могли пролити світло на процес святкування, звернемося до усних джерел. Так, Н. Г. Зважій, яка працювала педагогом в Малоп'ятигірській середній школі Андрушівського району Житомирської області зазначала: «1-го Травня їздили на майовку. У нас там таке місце було, називалося пасіка, його дуже любив Яновський, то там збиралося все село, і з школи, і всяке начальство сільське. І там організовували пікніки, кожен брав щось з собою, закуску, випивку, інструменти музикальні, чи баян чи ще щось, я завжди гітару брала»[2].

Проте найбільше педагоги полюбляли так звані гендерні свята – 8 Березня та 23 Лютого. В містах та районних центрах проводилися урочисті збори жінок (або чоловіків в залежності від свята), на яких виступали відомі науковці, діячі мистецтва, передовики виробництва тощо. Для запрошених також організовувався концерт. Крім того, в селах, на підприємствах та установах також влаштовували збори, на яких із доповідями виступали працівники райкомів партії, райвиконкомів, місцева інтелігенція. Після офіційної частини вчителі збиралися колективом, вітали один одного, влаштовували застілля, танці та співи. Для прикладу, вчителька Водінської восьмирічної школи № 3 Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області Г. С. Гордієнко згадувала: «8 Березня відмічали дуже скупо і бідно. Попросимо кухарок в столовій щось приготувати, уроки закінчилися, зайшли, 100 грам випили, поїли

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 9, запис 1, хв. 52.15–53.00.

[2] Там само, од. зб. 10, запис 2, хв. 07.55–08.45.

і додому»[1]. Педагог Староласпинської середньої школи Тельманівського району Донецької області Г. О. Отрішко зазначала: «Перед початком святкування 8 Березня обов'язково читалася лекція, а вже потім було застілля»[2]. Загалом, із усіх свят вчителі-жінки найбільше любили саме 8 Березня. Адже в цей день вони отримували багато уваги та привітань.

Іншим улюбленим святом у вчителів був Новий рік. Педагоги разом з учнями готували новорічні вечори та карнавали, на які запрошували батьків та місцевих жителів. Зі спогадів вчительки Новосічанської середньої школи Сумьского району Сумської області В. І. Піскової: «Новий рік святкували прекрасно! Всю ніч вчителі були в школі, там і зустрічали новий рік»[3].

Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду, незважаючи на процес запровадження в повсякденну практику відзначення професійних свят, педагоги своє професійне свято – День вчителя – не святкували. Його відзначення офіційно ввели лише у 1965 р.

Таким чином, святкування державних свят стало невід'ємною частиною повсякденного життя педагогів. Звернемо увагу, що вчителів приваблювала не офіційна частина святкувань, з її ідеологічною заангажованістю та прославленням здобутків партії, а саме неофіційна – привітання в колективі, застілля, веселощі, неформальне спілкування тощо. Крім того, дні державних свят були неробочими, що дозволяло відпочити та провести вільний час у колі сім'ї чи друзів.

Поряд із офіційними святкуваннями в повсякденному житті вчителів було присутнє й слідування релігійним традиціям. Протягом 1950-х – 1960-х рр. антирелігійна атмосфера, яка панувала в суспільстві, не дозволяла державним працівникам, а тим більш інтелігенції, відкрито виражати свої релігійні переконання. Як зазначала вчителька А. М. Рибкіна.: «Ми всі були атеїстами.

---

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 5, хв. 59.45–59.59.

[2] Там само, од. зб. 2, хв. 42.15–42.44.

[3] Там само, од. зб. 7, хв. 64.15–64.53.

По-іншому не могло й бути»[1]. Педагоги, будучи провідниками державної політики та ідеології, не лише забезпечували атеїстичне виховання учнів, але й виступали активними пропагандистами антирелігійних настроїв у суспільстві. Більше того, за вказівкою партійних комітетів вони стежили за поведінкою школярів, щоб ті не відвідували церкви та не здійснювали релігійні обряди. Так, респонденти згадували, що після Великодня перевіряли при вході в школу руки учнів, чи вони не фарбували яєць, а також їх портфелі та кишені з метою вилучення пасок та крашанок. Зі спогадів вчительки Малоп'ятигірської середньої школи Андрушівського району Житомирської області Н. Г. Зважій: «Нам не можна було по-іншому. Якщо хтось побаче, що шкарлупи від яєць валяються по школі, то була біда!»[2].

Разом з тим, педагоги зберігали релігійні вірування та традиції. І хоча, на відміну від сільського населення, освітяни не відвідували церков, не тримали в оселі ікон, проводили уроки в релігійні свята, якщо ті припадали на робочі дні, вони вірили в Бога, дотримувалися релігійних обрядів і відзначали свята. Зазначимо, що дотримання релігійних культів педагогами здійснювалося таємно, оскільки у разі викриття керівництвом школи або партійними організаціями їх релігійних переконань вчителям загрожувало звільнення з роботи.

Найчастіше освітяни святкували великі церковні свята – Різдво, Великдень, Трійцю. Так, на Різдво педагоги намагалися приготувати необхідні дванадцять страв, на Великдень – випікали паски та робили крашанки, а на Трійцю застеляли підлогу в домівках зіллям. Оскільки архівні джерела не дозволяють пролити світло на питання релігійності педагогів, автор звернувся до усних джерел. Зі спогадів освітян про відзначення релігійних свят:

Г. О. Отрішко (з 1956 р. працювала вчителем в Заможницькій (нині – Чермалицькій) середній школі Тельманівського району Донецької області): «Я

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 1, запис 1, хв. 61.30–62.05.

[2] Там само, од. зб. 10, запис 2, хв. 10.45–10.53.

вірила в Бога. Без цього не можна, а як жити? Я вихована в селянській сім'ї. Мама вірила, тато теж. Ми в дитинстві до церкви ходили, і молебені заказували, і паску святили. Тому вже як вчителькою працювала, на Святвечір обов'язково готувала необхідні страви»[1].

Н. К. Вангелія (з 1963 р. працювала вчителем в Заможницькій середній школі Тельманівського району Донецької області): «Різдво і Пасху відмічали завжди в колі сім'ї, звичайно, не афішували цього»[2].

Г. С. Гордієнко (з 1964 р. – вчителька Водінської середньої школи Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області): «Відзначали, тільки тихенько. Паску звичайно не святили. Але бувало накрасиш яєчок, підеш у школу, всі пальці в красці. Ох тобі директор як дасть прикурити! Стали потім красити цибулинням. … Намагалися не працювати у великі свята»[3].

В. М. Мандрик (з 1962 р. працювала в школі Новоіванівського району Одеської області, з 1963 р. – у Водінській середній школі Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області):«Відмічали усі релігійні свята, і коли ми були в Одеській області, і в Запорізькій. Коли ми жили в Одеській області, то до нас на Пасху прийшли гості-болгари і принесли болгарські куличі і писанки. Я і сама потім пробувала робити такі писанки, з воску. Керівництво школи лояльно ставилося до цього. Головне, що ми атеїстичну роботу проводили згідно плану, а все інше тихенько можна було робити»[4].

В. І. Піскова (з 1958 р. працювала в Новосічанській середній школі Сумського району Сумської області): «Обов'язково відмічали релігійні свята. Завжди. І паски пекли, і яйця красили. Тоді, після війни, люди бідненько жили, але відмічали краще, ніж зараз, бо тоді було розуміння свята»[5].

---

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 2, хв. 45.00–46.55.

[2] Там само, од. зб. 3, хв. 57.40–58.01.

[3] Там само, од. зб. 5, хв. 68.10–68.28.

[4] Там само, од. зб. 6, хв. 40.55–42.30.

[5] Там само, од. зб. 7, хв. 72.40–73.50.

З. В. Загоруйко (з 1960 р. працювала в Богданівській середній школі Підволочиського району Тернопільської області): «Всі релігійні свята відмічали. І заборонялося, і відмічали. І їли паску. Я паску не ходила святити, але жила на квартирі, то господарка квартири приносила і я їла. І святкували»[1].

І. О. Рюмцева (з 1961 р. – працювала в Запорізькій середній школі № 35): «Я з батьками жила. А в мене мама була віруюча. Тому в нас завжди на Трійцю було багато трави в квартирі. Але ми нікому цього не розповідали»[2].

П. Г. Зважій (з 1961 р. працював директором Малоп'ятигірської середньої школи Андрушівського району Житомирської області): «І паски пекли, і яйця красили, я навіть їздив їх святити в інше село, щоб мене не впізнали»[3].

Г. В. Яблунь (протягом 1952-1970 рр. працювала в школах Тернопільської області): «На свята я з чоловіком і дітьми ходила до моїх батьків. Мама завжди на Великдень пекла паску, красила яйця, ставила ячмінь у воду і він проростав»[4].

Святкували також вчителі й інші церковні свята – Василя (14 січня, співпадало із святкуванням Старого Нового року), Водохреще (19 січня), Петра і Павла (12 липня), Покрову (14 жовтня), храмові свята тощо. Так, у 1953 р. Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР в УРСР[5] доповідав ЦК КПУ про випадок святкування вчителями

---

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 8, хв. 34.57–35.18.

[2] Там само, од. зб. 9, запис 2, хв. 02.09–02.58.

[3] Там само, од. зб. 10, запис 2, хв. 50.35–50.41.

[4] Там само, од. зб. 11, запис 4, хв. 02.30–03.00.

[5] У 1943 р. в СРСР був створений спеціальний посередницький орган між урядом країни та керівництвом Руської православної церкви – Рада у справах Руської православної церкви (далі – Рада у справах РПЦ). Її завдання полягало у нагляді та контролі за релігійними конфесіями в країні. Рада у справах РПЦ мала розгалужений апарат уповноважених, які діяли при урядах союзних

с. Петропавлівка Куп'янського району Харківської області П. А. Лисенка та П. Р. Зайченка церковного свята Покрови. Перебір алкоголю не дозволив їм провести наступного дня уроки в школі[1].

Окрім відзначення релігійних свят вчителі також таємно здійснювали й деякі обряди. Найпоширенішим серед них були хрещення немовлят та відспівування покійників. Оскільки педагоги в силу своєї професії не могли самостійно охрестити своїх дітей, то за них цей обряд виконували їх батьки або рідні. Для прикладу, наведемо спогади освітян:

А. М. Рибкіна: «Мої діти хрещені, син родився в 1959 р., його моя мама забрала до себе і охрестила, бо мені не можна було»[2].

Г. О. Отрішко: «Самі вчителі не хрестили, а от їх рідні – мама, тато – таємно возили дітей в сусідні села і хрестили»[3].

Г. С. Гордієнко: «В 1958 р. син родився, чоловік, він працював на фермі, вирішив охрестити сина. Я сказала, що мене з роботи виженуть за таке. Чоловік тайком взяв кума і куму і похрестив. Я прийшла після уроків, а в нас в хаті стіл накритий, святкують. Намагалися це тримати в таємниці. Не вийшло. Як узнав директор, Боже, як він лаявся! А потім мене у райком визвали, хотіли звільняти з школи. Але заступилася за мене сестра чоловіка, вона бухгалтером працювала в районі. … І мене простили»[4].

В. І. Піскова: «Я виросла в релігійній сім'ї. Тому вірила в Бога. У мене діти хрещені. Батюшка таємно приходив додому і хрестив. Всі тоді хрестили, навіть партійні керівники. Тільки всі дуже боялися, щоб їх не розкрили»[5].

республік та облвиконкомах і відповідали за дотриманням релігійних культів на місцях.

[1] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1572, арк. 39.

[2] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 1, запис 1, хв. 63.30–64.05.

[3] Там само, од. зб. 2, хв. 48.30–49.10.

[4] Там само, од. зб. 5, хв. 61.05–65.10.

[5] Там само, од. зб. 7, хв. 71.30–72.12.

І. О. Рюмцева: «У мене батьки хрестили моїх дітей, вони вірили в Бога. А я була комуністкою, але не противилася цьому обряду. Ми це в таємниці тримали. Батьки взяли і кума і куму, але так не кумувалися, як зараз. Просто знали, що родичі, та й все»[1].

Якщо обряд хрещення можна було провести без особистої присутності батьків-вчителів, то обряд поховання – не можливий без участі рідних. Тому педагоги, розуміючи загрозу втрати роботи, на свій страх і ризик, запрошували священнослужителів для проведення відспівування небіжчиків. Для прикладу, зі спогадів вчителя Малоп'ятигірської середньої школи Андрушівського району, Житомирської області П. Г. Зважія: «В сусідньому селі, в Нехворощі, вчителька поховала маму з батюшкою та молитвами. Ой, у неї такі неприємності потім були! Хотіли її зняти з роботи. Але якимсь дивом залишилася працювати в школі»[2].

Крім того, педагоги також дотримувалися обряду поминання небіжчиків. Так, вчителька Г. С. Гордієнко згадувала: «Завжди поминала покійну маму. Кексів напечу, цукерок куплю та роздам сусідам»[3].

Траплялися випадки, коли інспектори Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР в УРСР, які слідкували за віруючими та їх релігійними переконаннями, викривали таємні обряди педагогів і доповідали про них в партійні та профспілкові комітети. Для прикладу, в 1955 р. на засіданні профспілкового комітету обговорювався вчинок вчительки Воскресенської середньої школи Ново-Василівського району (нині – частина Приазовського району) Запорізької області М. Г. Вєрьовкіної, яка під час похоронів свого батька читала молитву та цілувала хрест[4]. У 1959 р. вчитель Кременецької середньої школи № 2 Кременецького району Тернопільської

[1] Архів ЦУІ, к. 7, од. зб. 9, запис 2, хв. 00.30–01.40.

[2] Там само, од. зб. 10, запис 2, хв. 48.55–49.06.

[3] Там само, од. зб. 5, хв. 67.10–67.46.

[4] Держархів Запорізької обл., ф. Р-2417, оп. 1, спр. 71, арк. 111.

області В. О. Бурмай під час похоронів дитини покликав священика для відспівування[1]. У 1963 р. двох піонервожатих Новозбур'ївської школи № 3 Голопристанського району Херсонської області Л. М. Сорокіну та Л. Н. Корольову звільнили з роботи через те, що вони охрестили своїх дітей[2].

Особливо міцно релігійні традиції зберігалися в західних областях УРСР. На відміну від вчителів інших регіонів, сільські педагоги Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської областей відвідували таємно церкви і мали в будинках ікони[3].

Зазначимо, що слідування релігійним традиціям та дотримання обрядів увійшли в повсякденне життя освітян під впливом людей старшого покоління – їхніх батьків, бабусь і дідусів, світогляд яких сформувався ще при дореволюційному режимі, з його ідеалами та вірою в Бога. Виховуючись в релігійних сім'ях, з дитинства відвідуючи церкви та здійснюючи релігійні таїнства, вчителі вже у свідомому віці продовжували слідувати прищепленим змалку традиціям. Крім того, важливе значення у виконанні релігійних таїнств відігравав той факт, що педагоги не бажали осуду з боку рідних, особливо літніх батьків.

Таким чином, з часу становлення радянського режиму його керівники розглядали вчительство як основних популяризаторів офіційної ідеології та політики. З метою насадження освітянам комуністичного світогляду протягом досліджуваного періоду в УРСР діяла розгалужена мережа закладів політичної освіти – партійні школи, університети марксизму-ленінізму, гуртки, семінари, лекторії. Результатом участі вчителів у таких формах політичного навчання стало залучення їх до масово-політичної роботи серед населення. Саме педагоги стали одним із рупорів політики партії. За допомогою лекційної, атеїстичної та пропагандистської роботи до населення доносився основний

---

[1] Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1286, оп. 1, спр. 123, арк. 118.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2527, арк. 145.

[3] Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1286, оп. 1, спр. 123, арк. 118.

курс державної політики, нав’язувалися догми комуністичної моралі, здійснювався контроль за ідеологічними переконаннями.

Окрім масово-політичної роботи, вчителі брали активну участь і в громадському житті. Завдяки своїй освіченості, авторитету та активній позиції педагогів обирали депутатами місцевих рад, членами соціальних комісій, призначали народними дружинниками.

Проте постійна зайнятість освітян майже не залишала вільного часу для задоволення культурних потреб. Дозвілля вчителів ґрунтувалося на участі в художній самодіяльності, відвідуванні різноманітних екскурсій, особливо в період канікул, кінотеатрів та театрів, читанні книг, святкуванні державних та релігійних свят. У повсякденному житті педагоги слідували релігійним традиціям, які здійснювали таємно. Освітяни, як правило, не надавали перевагу лише радянським або лише релігійним святам, а відзначали і ті, і другі. В цьому простежується ставлення вчителів до свят – не стільки цінувався їх релігійний чи політичний зміст, як можливість відпочити, провести час у колі рідних та друзів. Таким чином, незважаючи на те, що в радянському суспільстві панувала атмосфера нетерпимості до будь-яких проявів релігійності, все ж у свідомості освітян, особливо вихідців із села, залишалася віра в Бога, зберігалися релігійні погляди.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати дисертаційного дослідження зводяться до наступного:

Детальний аналіз історіографії засвідчив, що окреслена проблематика не знайшла належного висвітлення ні у працях радянських істориків, ні у напрацюваннях вітчизняних науковців. Радянські вчені зосереджувалися переважно на вивченні історії освіти, освітніх реформ, процесу формування та розвитку інтелігенції, її підготовки, способів підвищення ідейно-політичного рівня, суспільної ролі вчительства. Натомість аспекти повсякденного життя освітян залишилися поза їх увагою. Лише опосередковано в деяких працях можемо знайти відомості про матеріальне становище громадян, умови побуту, медичного забезпечення тощо. Із появою нових підходів до вивчення минулого (зокрема мікроісторичного) спочатку зарубіжні, а згодом і вітчизняні науковці звернулися до тематики повсякдення. В українській історіографії з'явилися праці, присвячені аналізу складових частин повсякдення певних соціальних груп у різні періоди радянської історії. Однак, незважаючи на значний інтерес вітчизняних істориків до цього напрямку, досі немає комплексного історичного дослідження, в якому всебічно б було висвітлено повсякденне життя вчителів УРСР другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.

Разом з тим, визначено, що наявна джерельна база є достатньою для дослідження обраної теми. В архівах відклався значний пласт документів як партійно-державного так і особового походження. Важливе значення має також застосування інформації, почерпнутої з усних джерел. Саме вони дозволяють виявити ті аспекти повсякденності, що не знайшли відображення в архівних та опублікованих документах, а також дають можливість поглянути на повсякденне життя тієї чи іншої соціальної групи очима її представників.

Встановлено, що протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. спостерігаються значні зміни в кількісно-якісному складі педагогічних кадрів. Реформування шкільної освіти та розширення мережі

навчальних закладів, характерне для цього періоду, дали поштовх до кількісного зростання вчительства. За неповні 10 років, протягом 1955-1964 рр., кількість освітян збільшилася майже у 1,5 рази. Крім того, підвищився й їх освітній рівень. Завдяки проведеним Міністерством освіти УРСР заходам з розвитку системи заочного та вечірнього навчання у вищих навчальних закладах, до середини 1960-х рр. частка вчителів з повною вищою освітою зросла більш ніж вдвічі.

Протягом досліджуваного періоду значних змін зазнали кількісно-якісні характеристики сільських вчителів. У зв'язку з укрупненням сільських населених пунктів – з одного боку, та швидким розвитком міст, зростанням міського населення – з іншого, спостерігається зменшення кількості педагогів сільських шкіл та збільшення частки міських вчителів. Крім того, відбулися позитивні зрушення в якісному складі сільських освітян. Якщо в середині 1950-х рр. лише кожен шостий з них мав вищу освіту, то вже у першій половині 1960-х рр. кожен третій сільський вчитель володів дипломом про вищу освіту.

Урбанізаційні процеси, характерні для другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр., спричинили зміни й в соціальному складі освітян УРСР. В цей час у середовищі педагогічних працівників зменшується кількість вихідців із селян, натомість збільшується частка представників із верств службовців та робітників.

Однією з характерних рис вчительства досліджуваної епохи являлася тенденція до його фемінізації. Адже понад 70 % педагогічних працівників складали жінки, що було пов'язане, насамперед, з невисокою заробітною платою освітян, комфортними та відносно неважкими умовами праці. Також до особливостей вчительства слід віднести його багатонаціональний склад. І хоча українці становили переважну більшість серед педагогічної інтелігенції (понад 70 %), у школах УРСР працювали росіяни, євреї, молдавани, угорці, болгари, гагаузи та ін. Більше того, у регіонах компактного проживання національних меншин (Одеська, Чернівецька, Закарпатська області) функціонували національні школи, вчителів для яких готували на спеціальних відділеннях

університетів. Протягом досліджуваного періоду співвідношення представників різних національностей серед педагогічних кадрів не зазнало суттєвих змін, окрім єврейської національності. На початку 1960-х рр. їх частка зменшилася у 1,5 рази, що було пов'язано з процесом асиміляції.

Загалом, комплектація шкіл педагогічними працівниками ускладнювалася низкою недоліків. По-перше, прорахунки в плануванні потреби вчительських кадрів призвели до значної нестачі освітян на початку 1960-х рр. та неможливості шкіл забезпечити належний навчальний процес. Міністерство освіти УРСР змушене було нашвидкуруч готувати нових спеціалістів, які не мали відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня. По-друге, труднощі, пов'язані з матеріально-побутовим забезпеченням вчителів спричинювали значну плинність кадрів, що в свою чергу негативно впливало на якість навчання школярів. По-третє, механізм набору студентів до вищих навчальних закладів, а також направлення їх на роботу в школи не був належним чином врегульований, що призводило до значної неявки молодих спеціалістів на місця призначення.

З'ясовано, що матеріальна складова повсякденності освітян другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. характеризувалася суперечливими явищами та мала низку особливостей. По-перше, основним визначальним чинником матеріального добробуту вчителів була заробітна плата, яка складала основну прибуткову частину їх бюджету. В сільській місцевості педагоги належали до тих небагатьох осіб, хто отримував грошову винагороду за працю. Разом з тим, її розмір до середини 1960-х рр. був невисоким, на 24 % меншим від розмірів заробітної плати робітничих професій.

По-друге, вчителі належали до соціально захищеної верстви суспільства. На відміну від селян, педагогам виплачувалася пенсія та соціальна допомога за рахунок коштів державного соціального страхування. Також їм надавалося санаторно-курортне лікування. Проведена у другій половині 1950-х рр. пенсійна реформа змінила принцип нарахування пенсійних виплат, які почали здійснюватися в залежності від кваліфікації та заробітної плати працівників.

Результатом зміни пенсійного законодавства стало збільшення розміру пенсії освітянам вдвічі.

По-третє, регулярні грошові виплати та невисокі ціни на продовольство дозволяли вчителям забезпечувати основні продовольчі потреби, на які витрачалося щомісяця в середньому близько 30 % сукупного прибутку. Незважаючи на перебої в постачанні основних продуктів, особливо в сільську місцевість, педагоги повноцінно харчуватися. До їх щоденного раціону входило достатньо висококалорійних і поживних продуктів, а також фруктів та овочів, що позитивно відображалося на їх здоров'ї та працездатності. Велике значення в забезпеченні вчителів необхідними овочами мало наділення їх земельними та присадибними ділянками. За бажанням кожному вчителю місцеві органи влади чи колгоспи виділяли землю під городи. Разом з тим, із придбанням промислових і побутових товарів існували труднощі. Високі ціни на одяг змушували вчителів самотужки шити його або звертатися за послугами до майстрів, а ціни на меблі та побутові прилади робили неможливим їх використання.

По-четверте, з метою заохочення педагогів працювати в сільських школах, керівництво держави надало сільським вчителям низку пільг в забезпеченні житлом, продуктами харчування, оплаті комунальних послуг тощо. Проте, освітяни сільських навчальних закладів не отримували задекларовані державою матеріальні пільги в повному обсязі. Через обмеженість державного фінансування та дефіцит будівельних матеріалів будівництво вчительських будинків здійснювалося повільними темпами. Тому на середину 1950-х рр. близько 44 % вчительських сімей проживали в орендованих приміщеннях, які не завжди відповідали санітарно-гігієнічним нормам. Крім того, через свавілля місцевих органів влади педагоги змушені були частково або повністю оплачувати наймане житло, комунальні послуги, купувати вугілля для опалення помешкання. Складні умови проживання стали однією з причин значної плинності педагогічних кадрів із сільської місцевості в районні центри та міста. І хоча в містах житлова проблема вчителів залишалася

не вирішеною, там освітян приваблювала вища оплата праці, краще облаштування побуту та різноманіття культурного дозвілля.

По-п’яте, протягом досліджуваного періоду освітяни зіштовхнулися з незадовільним побутовим та медичним забезпеченням. У другій половині 1950-х рр. сфера побутових послуг, особливо в сільській місцевості, залишалася малорозвиненою. В УРСР не вистачало ательє, перукарень, закладів із ремонту побутових приладів тощо. Вчителі, як і більшість населення, змушені були користуватися послугами приватних осіб. Крім того, в країні бракувало медичних закладів, лікарняних ліжок, медичного устаткування, кваліфікованого персоналу. Як наслідок, протягом досліджуваного періоду показники захворюваності та смертності залишалися високими. І хоча з початку 1960-х рр. значно розширюється мережа побутових та медичних закладів, задовольнити зростаючі потреби населення вони не могли.

Протягом досліджуваного періоду спостерігається підвищення життєвого рівня вчителів, що відповідало загальній тенденції поліпшення добробуту населення. До середини 1960-х рр. заробітна плата освітян зросла на 29 %, наслідком чого стало підвищення їх купівельної спроможності. Крім того, зниження цін на промислові товари, характерне для кінця 1950-х – початку 1960-х рр., дозволило педагогам придбати речі довготривалого споживання (меблі, побутові прилади тощо). Також, в результаті масштабного державного житлового будівництва та розвитку індивідуального частково вдалося вирішити житлову проблему освітян. Про їх матеріальне становище можемо судити в порівнянні з іншими соціальними групами. Так, рівень життя партійно-державних працівників та кваліфікованих робітників виробничої галузі, які отримували найвищу заробітну плату в країні та найкраще забезпечувалися житлом, був значно вищим, ніж вчителів. Проте, в порівнянні з колгоспниками, працівниками радгоспів, робітниками непромислової сфери – матеріальне становище освітян було кращим.

Визначено, що політико-ідеологічна система другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. стала основним формуючим чинником

соціокультурної складової повсякденності вчителів. У радянському суспільстві педагоги виконували важливу роль провідників державної ідеології. Саме вони, разом із членами партійних організацій, були покликані формувати суспільну свідомість. Обов'язковим навантаженням для освітян УРСР стала масово-політична робота серед населення. Читаючи лекції з політичної тематики, марксистсько-ленінської теорії, досягнень радянської науки і техніки, роз'яснюючи основні рішення центральних органів влади, міжнародної та внутрішньої політики, проводячи атеїстичну пропаганду – вчителі сприяли забезпеченню ідеологічного контролю влади над громадянами.

Розуміючи важливе значення педагогів в ідеологічній обробці населення, партійне керівництво залучало їх до різноманітних форм політичного навчання – семінарів, гуртків, лекторіїв – де знову і знову насаджувалися догми комуністичної моралі. Вчителів примушували брати участь у таких заняттях, так само як і займатися самоосвітою – вивчати праці класиків марксизму-ленінізму, програми партії, її рішення тощо. Так, постійними формами політичного навчання протягом досліджуваного періоду було охоплено близько 80 % педагогів. Разом з тим, ставилися освітяни до такого роду навчання формально та відвідували його через вимогу партійних організацій.

Важливе значення в повсякденності вчителів відігравала їх участь у громадському житті. Виконуючи обов'язки депутатів місцевих рад, народних дружинників, членів соціальних комісій, педагоги постійно перебували в епіцентрі подій. Завдяки їх освіченості, соціальній активності та широкому кругозору вони користувалися значним авторитетом серед населення. Постійна зайнятість вчителів різноманітними додатковими обов'язками призводила до того, що у педагогів не залишалося вільного часу на відпочинок.

Виявлено, що культурне дозвілля вчителів, так само як і їх професійна діяльність та громадське життя, знаходилося під контролем партійних та профспілкових комітетів, і як наслідок, відзначалося заідеологізованістю. Педагоги навіть у проведенні власного дозвілля були позбавленні самостійності. Популяризація гуртків художньої самодіяльності, влаштування

колективних вечорів відпочинку, походів у кінотеатри та театри, екскурсії – все це дозволяло вчителям проявити свій талант і здібності, відвідати цікаві фільми та вистави, культурно збагатитися, побувати в різних містах та країнах, ознайомитися з культурою інших народів. Проте, постійне коригування профспілками вільного часу освітян не дозволяло їм провести вільний час у своє задоволення. Адже траплялися випадки, коли вчителів примушували брати участь у гуртках художньої самодіяльності, а вечори колективного відпочинку, походи в кінотеатри та театри завжди містили ідеологічне підґрунтя.

У таких умовах педагоги намагалися пристосовуватися до реалій повсякденного життя. Так, з одного боку вчителі забезпечували ідеологічну та атеїстичну пропаганду серед населення, здійснювали контроль за дотриманням релігійних культів. З іншого – вони таємно дотримувалися релігійних обрядів (хрещення, поминання) та святкували релігійні свята (Різдво, Великдень, Трійця). Аналіз проведеного автором соціологічного опитування освітян дає можливість стверджувати, що важливе значення в збереженні педагогами релігійних традицій належало батьківському вихованню. Вчителі, батьки яких дотримувалися релігійних вірувань та обрядів і залучали до них своїх дітей, також слідували хоч і в дещо спрощеному вигляді, релігійним традиціям. Така стійкість релігійних вірувань і обрядів пояснюється тим, що вони здійснюють значний вплив саме на емоційну сферу людської свідомості, вкорінюючись у ній назавжди.

Таким чином, незважаючи на те, що педагогічна інтелігенція за рахунок систематичної ідеологічної обробки, політичного тиску була перетворена на гвинтик ідеологічної системи, вона змогла пристосуватися до реалій повсякденності та зберегти національну ідентичність.

З огляду на аналіз повсякденного життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. пропонуються наступні рекомендації:

– сучасна система перепідготовки вчителів на курсах підвищення кваліфікації, на нашу думку, є недосконалою, адже здійснюється за регіональним принципом: освітяни проходять курси лише в тій області, де

працюють. Це звужує можливості для отримання нових знань, навиків і створює ефект законсервованості. Тому доцільно дозволити педагогам самостійно обирати заклад для проходження зазначених курсів. Це сприятиме широкому обміну досвідом між вчителями з різних регіонів України, дозволить розширити кругозір та вдосконалити педагогічну майстерність;

– слабке матеріально-технічне оснащення загальноосвітніх шкіл, особливо сільських, створює незадовільні умови педагогічної праці освітян, унеможливлює їх професійне зростання. Тому пріоритетним завданням державної політики в галузі середньої освіти є створення належних умов для педагогічної діяльності, зокрема запровадження в школах інформаційних технологій (встановлення комп'ютерів, інтерактивних дошок, проведення мережі Інтернет);

– на сьогоднішній день оплата праці педагогічних працівників не відповідає їх професійному рівню, що призводить до погіршення матеріального становища вчителів, особливо сільських шкіл, а отже і до зниження престижності професії. На нашу думку, доцільно було б підвищити заробітну плату освітянам, запровадити матеріальні стимули роботи в школах;

– професія вчителя є досить складною з точки зору нервового напруження, робота з дітьми призводить до швидкого емоційного вигорання. Тому, на нашу думку, одним із завдань державної політики в соціальній сфері є зменшення стажу роботи вчителів, які виходять на пільгову пенсію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. Р-2. Рада Міністрів УРСР. 1946-1991 рр.

Оп. 8

1. Спр. 7737. Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР від № 775 до № 845, 1953 р., 273 арк.
2. Спр. 11454. Матеріали про забезпечення шкіл Української РСР педагогічними кадрами, 07.01–29.12.1954 р., 147 арк.

Оп. 9

3. Спр. 1213. Листування з міністерствами та центральними установами Української РСР про завезення палива школам; виготовлення підручників для спецшкіл, для шкіл з угорською мовою навчання; методичної літератури і наочних посібників видавництва «Радянська школа», 2.03–23.12.1955 р., 188 арк.
4. Спр. 1230. Документи з питань кадрів Міністерства освіти Української РСР, відділів народної освіти, початкових, семирічних і середніх шкіл, 30.11.1954 р. – 26.11.1955 р., 163 арк.
5. Спр. 1240. Документи про виконання постанов Ради Міністрів УРСР про будівництво житлових будинків для вчителів сільських шкіл; готовність початкових, семирічних, середніх шкіл до 1955–1956 н. р.; хід підготовки

установ народної освіти, культури і охорони здоров'я до роботи в зимовий період, 18.11.1954 р. – 03.12.1955 р., 162 арк.

6. Спр. 2521. Листування з Міністерством освіти Української РСР та обласними виконкомами про пільги і переваги для сільських вчителів, будівництво для них житлових будинків, 3.11.1955 р. – 29.12.1956 р., 92 арк.
7. Спр. 2810. Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР від № 1 до № 59, 1957 р., 285 арк.
8. Спр. 3729. Листування з Міністерством освіти УРСР та облвиконкомами про забезпечення вчителів паливом, житловою площею тощо, 26.11.1956 р. – 31.12.1957 р., 90 арк.
9. Спр. 7956. Листування з Радою Міністрів СРСР, міністерствами СРСР і УРСР про ліквідацію недоліків у підготовці, розподілі й використанні молодих спеціалістів, які закінчують університети та педагогічні інститути; передачу загальноосвітніх шкіл Міністерства шляхів сполучення СРСР у відання Міністерства освіти УРСР, 10.11.1959 р. – 01.12.1960 р., 95 арк.
10. Спр. 8365. Постанови Ради Міністрів УРСР та документи до них. Оригінали. №№ 1648–1659, 03–08.12.1961 р., 346 арк.
11. Спр. 9329. Листування з Міністерством освіти Української РСР про заходи щодо забезпечення загальноосвітніх шкіл України учительськими кадрами, поліпшення підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів, 03.06–15.11.1961 р., 69 арк.

Оп. 10

12. Спр. 63. Постанови Ради Міністрів УРСР та документи до них. Оригінали. №№ 27–62, 05–19.01.1962 р., 298 арк.
13. Спр. 1435. Оригінали постанов Ради Міністрів УРСР та матеріали до них від № 1117 до № 1145, 1963 р., 238 арк.

14. Спр. 2414. Листування з міністерствами УРСР та іншими організаціями про встановлення окладів працівникам шкіл та інспекторам народної освіти; поліпшення житлово-побутових умов вчителів шкіл; встановлення 24-х денної відпустки інспекторам дитячих дошкільних закладів; продаж навчально-наочного приладдя, 15.06.1962 р. – 23.05.1964 р., 240 арк.
15. Спр. 2434. Листування з республіканськими та обласними організаціями про працевлаштування і поліпшення матеріально-побутових умов працівників народної освіти, 24.01–30.12.1963 р., 31 арк.
16. Спр. 3487. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про підготовку і використання кадрів; встановлення зарплати та з інших питань поліпшення побуту вчителів, 10.01–09.11.1964 р., 50 арк.
17. Спр. 3493. Матеріали з контролю за виконанням постанов Ради Міністрів УРСР з питань ідеологічної роботи, поліпшення житлово-побутових умов вчителів сільської місцевості, поліпшення навчання, виховання та лікування дітей з дефектами розумового і фізичного розвитку, здійснення загальнообов'язкового восьмирічного навчання дітей і підлітків, 03.03.1964 р. – 13.01.1965 р., 204 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти УРСР. 1946-1988 рр.

Оп. 15

18. Спр. 3. Постанови Ради Народних Комісарів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 20.02–18.12.1943 р., 125 арк.
19. Спр. 75. Зведений звіт про педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на початок 1945–1946 н. р., форма РВК-83, 234 арк.
20. Спр. 379. Постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 08.01–23.12.1948 р., 87 арк.

21. Спр. 1413. Постанови та розпорядження Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 06.01–31.12.1954 р., 66 арк.
22. Спр. 1435. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Том 1, 04.01– 27.07.1954 р., 331 арк.
23. Спр. 1476. Відомості про педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на початок 1953–1954 н. р., форма РВК-83, 90 арк.
24. Спр. 1606. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з № 10/50 по № 10/94. Том 2, 14.03–13.05.1955 р., 157 арк.
25. Спр. 1607. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти з № 10/95 по № 10/149. Том 3, 13.05–25.08.1955 р., 217 арк.
26. Спр. 1608. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти з № 10/150 по № 10/190. Том. 4, 5.08–30.11.1955 р., 166 арк.
27. Спр. 1782. Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР, 24.01–11.12.1956 р., 60 арк.
28. Спр. 1803. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Том 1, 02.01–22.04.1956 р., 186 арк.
29. Спр. 1804. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Том 2, 08.05–28.08.1956 р., 174 арк.
30. Спр. 1849. Відомості облвно про працівників початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР на початок 1955–1956 н. р., форма РВК-83. Том 1, 103 арк.
31. Спр. 1850. Відомості облвно про працівників початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР на початок 1955–1956 н. р., форма РВК-83. Том 2, 134 арк.

32. Спр. 2074. Відомості облвно про працівників початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР за 1956–1957 н. р., форма РВК-83. Том 1, 91 арк.
33. Спр. 2474. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Том 3, 02.06–30.06.1959 р., 268 арк.
34. Спр. 3046. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти. Том 2, 08.04–22.05.1961 р., 277 арк.
35. Спр. 3079. Зведені відомості про працівників початкових, семирічних, восьмирічних і середніх шкіл УРСР на початок 1960–1961 н. р., форма РВК-83. Том 1, 93 арк.
36. Спр. 4052. Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та Укази Президії Верховної Ради СРСР з питань народної освіти в УРСР, 26.02–12.12.1964 р., 220 арк.
37. Спр. 4078. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР надіслані до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти, 04.01–31.03.1964 р., 219 арк.
38. Спр. 4124. Зведені відомості про працівників початкових, восьмирічних і середніх шкіл на 1963–1964 н. р. (склад вчителів, директорів, розподіл вчителів), форма РВК-83, 84 арк.

Ф. Р-582. Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР. 1960-1978 рр.

Оп. 12

39. Спр. 2589. Зведений звіт ЦСУ УРСР про побутове обслуговування населення, послуги промислового і непромислового характеру по союзним республікам, 1964 р., 343 арк.

Ф. Р-4960. Рада промислової кооперації УРСР (Укрпромрада). 1937-1961 рр.

Оп. 1

40. Спр. 3517. Додаткові прейскуранти №№ 120 ц – 200 ц роздрібних цін на продукцію державної і кооперативної промисловості, 1955 р., 337 арк.

Ф. Р-5098. Український республіканський комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1957-1980 рр.

Оп. 1

41. Спр.19. Довідки, інформаційні повідомлення, доповідні записки про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 07.02–26.11.1958 р., 171 арк.
42. Спр. 20. Довідки про матеріально-побутові умови і навчальне навантаження вчителів Української РСР, 11.1958 р., 107 арк.
43. Спр. 28. Постанови, програми й інші матеріали Республіканського огляду художньої самодіяльності вчителів шкіл і вихователів дитячих закладів, 21–28.08.1958 р., 107 арк.
44. Спр. 43. Доповідні записки і довідки про результати перевірки роботи профорганізацій, 11.02–12.12.1959 р., 107 арк.

45. Спр. 93. Листування з ЦК профспілки про виконання постанов вищих партійних, радянських та профспілкових органів, 03.01–12.11.1962 р. – 294 арк.
46. Спр. 95. Інформаційні повідомлення обкомів союзу про виконання постанови ЦК КПРС і РМ СССР «Про заходи із забезпечення загальноосвітніх шкіл педагогічними кадрами», 1962 р., 216 арк.
47. Спр. 120. Матеріали про участь профспілок у культурно-масовій роботі (довідки, інформаційні повідомлення, листування). Том 1, 1963 р., 186 арк.

Ф. Р-5099. Центральний Комітет професійної спілки працівників початкової і середньої школи УРСР. 1943-1957 рр.

Оп. 1

48. Спр. 300. Звіт про виконання бюджету державного страхування, 1953 р., 13 арк.
49. Спр. 310. Довідки, доповідні записки працівників ЦК про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 01.08–30.12.1954 р., 277 арк.
50. Спр. 311. Довідки, доповідні записки працівників ЦК про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 03.05–30.07.1954 р., 249 арк.
51. Спр. 312. Довідки, доповідні записки працівників ЦК про результати перевірки роботи профспілкових організацій, 02.01–30.04.1954 р., 208 арк.
52. Спр. 334. Протоколи засідань президії ЦК профспілки, 10.05–29.12.1955 р., 405 арк.

53. Спр. 336. Матеріали (довідки, доповідні записки та ін.) про перевірку роботи профспілкових організацій Дрогобицької і Херсонської областей, 01.02–30.09.1955 р., 213 арк.
54. Спр. 338. Матеріали (довідки) про перевірку роботи Харківського обкому профспілки, 18–25.11.1955 р., 151 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

Оп. 6

55. Спр. 2956. Протокол № 119 засідання Президії ЦК КП України (на українській мові), 8.04.1959 р., 144 арк.
56. Спр. 3095. Протокол № 5 засідання Президії ЦК КП України (на українській мові), 30.03.1960 р., 48 арк.

Оп. 24

57. Спр. 1572. Питання науково-атеїстичної пропаганди. Питання Уповноваженого Ради зі справ релігійних культів і православної церкви по УРСР (віросповідання, церкви, молитовні будинки). Том 1, 22.01–31.12.1952 р., 340 арк.

Оп. 31

58. Спр. 694. Доповідні записки, інформаційні повідомлення відділів ЦК, обкомів КП України, Ради Міністрів УРСР про стан роботи середніх шкіл, що готують спеціалістів середньої кваліфікації; проведення нарад

вчителів, директорів шкіл-інтернатів; перевірку роботи шкіл-інтернатів та з інших питань середніх шкіл, 25.01– 31.05.1957 р., 200 арк.

59. Спр. 695. Доповідні записки відділу шкіл ЦК, обкомів, міськкомів КП України, Міністерства освіти УРСР про організацію шкіл-інтернатів, шкіл з одинадцятирічним курсом навчання; проведення атестації вчителів та з інших питань середніх шкіл, 10.06–3.12.1957 р., 187 арк.
60. Спр. 847. Доповідні записки і довідки відділів ЦК КП України, Статистичного управління УРСР про стан колгоспної базарної торгівлі в містах УРСР в 1956 р.; товарне забезпечення роздрібного товарообороту; мережу і роботу культурно-освітніх закладів УРСР; підготовку наукових кадрів через аспірантуру; всезагальне навчання дітей і підлітків, 04.01–31.12.1957 р., 104 арк.
61. Спр. 985. Доповідні записки і довідки відділів ЦК, обкомів і міськкомів КП України, міністерств УРСР про перспективний план розвитку музичної освіти в республіці; самообслуговування в школах; підготовку вчителів для молдавських шкіл; створення національних шкіл для дітей болгар і гагаузів, що проживають на території УРСР, та з інших питань середніх шкіл, 05.09–30.12.1958 р., 175 арк.
62. Спр. 1130. Доповідні записки і довідки адміністративного відділу ЦК, обкомів, міськкомів КП України, Міністерства охорони здоров’я УРСР про проведення з’їздів хірургів, невропатологів, анатомів та ін.; виділення коштів на будівництво лікувальних закладів; реорганізацію санаторіїв; розвиток Хмільницького курорту; випробовування препарату лікаря Н. С. Зельдис для лікування шкірних захворювань, 03.01–24.06.1958 р., 228 арк.
63. Спр. 1230. Доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів партії, міністерств УРСР, інститутів, технікумів про ліквідацію двохзмінного навчання в школах УРСР; недоліки в системі заочної і вечірньої освіти в вузах республіки;

прийом студентів у вузи; переміщення і реорганізацію інститутів, 02.02–18.06.1959 р., 420 арк.

64. Спр. 1235. Доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів КП України, міністерств УРСР про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і засоби її покращення; закриття жіночих монастирів, 28.02–09.09.1959 р., 125 арк.
65. Спр. 1596. Доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів КП України, міністерств, райспоживсоюзів, м'ясокомбінатів та ін. органів про розширення торгівлі в сільській місцевості із застосуванням пересувних автолавок; ціни на ремонтно-побутові послуги; заготовку м'яса, риби, овочів і торгівлі ними в містах і промислових центрах республіки; стан торгівлі і грошових вкладів населення в ощадкасах УРСР, 01.04–30.06.1960 р., 299 арк.
66. Спр. 1599. Доповідні записки і довідки відділу торгівельно-фінансових і планових органів ЦК КП України, міністерств фінансів, торгівлі УРСР, Української республіканської контори Держбанку СРСР про покращення фінансової діяльності колгоспів республіки; недоліки в роботі підприємств чорної металургії; розробку нових конструкцій монетних механізмів для автоматів; недоліки і порушення в роботі органів охорони здоров'я; медичне обслуговування населення, 08.01–24.11.1960 р., 300 арк.
67. Спр. 1937. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про виконання постанов ЦК КП України і РМ УРСР «Про покращення виробничого навчання учнів середніх загальноосвітніх шкіл УРСР», «Про заходи із забезпечення загальноосвітніх шкіл УРСР вчительськими кадрами»; роботу учнівських бригад середніх шкіл; рапорти учнівських виробничих бригад про виконання взятих

соціалістичних зобов’язань з вирощування високих врожаїв сільськогосподарських культур, 22.01– 24.12.1962 р., 266 арк.

68. Спр. 1939. Доповідні записки, листи і довідки відділів ЦК, обкомів, міськкомів КП України, Міністерства освіти УРСР, інститутів, технікумів, шкіл про структуру Міністерства освіти УРСР і органів народної освіти УРСР; прийом студентів на денне навчання до вузів УРСР в 1962 р.; перехід всіх шкіл республіки на однозмінне навчання; міри з покращення боротьби зі злочинністю і правопорушеннями серед неповнолітніх в УРСР; роботу інститутів, технікумів, шкіл, 18.06–30.12.1962 р., 411 арк.
69. Спр. 2089. Інформаційні повідомлення обкомів, Севастопольського міськкому КП України, Держплану УРСР, міністерств освіти, охорони здоров’я УРСР, Укоопспілки про виконання постанов ЦК КПРС і РМ СРСР, ЦК КП України і РМ УРСР «Про подальший розвиток і покращення громадського харчування», «Про заходи з подальшого покращення торгівлі в УРСР», 13.10–05.12.1962 р., 328 арк.
70. Спр. 2166. Доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки ідеологічного відділу ЦК, обкомів КП України, міністерств культури і освіти УРСР, Уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів УРСР про виконання постанови ЦК КП України «Про міри з подальшого покращення науково-атеїстичного виховання робітників в УРСР»; відкриття Києво-Печерського історико-культурного заповідника; впровадження і використання нових радянських обрядів з метою комуністичного виховання населення, 25.01–02.12.1963 р., 257 арк.
71. Спр. 2399. Інформаційні повідомлення Вінницького, Волинського, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Закарпатського, Івано-Франківського, Київського, Кіровоградського, Кримського, Луганського, Львівського, Миколаївського, Одеського промислових і сільськогосподарських обкомів партії про хід виконання

постанови ЦК КП України від 22 січня 1964 р. «Про поліпшення атеїстичної роботи серед працівників, які знаходяться під впливом релігійного сектантства», 27.04–20.06.1964 р., 203 арк.

72. Спр. 2401. Інформаційні повідомлення Вінницького, Волинського, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Закарпатського, Івано-Франківського, Київського, Кіровоградського, Кримського, Миколаївського промислових і сільськогосподарських обкомів партії про хід виконання постанови ЦК КП України від 5 березня 1964 р. «Про заходи з посилення науково-атеїстичного виховання населення в республіці», 04.05–04.07.1964 р., 175 арк.
73. Спр. 2402. Інформаційні повідомлення Одеського, Полтавського, Рівненського, Сумського, Тернопільського, Харківського, Херсонського, Хмельницького, Черкаського, Чернівецького, Чернігівського промислового і сільськогосподарського обкомів партії, міністерств УРСР про хід виконання постанови ЦК КП України від 5 березня 1964 р. «Про заходи з посилення науково-атеїстичного виховання населення в республіці», 12.06–19.08.1964 р., 186 арк.
74. Спр. 2575. Доповідні записки ЦСУ УРСР про зміни чисельності і складу адміністративно-управлінського персоналу в народному господарстві УРСР за перші п’ять років семирічки; попередні підсумки Всесоюзного перепису закладів охорони здоров’я на 1 жовтня 1963 р. по УРСР; склад і чисельність сільського населення УРСР на 1 травня 1964 р.; вживання продуктів харчування сім’ями робітників, колгоспників і службовців у 1963 р.; хід будівництва підприємств хімічної промисловості в УРСР; облік врожаю ранніх зернових культур в колгоспах і радгоспах УРСР в 1964 р., 02.01–31.12.1964 р., 257 арк.
75. Спр. 2625. Інформаційні повідомлення обкомів партії про проведення районних і міських партійних конференцій, партійних активів областей. Проект доповіді І. П. Казанця на Пленумі ЦК КП України «Про стан і заходи з подальшого поліпшення побутового

обслуговування населення в УРСР». План-проект звітної доповіді ЦК КП України XXIII з'їзду КП України і зауваження до нього, 10.12.1964 р. – 30.12.1065 р., 274 арк.

Оп. 70

76. Спр. 2499. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про стан атеїстичної роботи; довідник Міністерства культури УРСР в області культури, 08.01–27.12.1962 р., 184 арк.
77. Спр. 2527. Інформаційні повідомлення Уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР по УРСР про прийом в семінарії, проведення релігійних свят та з ін. питань, 05.02–10.12.1963 р., 196 арк.
78. Спр. 2570. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про стан і перспективи підготовки культурно-освітніх працівників у культпросвіт училищах; хід будівництва клубних закладів; інформаційні повідомлення Уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР по УРСР про прийом в духовну семінарію, проведення релігійних свят та ін. матеріали, 04.01–22.12.1965 р., 203 арк.

Оп. 73

79. Спр. 663. Інформаційні повідомлення обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР і обласних відділів народної освіти про роботу шкіл; стенограма виступу заввідділом шкіл ЦК КП України Ф. Г. Овчаренко. Том 1, 10.01–23.08.1953 р., 303 арк.
80. Спр. 674. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР про заочне навчання вчителів; контингент учнів технікумів та інших середніх спеціальних учбових закладів; забезпечення викладацькими кадрами вчительські інститути та ін., 07–11. 1954 р., 73 арк.

81. Спр. 680. Довідки обкомів КП України про роботу шкіл робітничої і сільської молоді; перевірку учбово-виховної роботи середніх шкіл; факти завантаженості учбовою роботою директорів шкіл і керівних працівників райвно, 01.01–08.05.1954 р., 218 арк.
82. Спр. 681. Довідки обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР про підготовку шкіл до нового навчального року; результати екзаменів і з ін. питань шкіл, 03.04–02.08.1954 р., 343 арк.
83. Спр. 690. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР про укомплектування середніх шкіл кадрами вчителів і відділів народної освіти керівними працівниками, 23.02–21.12.1954 р., 100 арк.
84. Спр. 692. Доповідні записки обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР, педінститутів про реорганізацію інститутів, факультетів; набір в педінститути, аспірантуру; розподілення випускників педінститутів, 15.01–09.09.1955 р., 120 арк.
85. Спр. 697. Інформаційні повідомлення і довідки обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл робітничої і сільської молоді; підготовку і хід екзаменів у школах; працевлаштування випускників шкіл та ін. листування про роботу шкіл, 12.01–20.07.1955 р., 420 арк.
86. Спр. 702. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про стан політико-виховної роботи серед вчителів, 12.04–16.12.1955 р., 103 арк.
87. Спр. 703. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про роботу профспілок працівників початкової і середньої школи за 1954–1955 н. р., 24.09–14.10.1955 р., 39 арк.
88. Спр. 709. Протоколи партбюро, доповідні записки Міністерства освіти УРСР, педагогічних інститутів про виховну роботу серед студентів педагогічних інститутів; розподілення випускників педагогічних інститутів і з ін. питань педагогічних інститутів, 12.01–04.12.1956 р., 167 арк.

89. Спр. 714. Інформаційні повідомлення обкомів КП України про стан ідеологічної роботи серед вчителів шкіл; проведення нарад серед вчителів, 03.01–15.12.1956 р., 71 арк.
90. Спр. 719. Інформаційні повідомлення, доповідні записки і довідки відділу шкіл ЦК, обкомів КП України про стан виробничого навчання в школах республіки, 30.04–05.11.1957 р., 283 арк.
91. Спр. 725. Доповідні записки відділу шкіл ЦК, Міністерства освіти УРСР і педагогічних інститутів про розподілення випускників педагогічних інститутів; виховну роботу серед студентів та з ін. питань педагогічних інститутів, 22.01–31.12.1957 р., 299 арк.
92. Спр. 728. Інформаційні повідомлення, доповідні записки обкомів КП України, Міністерства освіти УРСР, Укрпрофради про виконання постанови ЦК КП України «Про ліквідацію неграмотності серед дорослого населення»; підготовку кадрів вчителів; будівництво; роботу партійних організацій середніх шкіл; хід підготовки до нового навчального року, 11.06–31.10.1958 р., 257 арк.
93. Спр. 735. Звіт про роботу шкіл Української РСР за 1957–1958 н. р., 135 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р-1199. Вінницький обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1937-1987 рр.

Оп. 3

94. Спр. 8. Протоколи звітно-виборних зборів профорганізацій. Звіт про роботу Вінницького будинку вчителя за 1955 р. Листування з райкомами і міськкомами профспілки, а також з окремими особами з питань оздоровлення членів спілки, матеріальної допомоги і кредитів на житлове будівництво, 23.10.1954 р. – 14.12.1955 р., 237 арк.
95. Спр. 16. Листування з райкомами і міськкомами профспілки та різними особами про результати розгляду скарг. Частина 2, 15.07.1954 р. – 20.01.1955 р., 393 арк.
96. Спр. 22. Протоколи звітно-виборних зборів райкомів профспілки. Листування з профспілками та різними особами з питань надання курортних путівок, порядку нарахування зарплатні по лікарняним листкам та ін., 10.01–29.12.1955 р., 451 арк.
97. Спр. 34. Скарги і заяви працівників. Листування з різними організаціями та особами з питань розгляду скарг. Частина 1, 03.01–03.08.1955 р., 500 арк.
98. Спр. 52. Листування з обласним і районними торгівельними відділами, райкомами профспілки та різними особами з питань покращення постачання вчителям сільської місцевості продуктів харчування, забезпечення їх паливом, курортно-санаторним лікуванням; порядку оплати заочників у період виїзду в інститут на сесії та ін., 07.02.1956 р. – 03.01.1957 р., 392 арк.

Ф. Р-4897. Вінницький обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Вінницької обласної ради народних депутатів. 1936-1937 рр., 1944-1990 рр.

Оп. 2

99. Спр. 226. Інформаційні повідомлення, довідки та листування з Міністерством освіти УРСР про потребу в учителях на 1956-1965 рр.; використання на роботі випускників інститутів та ін., 14.01–26.12.1956 р., 189 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-1694. Дніпропетровський обласний комітет професійної спілки працівників освіти. 1944-1956 рр.

Оп. 1

100. Спр. 89. Протоколи засідання Президії обласного комітету профспілки, 28.12.1955 р. – 31.12.1956 р., 295 арк.
101. Спр. 114. Звіти, інформаційні повідомлення і довідки про профроботу, 01.12.1956 р. – 31.12.1957 р., 110 арк.

Ф. Р-4469. Дніпропетровський обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1957-1979 рр.

Оп. 1

102. Спр. 14. Довідки, інформаційні повідомлення і листування про роботу житлово-побутової комісії і робітниче постачання, 14.01.1958 р. – 08.01.1959 р., 365 арк.

103. Спр. 102. Звіти, довідки, інформаційні повідомлення і листування про культурно-побутове обслуговування і робітниче постачання. Том 1, 04.01–05.06.1962 р., 254 арк.
104. Спр. 103. Звіти, довідки, інформаційні повідомлення і листування про житлово-побутове обслуговування і робітниче постачання, 17.05.1962 р. – 11.03.1963 р., 264 арк.

Ф. Р-5546. Дніпропетровський міський комітет професійної спілки працівників освіти і наукових установ. 1956-1972 рр.

Оп. 1

105. Спр. 21. Протоколи Президії міськкому профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ за 1958 р., 252 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. Р-2852. Донецький обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Донецької обласної ради народних депутатів. 1938-1987 рр.

Оп. 1

106. Спр. 943. Затверджений бюджет 1960 р. Штати і контингент по Донецькій області, 30.07–23.10.1960 р., 182 арк.

Ф. Р-2997. Донецький обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1944-1989 рр.

Оп. 1

107. Спр. 122. Річний звіт по державному соціальному страхуванню, 01.01–31.12.1955 р., 146 арк.
108. Спр. 188. Довідки обкому про охорону праці; підготовку шкіл до навчального року; соціалістичні зобов'язання, 1962 р., 117 арк.
109. Спр. 214. Довідки про перевірку роботи районних відділів освіти, вищих учбових закладів із виконання постанов Ради Міністрів УРСР, 1962 р., 142 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-2929. Житомирський обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1944-1972 рр.

Оп. 1

110. Спр. 170 а. Інформаційні повідомлення, довідки обкому профспілки про культурне обслуговування; стан учбово-виховної роботи та з ін. питань, 1964 р., 126 арк.
111. Спр. 178 а. Статистичні звіти про розвиток городництва і садівництва, 1964 р., 18 арк.

Ф. Р-4601. Словечанський районний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1955-1958 рр.

Оп. 1

112. Спр. 6. Плани, протоколи, звіти, рішення профорганізацій, 23.12.1955 р. – 15.11.1956 р., 98 арк.

Ф. Р-6409. Попільнянський районний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1956-1974 рр.

Оп. 1

113. Спр. 11. Протоколи засідань президії та пленумів Попільнянського РК спілки працівників освіти, 20.11.1959 р. – 05.07.1961 р., 50 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р-2418. Запорізький обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1944-1982 рр.

Оп. 1

114. Спр. 71. Протоколи засідання президії Запорізького обласного комітету профспілки працівників початкової і середньої школи (з додатками), 21.01–24.12.1955 р., 376 арк.
115. Спр. 89. Зведений статистичний звіт по розділам: профспілкове членство, виробничі наради, навчання профспілкового активу, культурно-масова робота за перше і друге півріччя 1956 р. (з додатками), 25.07.1956 р. – 25.01.1957 р., 31 арк.

116. Спр. 108. Протоколи, звіти профспілкових організацій про роботу за звітній період з 1957 р. по 1959 р., 305 арк.
117. Спр. 109. Звітні доповіді профспілкових організацій про роботу за період з 1957 р. по 1959 р., 218 арк.
118. Спр. 123. Звітні доповіді профспілкових організацій про роботу за період з 1959 р. по 1961 р., 333 арк.
119. Спр. 163. Довідки, інформаційні повідомлення обкому спілки про рух за комуністичну працю; матеріально-побутові умови вчителів; про виконання постанови Пленуму ВЦРПС та ін., 1963 р., 96 арк.

Ф. Р-5633. Мелітопольський міський комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1948-1976 рр.

Оп. 1

120. Спр. 30. Інформаційні повідомлення, довідки, відомості первинних профорганізацій про стан культурно-масової, учбово-виховної роботи і виконання соціалістичних зобов'язань, 1958 р., 171 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. П-1. Івано-Франківський (Станіславський) обласний комітет Комуністичної партії України. 1939-1991 рр.

Оп. 1

121. Спр. 2012. Листування з ЦК КПРС, ЦК КП України, редакціями газет і журналів з питань кадрів, організаційно-партійної роботи, розгляду персональних справ і апеляцій комуністів, ідеологічної роботи, роботи вузів і шкіл. Відповіді на скарги і листи, 06.01–30.12.1956 р., 120 арк.

122. Спр. 2686. Інформаційні повідомлення міськкомів, райкомів партії в обком партії про партійне навчання, атеїстичну і масово-політичну роботу, 12.04–02.11.1962 р., 105 арк.

Ф. Р-330. Івано-Франківський (Станіславський) обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1944-1965 рр.

Оп. 2

123. Протоколи засідань президії обкому профспілки за 1955 р., 86 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. П-3. Львівський обласний комітет Компартії України. 1939-1991 рр.

Оп. 5

124. Спр. 89. Звіти обкому партії в ЦК КПРС, ЦК КП України на заяви про недостойну поведінку керівних кадрів; зловживання службовим становищем працівників УВС, суду і прокуратури; недоліки в роботі партійної школи, 19.01–31.12.1954 р., 135 арк.
125. Спр. 420. Інформаційні повідомлення райкомів партії в обком КП України про роботу лекторських груп райкомів; інформація відділу пропаганди і агітації обкому про роботу груп доповідачів партійних комітетів, списки лекторів-атеїстів по районам, 17.10–20.12.1956 р., 67 арк.

Оп. 6

126. Спр. 81. Інформаційні повідомлення обкому, міськкомів, райкомів партії про виконання постанов бюро обкому КП України про посилення науково-атеїстичної пропаганди, підготовку керівників гуртків художньої самодіяльності, порушення законності при внесенні змін і доповнень до Статуту сільського господарства, виховання і залучення до суспільно-політичної роботи реемігрантів і репатріантів, зміцненні паспортного режиму, покращення діяльності рад депутатів і посилення їх зв'язку з масами, роботу голів тридцятитисячників, перебудову роботи Сокальського райкому КП України з керівництва сільським господарством та ін., 16.01–04.12.1957 р., 130 арк.
127. Спр. 263. Інформаційні повідомлення райкому партії про підготовку до Всесоюзного перепису населення; збереження державної таємниці; посилення боротьби з непродуктивними втратами в народному господарстві; антидержавними і паразитичними елементами; пияцтвом і самогоноварінням, 07.06–27.10.1958 р., 99 арк.
128. Спр. 408. Інформаційні повідомлення обкому партії в ЦК КП України про виконання постанов ЦК КП України; покращення партійно-політичної роботи в Радянські Армії та Флоті; притягнення до судової відповідальності громадян за незначні злочини; роль громадськості в боротьбі з пияцтвом, порушниками соціалістичної законності; зловживання службовим становищем; зауваження до проекту постанови ЦК КПРС про товариські суди. Звіт про роботу адміністративного відділу партії, 24.01–31.12.1959 р., 113 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. П-1. Тернопільський обласний комітет Компартії України.
1939-1941 рр., 1944-1991 рр.

Оп. 1

129. Спр. 3364. Інформаційні повідомлення, довідки райкомів партії в обком КП України про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про участь працівників в охороні громадського порядку і закритого листа ЦК КПРС про підвищення ролі громадськості в боротьбі зі злочинністю і порушеннями громадського порядку, 21.12.1959 р. – 10.12.1960 р., 163 арк.
130. Спр. 3367. Інформаційні повідомлення, довідки міськкому, райкомів партії в обком КП України про роботу добровільних народних дружин. Відомості про наявність народних дружин і штабів в області, 04.01–28.12.1960 р., 97 арк.
131. Спр. 3626. Інформаційні повідомлення, довідки радянських, профспілкових, адміністративних, комсомольських органів в обком КП України про участь добровільних народних дружин в охороні громадського порядку; роботу адміністративних органів із залучення громадськості до боротьби зі злочинністю і порушеннями соціалістичної законності; роботу профспілкових організацій зі зміцнення трудової дисципліни на підприємствах і в організаціях. Відомості про наявність компрометуючих матеріалів на окремих осіб, 18.01.1963 р. – 18.01.1964 р., 65 арк.

Ф. Р-1286. Тернопільський обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ. 1946-1977 рр.

Оп. 1

132. Спр. 123. Протоколи засідання президії обкому профспілки за 1959 р., 10.02–28.12.1959 р., 146 арк.
133. Спр. 166. Довідки, інформаційні повідомлення і доповідні записки обкому профспілки працівників освіти про стан масово-політичної, культурно-освітньої і учбово-трудової діяльності в середніх і вищих учбових закладах області, 1962 р., 352 арк.

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ТА СТАТИСТИЧНІ ЗБІРНИКИ

134. XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17-21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав, 1956. – 240 с.
135. Государственное социальное страхование: сб. офиц. материалов. – М.: Профиздат, 1963. – 367 с.
136. Законодательство о пенсиях в СССР. (Сборник нормативных актов). Учебно-практические материалы по социальному обеспечению для студентов высших учебных заведений / [сост. В. С. Андреев]. – М.: [Б. в.], 1972. – 203 с.
137. Заробітна плата працівників установ народної освіти: зб. законодавчих та інструктивних матеріалів / [упоряд. А. Г. Половодов]. – Львів: [Б. в.], 1956. – 295 с.
138. Здобутки народної освіти Української РСР / [ред. кол. Є. С. Березняк (голова) та ін.]. – К.: Радянська школа, 1976. – 175 с.

139. Історія України: документи і матеріали. Посібник для студентів вищих закладів освіти, учнів, вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / [В. Ю. Король (уклад., коментарі)]. – К.: Академія, 2001. – 446 с.
140. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 210 с.
141. Керівні матеріали про школу (довідник директора школи) / [упор. Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець]. – К.: Радянська школа, 1966. – 551 с.
142. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т. 2. (1941–1976) / [редкол.: В. У. Юрчук (голова) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.
143. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1960 рр.: зб. док.: в 2 т. Т. 2 (червень 1941–1960 рр.) / [ред. О. В. Килимник та ін.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961 – 665 с.
144. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали: в 2 т. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крипякевича. – К.: Наукова думка, 1995. Т. 2 (1953–1966 рр.) / [упор. Т. Галайчак та ін.]. – Львів, 1996. – 919 с.
145. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статист. зб. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.
146. Народне господарство Вінницької області: статист. зб. / [ред. П. Л. Каян]. – К.: Статистика, 1969. – 240 с.
147. Народне господарство Житомирської області: статист. зб. / [ред. М. С. Соколова]. – К.: Статистика, 1968. – 392 с.
148. Народне господарство Рівненської області: статист. зб. / [ред. В. М. Красноштан]. – Львів: Держстатвидав, 1963. – 187 с.
149. Народне господарство Української РСР: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1957. – 536 с.

150. Народне господарство Української РСР в 1959 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1960. – 731 с.
151. Народне господарство Української РСР в 1960 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1961. – 556 с.
152. Народне господарство Української РСР в 1961 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1962. – 751 с.
153. Народне господарство Української РСР в 1963 році: статист. щоріч. – К.: Держстатвидав, 1964. – 654 с.
154. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. (1917–1973 гг.) / [сост.: А. Абакумов и др.]. – М.: Педагогика, 1974. – 559 с.
155. Народное образование, наука и культура в СССР: статист. сб. – М.: Статистика, 1977. – 448 с.
156. Народное хозяйство СССР в 1964 г. – М.: Статистика. – 675 с.
157. Основні документи про школу: зб.-довід. / [упоряд. Є. С. Березняк]. – К.: Радянська школа, 1973. – 360 с.
158. Писков В. М. Социальное обеспечение и страхование в СССР: сб. офиц. док. / В. М. Писков. – М.: Юридическая литература, 1964. – 462 с.
159. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. за 50 лет: в 5 т. Т. 4. (1953–1961 годы) / [сост.: К. У. Черненко, М. С. Смиртюков]. – М. : Политиздат, 1968. – 783 с.
160. Труд в СССР: статист. сб. / [ред. Л. М. Володарский]. – М.: Статистика, 1968. – 342 с.
161. Україна у ХХ столітті (1900–2000): зб. док. і матеріалів / [упор. А. Г. Слюсаренко та ін.]. – К.: Вища школа, 2000. – 350 с.
162. Усна історія Степової України / [ред. кол.: А. Бойко (гол. ред), М. Фролов, Д. Швець, та ін.]. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008–2012. Т. 1–10.

163. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. / [ред. і гол. упор. С. Д. Михальчук]. – К.: Політвидав України. Т. 3 (1952–1956 рр.). – 1963. – 1122 с.; Т. 4 (1957–1958 рр.). – 1964. – 847 с.

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

164. Богінський І., Аутодаров І. Новосілля // Радянська освіта. – К., 1960 . – 19 берез. (№ 23). – С. 3

165. Григоренко О. Клуб, університет, громадськість // Радянська Україна. – К., 1963. – 6 лип. (№ 158). – С. 2.

166. Концур В. Якось увечері // Радянський Крим. – Сімферополь, 1959. – 5 лип. (№ 131). – С. 2.

167. Костенко І. Атеїстичне виховання учнів // Зоря. – Дніпропетровськ, 1961. – 2 верес. (№ 171). – С. 4.

168. Листи наших читачів // Радянська освіта. – К., 1956. – 9 черв. (№ 24). – С. 4.

169. Мелешко К. Літній відпочинок вчителів // Радянський Крим. – Сімферополь, 1957. – 31 трав. (№ 106). – С. 4.

170. Ніссес Є. Приходьте до нас на лекцію // Радянський Крим. – Сімферополь, 1959. – 18 серп. (№ 162). – С. 3.

171. Онищенко І. Живе дохідливе слово // Зоря. – Дніпропетровськ, 1957. – 19 листоп. (№ 228). – С. 5.

172. Смотр художественной самодеятельности учителей Украины // Правда Украины. – К., 1958. – 24 авг. (№ 196). – С. 1.

173. Строй І. Ф. За докорінне поліпшення заочного навчання вчителів // Радянська школа. – К., 1955. – № 7. – С. 41–47.

174. Царенко В. Радіопередачі для колгоспників // Зоря. – Дніпропетровськ, 1959. – 24 лют. (№ 39). – С. 5.
175. Шамрай О. Ю. Система трудового навчання і виховання в школі // Радянська школа. – 1959. – № 10. – С. 73–81.
176. Шершньов П. В. З досвіду роботи по підвищенню кваліфікації і перепідготовки вчителів // Радянська школа. – 1960. – № 9. – С. 71–75.
177. Шупик П. Для блага і здоров'я людини // Радянська Україна. – К., 1957. – 27 черв. (№ 149). – С. 2.

УСНІ ДЖЕРЕЛА

Центр усної історії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Колекція № 7. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. 2013 р.

178. Од. зб. 1. Інтерв'ю з Рибкіною Астрою Миколаївною, 1934 р. н., записано 02.07.2013 р., с. Чермалик Тельманівський р-н., Донецька обл., інтерв'юер М. Кагальна.
179. Од. зб. 2. Інтерв'ю з Отрішко Ганною Опанасівною, 1933 р. н., записано 03.07.2013 р., с. Чермалик Тельманівський р-н., Донецька обл., інтерв'юер М. Кагальна.
180. Од. зб. 3. Інтерв'ю з Вангельєвою Нелею Костянтинівною, 1941 р. н. та Вангельєвим Степаном Георгійовичем 1935 р. н., записано 04.07.2013 р., с. Чермалик Тельманівський р-н., Донецька обл., інтерв'юер М. Кагальна.

181. Од. зб. 4. Інтерв'ю з Маковусь Євгенією Сергіївною, 1936 р. н., записано 12.07.2013 р., с. Водяне, Кам'янсько-Дніпровський р-н, Запорізька обл., інтерв'юер М. Кагальна.
182. Од. зб. 5. Інтерв'ю з Гордієнко Ганною Семенівною, 1932 н. р., записано 13.07.2013 р., с. Водяне, Кам'янсько-Дніпровський р-н, Запорізька обл., інтерв'юер М. Кагальна.
183. Од. зб. 6. Інтерв'ю з Мандрик Вірою Миколаївною, 1941 р. н., записано 14.07.2013 р., с. Водяне, Кам'янсько-Дніпровський р-н, Запорізька обл., інтерв'юер М. Кагальна.
184. Од. зб. 7. Інтерв'ю з Пісковою Вірою Іванівною, 1935 р. н., записано 11.05.2013 р., с. Стецьківка Сумський р-н, Сумська обл., інтерв'юер І. Кудінов.
185. Од. зб. 8. Інтерв'ю із Загоруйко Зінаїдою Василівною, 1941 р. н., записано 05.11.2013 р., м. Волочиськ, Волочиський р-н, Хмельницька обл., інтерв'юер М. Мазипчук.
186. Од. зб. 9. Інтерв'ю з Рюмцевою Ідою Олександрівною, 1936 р. н., записано 18.07.2013 р., м. Запоріжжя, інтерв'юер М. Кагальна.
187. Од. зб. 10. Інтерв'ю із Зважій Надією Григорівною, 1934 р. н. та Зважієм Петром Григоровичем, 1936 р. н., записано 02.05.2013 р., с. Пятигірка, Андрушівський р-н, Житомирська обл., інтерв'юер М. Кагальна.
188. Од. зб. 11. Інтерв'ю з Яблунь Галиною Василівною, 1932 р. н., записано 24.06.2013 р., м. Вінниця, інтерв'юер М. Кагальна.

ЛІТЕРАТУРА

189. Аганбегян А. Г., Майер В. Ф. Заработная плата в СССР (некоторые вопросы теории и практики) / А. Г. Аганбегян, В. Ф. Майер. – М.: Госпланиздат, 1959. – 236 с.
190. Азова Б. О., Крол С. Є. З досвіду виховання в учнів навичок і звичок культурної поведінки / Б. О. Азова, С. Є. Крол. – К.: Радянська школа, 1962. – 85 с.
191. Анайкина Л. И. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФСР (1922–1991 гг.) / Л. И. Анайкина. – М.: Секачев, 2001. – 303 с.
192. Арутюнян Ю. В. Опыт социологического изучения села / Ю. В. Арутюнян. – М.: Изд-во Московского университета, 1968. – 104 с.
193. Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю. В. Арутюнян. – М.: Мысль, 1971. – 372 с.
194. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
195. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 667 с.
196. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
197. Белова Н. А. Воспоминания как источник изучения повседневности советских учителей / Н. А. Белова // Вестник Костромского государственного университета имени Н. А. Некрасова. История. – 2011. – № 2. – С. 61–64.

198. Белова Н. А. Заработная плата советских учителей в 1920 – 1960-е гг. / Н. А. Белова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 11. – Том 1. – С. 36–38.
199. Белова Н. А. Повседневная жизнь советских учителей: на материалах Костромской области: автореф. дис. … канд. истор. наук: 07.00.07 / Белова Наталья Андреевна; Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2011. – 19 с.
200. Белова Н. А. Повседневная жизнь советских учителей (на материалах Костромской области): дис. … канд. ист. наук: 07.00.07 / Белова Наталья Андреевна; Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2011. – 232 с.
201. Березняк Е. С. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е. С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1964. – 129 с.
202. Білодід І. К. Про культуру педагогічної праці / І. К. Білодід. – К.: Радянська школа, 1960. – 49 с.
203. Бондар А. Д. Організація навчально-виховної роботи у восьмирічній школі / А. Д. Бондар. – К.: Радянська школа, 1962. – 145 с.
204. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 227 с.
205. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40 – 80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
206. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940 – 1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с.
207. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50 – 80-х років XX ст.: історіографія: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Брехунець Ніна Сергіївна; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с.

208. Брехунець Н. С. Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50-80-х років ХХ ст.: до історіографії проблеми / Н. С. Брехунець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 52–57.
209. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Фернан Бродель; пер. с фр. [Л. Е. Куббеля]. – М.: Весь мир, 2011. – 551 с.
210. Бромлей Н. Я. Уровень жизни в СССР (1950–1965 гг.) / Н. Я. Бромлей // Вопросы истории. – 1966. – № 7. – С. 3–17.
211. Булгакова О. В. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) / О. В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2011. – Вип. 16. – С. 145–151.
212. Булгакова О. В. Науково-педагогічна інтелігенція України як об’єкт державної політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) / О. В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 232–245.
213. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х гг. / О. М. Вербицкая. – М.: Наука, 1992. – 222, [2] с.
214. Вітрук Л. Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Л. Д. Вітрук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С. 47–63.
215. Виннюков И., Литомин С., Колесников П. Опыт работы по совершенствованию цен на ремонтно-бытовые работы и услуги в Украинской ССР / И. Виннюков, С. Литомин, П. Колесников // Цены и ценообразование / [ред. Ш. Я. Турецкий]. – М., 1966. – С. 146–161.

216. Вовк В. М. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950 – 80-х рр. XX ст. / В. М. Вовк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 9. – С. 206–212.
217. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50 – 80-х роках XX століття: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Вовк Віталій Миколайович; Нац. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 23 с.
218. Войцехівський Ю. В. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х рр. / Ю. В. Войцехівський. – Київ – Бердянськ: [Б.в.], 2004. – 124 с.
219. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Герегова Світлана Володимирівна; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 19 с.
220. Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю / К. Гинзбург // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С. 207–235.
221. Главацкий М. Е. Историография формирования интеллигенции в СССР в переходной период / М. Е. Главацкий. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1987. – 108 с.
222. Гоголь Б. И. Покупательный спрос и производство / Б. И. Гоголь, Г. Л. Трахтенберг. – М.: Экономика, 1965. – 224 с.
223. Государсвенные пенсии и пособия. Практическое пособие для работников органов социального обеспечения. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 430 с.
224. Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Григорьева Анна Германовна; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2003. – 20 с.

225. Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: к постановке проблемы / А. Г. Григорьева // Теория и практика общественного развития. – 2010. – № 3. – С. 22–35.
226. Грищенко М. М. Високе покликання радянського вчителя / М. М. Грищенко. – К.: Радянська Україна, 1961. – 46 с.
227. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на України за роки Радянської влади / М. М. Грищенко. – К.: Вища школа, 1957. – 44 с.
228. Губський П. В. Слобідська Україна. Село Мельникова, Мельниківська школа 1901–2001. Сільський літопис з фотографіями / П. В. Губський. – Харків: Просвіта, 2001. – 123 с.
229. Губський П. В. Сторінки історії. Старий Мерчик / П. В. Губський. – Харків: Кліо, 1995. – 725 с.
230. Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1988. – № 1. – С. 56–70.
231. Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор: медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет / А. Я. Гуревич. – М.: РГГУ, 2005. – 891 с.
232. Даниленко В. М., Романюк І. М. Інтелігенція українського села в 50-ті – 60-ті роки ХХ ст.: історіографія та джерельна база проблеми / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 46–52.
233. Днепров Э. Д. Четвертая школьная реформа в России: пособие для преподавателей / Э. Д. Днепров. – М.: Фирма «Интерпракс», 1994. – 241 с.
234. Довгань І. О. Діяльність партійних організацій України по будівництву шкіл і зміцненню їх навчально-матеріальної бази / І. О. Довгань // З історії боротьби комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні. – К., 1972. – С. 91–101.

235. Дудка Р. А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років XX століття: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Дудка Раїса Анатоліївна; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 22 с.
236. Жанабилов Е. Трудовые права работников просвещения / Е. Жанабилов. – Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1964. – 112 с.
237. Журавель-Якобсон Р. У. Из опыта изучения заболеваемости сельского населения / Р. У. Журавель-Якобсон // Советское здравоохранение. – 1960. – № 3. – С. 12–16.
238. Завадська О. Я. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968) / О. Я. Завадська. – К.: Изд-во Киевского университета, 1968. – 266 с.
239. Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти / О. Я. Завадська. – К.: Радянська школа, 1964. – 164 с.
240. Заработная плата работников непроизводственной сферы / [Д. И. Правдин и др.]. – М.: Экономика, 1967. – 144 с.
241. Зубкова Е. Ю. В круге ближнем: частная жизнь советского человека / Е. Ю. Зубкова // Родина. – 2008. – № 7. – С. 130–136.
242. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы. 1945–1964 / Э. Ю. Зубкова. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – 200 с.
243. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 229 с.
244. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П.Драгоманова. – К., 2006. – 30 с.

245. Ісайкіна О. Д. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945–1955 рр.) / О. Д. Ісайкіна // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 346–353.
246. Історія Української РСР / [ред. кол.: А. Г. Шевельов, Ю. Ю. Кондуфор, (гол. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1977–1979. Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 1970-і роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-і роки). – 1979. – 392 с.
247. Из истории советской интеллигенции: сбор. ст. / [ред. кол.: М. П. Ким (глав. ред.) и др.]. – М.: Мысль, 1966. – 223 с.
248. Интеллигенция советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования) / Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.
249. Капченко О. Л. Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945–1990 рр.): автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Капченко Олеся Леонідівна; Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 18 с.
250. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
251. Козак В. Є. Матеріальна база сільської школи / В. Є. Козак, Л. Т. Верховодова, А. І. Синенко. – К.: Радянська школа, 1979. – 156 с.
252. Колосова К. А. В ногу з життям. З досвіду роботи партійних організацій Української РСР / [відпов. ред. К. А. Колосова, упор. С. П. Заволока]. – К.: Радянська школа, 1961. – 205 с.
253. Колосова К. А. Школи України на новому етапі / К. А. Колосова. – К.: Радянська школа, 1960. – 89 с.

254. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. – 2011. – № 982. – Вип. 44. – С. 8–21.
255. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184.
256. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці [Електронний ресурс] / О. А. Коляструк // Історія: збірник праць. – К., 2009. – С. 17–28. – Режим доступу до журн.: http://politics.ellib.org.ua/pages-5191.html.
257. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с.
258. Красножон Н. Г. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944–1953) / Н. Г. Красножон // Наукові записки з української історії. – 1999. – Вип. XII. – С. 345–357.
259. Красножон Н. Г. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944–1953 рр.) / Н. Г. Красножон // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 50. – С. 44–47.
260. Кукуруза Ж. Б. Перетворення в галузі освіти УРСР (середина 1950-х – початок 1960-х рр.): огляд історіографії / Ж. Б. Кукуруза // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 183–188.
261. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – К., 1998. – № 4. – С. 91–102.
262. Курило В. С. Освіта та педагогічна дука Східноукраїнського регіону у XX столітті / В. С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.

263. Курносов Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970-ті рр.) / Ю. О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1975. – 207 с.
264. Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959–1965) / Ю. О. Курносов. – К.: Наукова думка, 1968 – 180 с.
265. Курносов Ю. О., Бондар А. Д. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносов, А. Д. Бондар. – К.: Наукова думка, 1964. – 343 с.
266. Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущёвского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 339 с.
267. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Нева, 1999. – 316 с.
268. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей. Советская повседневность: контуры, символы, знаки / Н. Б. Лебина. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. – 444 с.
269. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин, В. А. Смолій (ред.). – К.: Літерра, 2004. – 269, [2] с.
270. Логвиненко О. В. Підготовка вчителів та забезпечення ним шкіл України у 1950 – 1960-х роках / О. В. Логвиненко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 203–213.
271. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искуство-СПб, 2008. – 412 с.
272. Лукашенко А. А. Піклування про вчителя – одне з головних завдань комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи (на матеріалах Української РСР. 1959–1965 рр.) / А. А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1968. – Вип. 20. – С. 194–201.

273. Лукашенко А. А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки / А. А. Лукашенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 9. – С. 95–109.
274. Лук'яненко О. В. Маркери дослідження повсякдення освітян УРСР доби «відлиги» [Електронний ресурс]: (materiały VIII Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji «Wschodnie partnerstwo – 2012») / О. В. Лук'яненко // Historia. Politołogija. Filozofia. – 2012. – Volume 5. – S. 9–11. – Режим доступу до журн.: http://shron.chtyvo.org.ua/Lukianenko_Oleksandr/Markery_doslidzhennia_povsiakdennia_osvitian_URSR_doby_vidlyhy.pdf.
275. Лук'яненко О. В. Мотивація повсякденної поведінки освітян УРСР доби «відлиги» [Електронний ресурс]: (Materiály VIII mezinárodní vědecko – praktická konference «Vznik moderní vědecké – 2012») / О. В. Лук'яненко // Díl 7. Historie. Politické vědy. Administrativa. – 2012. – S. 3–5. – Режим доступу до журн.: https://drive.google.com/viewerng/viewer?url=http://shron.chtyvo.org.ua/Lukianenko_Oleksandr/Motyvatsiia_povsiakdennoi_povedinky_osvitian_URSR_doby_vidlyhy.pdf.
276. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история: ежегодник [за] 1998–1999 [гг.]. – М., 1999. – С. 77–100.
277. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Марусик Тамара Володимирівна; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 39 с.
278. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40 – 50-ті рр. XX ст.) / Т. В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.

279. Медик Х. Микроистория / Х. Медик // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – Т. II. – Вып. 4. – С. 193–202.
280. Мойсеєнко В. Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. (На матеріалах УРСР. 1945–1958 рр.) / В. Д Мойсеєнко. – К.: Вища школа, 1975. – 136 с.
281. Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи / М. М. Моторнюк. – К.: Знання, 1976. – 48 с.
282. Моторнюк М. М. Школа і виховання нової людини. (З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх зв'язку з життям) / М. М. Моторнюк. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. – 164 с.
283. Навчально-виховна робота в школах і групах подовженого дня / [упор.: А. Д. Бондар, Б. Ф. Мельниченко, К. Ф. Присяжнюк, Н. Ф. Січкар]. – К.: Радянська школа, 1965. – 115 с.
284. Нариси з історії Комуністичної партії України / [автор. колек. І. Д. Назаренко (кер.), Ю. В. Бабако та ін]. – К.: [Б. в.], 1961. – 616 с.
285. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967 рр.) / [ред. кол. А. Д. Бондар (відп. ред.) та ін.]. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.
286. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «Фенікс» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. – 360 с.
287. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 653 с.
288. Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР / В. Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1967. – 328 с.

289. Пигалева Н. П. Учительская интеллигенция и ее роль в социокультурной жизни российской провинции в послевоенные годы. 1945–1954 гг. (На материалах Костромской и Ярославской областей): автореф. дис. …канд. ист. наук: 07.00.02 / Пигалева Надежда Павловна; Костромской гос. ун-т им. Н. А. Некрасова. – Кострома, 2007. – 30 с.
290. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 2 кн., 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
291. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Прохоренко Оксана Анатоліївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2008. – 20 с.
292. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история: Ежегодник. 2004. – М.: РОСПЕН, 2005. – С. 93–112.
293. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3–19.
294. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991) / І. В. Рибак. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.
295. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) / [авт. кол.: М. М. Грищенко, О. Р. Мазуркевич та ін.]. – К.: Радянська школа, 1957. – 446 с.
296. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Романець Людмила Миколаївна; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 22 с.

297. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Романець Людмила Миколаївна; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 242 с.
298. Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. XX століття / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 15. – С. 133–136.
299. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 11. – С. 258–261.
300. Романець Л. М. Участь учительства в культурному та господарському житті України в другій половинні 40-х – 50-х рр. XX ст. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2008. – Вип. 14. – С. 271–273.
301. Романова Г. А. Реформирование системы школьного образования в 1958-1964 гг. (на материалах Куйбишевской области): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Романова Галина Алексеевна; Самарский гос. ун-т. – Самара, 2003. – 20 с.
302. Романюк І. М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики / І. М. Романюк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 282–289.

303. Романюк І. М. Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х першій половині 60-х рр. / І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2002. – Вип. 4. – С. 163–167.
304. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
305. Романюк І. М., Яценюк П. І. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950 – 60-ті рр. / І. М. Романюк, П. І. Яценюк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 457–465.
306. Сворак С. Д. Освіта в західноукраїнському регіоні в 1944–1964 роках. (Деякі аспекти історії, політики, педагогіки) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 38 с.
307. Сворак С. Д. Становлення радянської системи освіти в Західному регіоні України: традиції і проблеми / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 43 с.
308. Советская интеллигенция. (История формирования и роста. 1917–1965 гг.) / И. Е. Ворожейкин, М. П. Ким (глав. ред.), В. П. Наумов. – М.: Мысль, 1968. – 435 с.
309. Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / Ц. А. Степанян (глав. ред.), М. Х. Иштхашян, Ф. Т. Константинов. – М.: Наука, 1983. – 389 с.
310. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колект. моногр. / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
311. Социальное развитие села в период строительства коммунизма / [ред. кол. П. К. Лучинский, Ц. А. Степанян и др.]. – Кишинев: Картя Молдовеняске, 1976. – 548 с.

312. Социальное развитие советской интеллигенции / Р. Г. Яновский (отв. ред.). – М.: Наука, 1986. – 336 с.
313. Сухарев А. И. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма / А. И. Сухарев. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПРС, 1963. – 120 с.
314. Сухомлинский В. А. Воспитание коллективизма у школьников / В. А. Сухомлинский. – М.: АПН РСФСР, 1965. – 202 с.
315. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1989. – 288 с.
316. Сухомлинский В. А. Письмо о педагогической этике / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1970. – № 11. – С. 50–51.
317. Ткаченко О. Г. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Г. Ткаченко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 207–212.
318. Ткаченко О. Г. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Г. Ткаченко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 415–421.
319. Трофимов В. А. Реформирование советской системы школьного образования в 1958–1964 гг. (на материалах Кемеровской области): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Трофимов Владимир Анатольевич; Кемеровский гос. ун-т. – Кемерово, 2006. – 24 с.
320. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. – 2004. – Т. 2. – С. 286–313.
321. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема / О. А. Удод // Доба. – 2002. − № 3. – С. 6–18.

322. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. А. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6–9.
323. Федонюк К. Є. Діяльність районних рад в галузі народної освіти і культурно-освітньої роботи / К. Є. Федонюк. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 91 с.
324. Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Федоренко Яніна Анатоліївна; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.
325. Фигурнов С. П. Реальная заработная плата и подъем материального благосостояния трудящихся в СССР / С. П. Фигурнов. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 195 с.
326. Ходырев А. М. Советская школа 50-х – середины 60-х годов как социокультурный феномен / А. М. Ходырев. – Ярославль: Изд-во Яросл. гос. пед. ун-та им. К. Д. Ушинского, 2004. – 151 с.
327. Худоминский П. В. Развитие системы повышения квалификации педагогических кадров советской общеобразовательной школы (1917–1981 гг.) / П. В. Худоминский. – М.: Педагогика, 1986. – 184 с.
328. Худяк Р. А. Охорона здоров’я трудящих Української РСР (1946–1958 рр.) / Р. А. Худяк // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип.4. – С. 63–80.
329. Цены и тарифы / [под ред. Ш. Я. Турецкого]. – М.: Высшая школа, 1969. – 424 с.
330. Цены и ценообразование / [под ред. Ш. Я. Турецкого]. – М.: Московский Ордена Трудового Красного Знамени ин-т народ. хоз-ва им. Г. В. Плеханова, 1966. – 188 с.
331. Цепин А. И. Трудовые права учителей / А. И. Цепин. – М.: Изд-во Юридическая литература, 1965. – 132 с.

332. Часовникова Н. М. Особенности формирования учительских кадров в СССР в годы семилетки (1959-1965) / Н. М. Часовникова // Вестник Московского университета. – 1966. – № 6. – С. 3–17.
333. Часовникова Н. М. Советское учительство в период строительства коммунизма (1959–1965 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук / Н. М. Часовникова; Моск. ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1966. – 34 с.
334. Чащухин А. В. Педагогический корпус в социальном пространстве формирующегося города (1950 – первая половина 1960-х гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Чащухин Александр Валерьевич; Пермский гос. тех. ун-т. – Пермь, 2006. – 27 с.
335. Чернокозова В. Н., Чернокозов И. И. Этика учителя. Педагогическая этика / В. Н. Чернакозова, И. И. Чернокозов. – К.: Радянська школа, 1973. – 176 с.
336. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
337. Шевчук О. А. Інтелігенція України у реалізації національно-культурних програм (кінець 50-х – початок 90х рр. ХХ ст.) / О. А. Шевчук. – К.: Рідний край, 1996. – 34 с.
338. Шокалюк А. И. На принципах интернационализма. Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР. 1951–1958 / А. И. Шокалюк. – Львов: Вища школа, 1981. – 126 с.
339. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. І. Юрчук. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.
340. Янковська О. В. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення. (До 55 річчя пенсійної реформи) / О. В. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2012. – Вип. 17. – С. 123–140.

341. Янковська О. В. Соціальна складова реформ М. Хрущова / О. В. Янковська // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2011. – Вип. 16. – С. 21–38.

342. Янковська О. В., Бачинський Д. В. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950 – 1960-ті рр.): житлове забезпечення / О. В. Янковська, Д. В. Бачинський // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 132–149.

ДОДАТКИ

Додаток А

Запитальник
на тему:
«Повсякденне життя вчителів УРСР
у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.»

Розкажіть про себе (прізвище, ім’я, по-батькові, рік і місце народження, освіта, склад сім’ї, ким і де працювали у другій половині 1950-х – першій половині 1960 рр.).

Блок 1. Кількісно-якісні та соціально-демографічні характеристики вчительства

- Чому ви обрали професію педагога? Де ви здобули педагогічну освіту? (курси вчителів, педучилище, вчительський інститут, університет)
- В якому населеному пункті розміщувалася школа, в якій ви працювали? Якого типу вона була? (початкова, середня – семирічна, восьмирічна, десятирічна)? Як ви потрапили в цю школу?
- Пригадайте, скільки вчителів працювало в школі? Який у них був переважно вік, стать, національність. Чи багато було чоловіків? Якщо мало, то чому на вашу думку?
- Яку освіту мали вчителі? (середню чи вищу) Де вони її здобували? Чи були випадки, що вчитель не мав освіти?
- Чи багато серед вчителів школи було місцевих людей чи можливо більшість були прислані з інших регіонів?
- Чи були серед вчителів фронтовики, реабілітовані? Як до них відносилися в колективі?
- На вашу думку, чи вистачало вчителів у школі?

Блок 2. Професійна діяльність вчителів

- Розкажіть про свій робочий день у школі. Які предмети ви викладали? В скільки змін працювали? Чи велике у вас було навантаження?
- Пригадайте, як запроваджувалося трудове навчання учнів? (робота на колгоспних полях, в майстернях, в шкільних фермах) З якими проблемами ви зіткнулися?
- На вашу думку, запровадження трудового навчання покращило ефективність освіти?
- Чи були створені належні умови для навчання дітей у школі? Чи вистачало класів, парт, підручників?
- В чому полягала гурткова робота, яку ви проводили з учнями?
- Чи організовували тематичні вечори у школі? На яку тематику? Як часто? Чи запрошували батьків, інших жителів села? Скільки їх приходило?
- Чи займалися ви додатково з учнями?
- Чи проходили курси підвищення кваліфікації? З якою періодичністю? На вашу думку, чи були вони ефективними?

Блок 3. Матеріально-побутові умови життя вчителів

- Розкажіть про своє житло. Ви проживали у власному будинку, чи на квартирі? Якщо на квартирі, хто оплачував проживання?
- Чи допомагав колгосп (радгосп) будуватися вчителям?
- Чи було у вас господарство? Скільки присадибної землі ви мали? Чи тримали худобу? Чи мали садок?
- Чи забезпечували вчителів паливом, електрикою, продовольством?
- Яку заробітну плату ви отримували? Як її нараховували?
- Чи доплачували вам за організацію гуртків, читання лекцій серед односельчан? Скільки?
- Чи отримували вчителі премії за сумлінну роботу?
- Що купували на зароблені гроші?

- На вашу думку, оплата праці вчителя була достойною?
- Як ви харчувалися? Що їли щодня, а що лише на свята? Чи обідали ви в шкільній їдальні?
- Як ви одягалися? Одяг купували, чи шили? Чи намагалися одягатися по моді?
- Чи могли ви купити радіоприймач, телевізор, велосипед, пральну машину?
- Чи позичали у вас гроші? Хто? Чи повертали?
- Чи користувалися касами страхування?
- Яке було побутове обслуговування? Чи відвідували ви майстерні з ремонту та пошиття одягу, взуття, перукарні?
- Пригадайте, яке було медичне обслуговування? Чи часто ви зверталися до лікарів?
- Чи проходили ви медичний огляд перед початком навчального року?
- Чи зверталися ви або ваші колеги за допомогою до профспілкового комітету вчителів? З якого приводу?
- Якщо порівняти матеріальне становище вчителів у суспільстві зі становищем селян або робітників, воно було кращим чи гіршим. Чому?

Блок 4. Соціокультурна складова повсякденного життя вчительства

- Розкажіть про вашу участь у громадському житті.
- Чи обирали вас або знайомих вчителів депутатами місцевих рад? Кого найчастіше обирали депутатами? Чи мали ви вплив у вирішенні піднятих на засіданнях питань?
- Чи брали ви участь у засіданнях товариських судів?
- Чи проводили ви лекційну роботу серед населення? Як часто і на яку тематику читали лекції? Чи багато людей їх відвідувало?
- Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Яке було ставлення до дітей, в яких були віруючі батьки? Чи проводили ви атеїстичні бесіди з ними?
- Чи брали ви участь у художній самодіяльності?

- Чи відвідували кіно? Які фільми були популярними?
- Чи відвідували бібліотеку? Які книги читали? Чи виписували газети, педагогічну літературу? Яку?
- Чи організовувалися поїздки в районні, міські клуби, кінотеатри, театри?
- Чи їздили ви на екскурсії? Куди? Як часто?
- Розкажіть, які свята святкували? Як відбувалася підготовка та відзначення річниці Жовтня, 23 Лютого, 8 Березня, 1 Травня, Дня Перемоги, Нового року, Івана Купала? Яке ваше улюблене свято? Чому?
- Чи відзначали професійне свято?
- Розкажіть, яке відношення було до релігії?
- Чи вірили ви в Бога?
- Чи відвідували церкву?
- Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких?
- Чи відзначали релігійні свята: Різдво, Водохреще, Великдень, Трійцю? Як відзначали?
- Чи приходили до вас люди за порадою? З якими проблемами? Як часто?
- На вашу думку, чи мав вчитель авторитет серед місцевих жителів? У чому це проявлялося?

Запитальник складено дисертантом.

Додаток Б

Кількісно-якісний склад педагогічних працівників шкіл УРСР у 1953-1954 навчальному році

Класифікація працівників		Загальна кількість	Вища освіта	Неповна вища освіта	Середня педагогічна освіта	Не мають педагогічної освіти
Вчителі початкових, семирічних і середніх шкіл	1-4 кл.	72788	376 (0,5 %)	1085 (1,5 %)	63262 (86,9 %)	6559 (11,1 %)
	5-7 кл.	125356	16367 (13 %)	60506 (48,3 %)	39437 (31,5 %)	8737 (7,2 %)
	8-10 кл.	37621	28453 (75,6 %)	7887 (21 %)	806 (2,1 %)	457 (1,3 %)
Вчителі музики, співу, малювання, креслення, фізичного виховання		15947	686 (6,4 %)	667 (6,2 %)	3166 (29,4 %)	5211 (58,4 %)
Директори та завідувачі шкіл, завідувачі навчальними частинами шкіл		41227	10929 (26,5 %)	14745 (35,8 %)	12889 (31,3 %)	2466 (6,4 %)
Всього вчителів		292939	56811 (19,4 %)	84890 (29 %)	119560 (40,8 %)	23430 (10,8 %)

Джерело: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1476, арк. 1.

Додаток В

Кількісно-якісний склад педагогічних працівників шкіл УРСР у 1963-1964 навчальному році

Класифікація працівників		Загальна кількість	Вища освіта	Неповна вища освіта	Середня педагогічна освіта	Не мають педагогічної освіти
Вчителі початкових, семирічних і середніх шкіл	1-4 кл.	107425	5986 (5,6 %)	5431 (5 %)	92080 (85,7 %)	3928 (3,7 %)
	5-7 кл.	152781	101171 (66,2 %)	35383 (23,2 %)	10240 (6,7 %)	5987 (3,9 %)
	8-11 кл.	36235	33176 (91,6 %)	2462 (6,7 %)	429 (1,2 %)	168 (0,5 %)
Вчителі музики, співу, малювання, креслення, фізичного виховання, виробничого навчання		60322	11310 (18,7 %)	4088 (6,8 %)	18888 (31,3 %)	26036 (43,2 %)
Директори та завідувачі шкіл, завідувачі навчальними частинами шкіл		47021	31629 (67,3 %)	4051 (8,6%)	10923 (23,2 %)	418 (0,9 %)
Всього вчителів		403784	183272 (45,5 %)	51415 (12,7 %)	132560 (32,8 %)	36537 (9 %)

Джерело: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4124, арк. 1.

Додаток Д

Кількісно-якісний склад вчителів міських і сільських шкіл УРСР

Рівень освіти вчителів (разом з директорами, завідувачами шкіл, завідувачами навчальних частин шкіл)	1955-1956 навчальний рік			1963-1964 навчальний рік		
	Загалом по УРСР	Вчителі міських шкіл	Вчителі сільських шкіл	Загалом по УРСР	Вчителі міських шкіл	Вчителі сільських шкіл
Вища	74901	38027 40 %	36874 17,3 %	183272	95345 55,8 %	87927 37,8 %
Неповна вища	91870	24355 25,6 %	67515 31,7 %	51415	17843 10,4 %	33572 14,4 %
Середня педагогічна	122537	28933 30,4 %	93604 44 %	132560	45883 26,9 %	86677 37,2 %
Середня загальна	13795	3143 3,3 %	10652 5 %	30921	10003 5,9 %	20918 9 %
Неповна середня	4976	760 0,7 %	4216 2 %	5616	1761 1 %	3855 1,6 %
Загальна кількість вчителів	308079	95218 30,9 %	212861 69,1 %	403784	170836 42,3 %	232948 57,7 %

Джерела: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1849, арк.1, 3, 5; спр. 4124, арк. 1–3.

Додаток Е

Частка вчителів-жінок у початкових, семирічних і середніх школах УРСР

Категорії вчителів		1955-1956 навчальний рік		1963-1964 навчальний рік	
		Всього Вчителів	З них жінок	Всього вчителів	З них жінок
Вчителі початкових, семирічних і середніх шкіл	1-4 кл.	78672	72183 (91 %)	107425	99399 (92,5 %)
	5-8 кл.	113795	86648 (76 %)	152781	117678 (77 %)
	9-10 кл.	55353	38295 (69,2 %)	36235	24565 (67,8 %)
Вчителі музики, співу, малювання, креслення, фізичного виховання		19527	4998 (25,6 %)	46456	11992 (25,8 %)
Вчителі виробничого навчання		–	–	13866	3724 (26,9 %)
Директори та завідувачі шкіл, завідувачі навчальними частинами шкіл		40732	16087 (39,5 %)	47021	19320 (41 %)
Всього вчителів		308079	218211 (69,9 %)	403784	276678 (68,5 %)

Джерела: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1849, арк.1; спр. 4124, арк. 1.

Додаток Ж

Соціальний склад студентів (у %), зарахованих до педагогічних інститутів УРСР

Прошарки суспільства	1952 р.	1955 р.	1956 р.	1958 р.
робітники	24,9 %	31 %	32,5 %	34,4 %
колгоспники	38,7 %	27 %	25,7 %	25,4 %
службовці	36,4 %	42 %	41,8 %	40 %

Джерела: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 725, арк. 249; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2474, арк. 242.

Додаток З

Розміри ставок заробітної плати (в крб.) вчителів початкових, семирічних та середніх шкіл УРСР у другій половині 1950-х рр.

Категорії вчителів	Міста та робітничі селища Сільська місцевість			
	Стаж педагогічної роботи			
	До 5 років	5-10 років	10-25 років	Понад 25 років
Вчителі 1-4 класів початкових, семирічних і середніх шкіл				
І розряд – із педагогічною освітою	575 520	635 575	690 635	759 698,5
ІІ розряд – із загальною середньою освітою	520 490	575 545	635 605	759 698,5
ІІ розряд відняти 10 % – із початковою освітою	468 441	517,5 490,5	571,5 544,5	628,65 598,95
Вчителі 5-7 класів семирічних і середніх шкіл				
Вчителі російської, української мови та літератури, математики, фізики, хімії, географії, природознавства, фізичної підготовки та іноземних мов				
І розряд – з вищою освітою	690 635	735 690	795 735	874,5 808,5
ІІ розряд – з середньою освітою	660 605	710 660	765 710	841,5 781
ІІ розряд відняти 10 % – з початковою освітою	594 544,5	639 594	688,5 639	757,35 702,9

Категорії вчителів	Міста та робітничі селища Сільська місцевість			
	Стаж педагогічної роботи			
	До 5 років	До 5 років	До 5 років	До 5 років
Вчителі 5-7 класів семирічних і середніх шкіл				
Вчителі креслення, малювання, музики, співу та праці				
І розряд – з вищою освітою	610 575	645 610	690 655	759 720,5
ІІ розряд – з середньою освітою	575 540	610 575	655 610	720,5 671
ІІ розряд відняти 10 % – з початковою освітою	517,5 486	549 517,5	589,5 549	648,45 603,9
Вчителі 8-10 класів середніх шкіл				
Вчителі російської, української мови та літератури, математики, фізики, хімії, географії, природознавства, фізичної підготовки, іноземних мов, стенографії, логіки, психології				
І розряд – з вищою освітою	710 660	765 710	850 765	935 841,5
ІІ розряд – з незакінченою вищою освітою	690 635	735 690	795 735	874,5 808,5
Вчителі креслення, малювання, музики, співу та праці				
І розряд – з вищою освітою	635 605	690 635	735 690	808,5 759
ІІ розряд – з незакінченою вищою освітою	600 575	635 605	690 635	759 698,5

Джерело: Заробітна плата працівників установ народної освіти: зб. законодавчих та інструктивних матеріалів / [упоряд. А. Г. Половодов]. – Львів: [Б. в.], 1956. – С. 16.

Додаток И

Середньомісячні посадові оклади (з урахуванням ставки та додаткових виплат) вчителів Сталінської (нині – Донецької) області (в крб.) станом на 1 вересня 1960 р.

Райони і міста	Вчителі міських шкіл			Вчителі сільських шкіл		
	1-4 класи	5-7 класи	8-10 класи	1-4 класи	5-7 класи	8-10 класи
Авдіївський	676	737	789	622	688	701
Амвросієвський	668	738	794	615	672	733
Артемівський	672	738	785	621	679	732
Волновахський	625	737	784	624	672	712
Володарський	–	–	–	617	674	704
Дзержинський	673	734	780	605	674	707
Добропільський	671	723	755	626	675	689
Красноармійський	677	738	786	624	688	713
Краснолиманський	685	733	794	619	676	698
Первомайський	–	–	–	621	673	700
Олександрівський	–	–	–	617	676	708
Тельманівський	645	688	746	618	681	689
м. Горлівка	671	760	788	–	–	–
м. Дебальцево	686	748	775	–	–	–
м. Єнакієво	668	732	767	–	–	–
м. Краматорськ	675	732	791	–	–	–
м. Сталіно (нині – м. Донецьк)	670	749	779	–	–	–

Джерело: Держархів Донецької обл., ф. Р-2852, оп. 1, спр. 943, арк. 102.

Додаток К

Розміри ставок заробітної плати (в крб.) вчителів УРСР, встановлені в 1964 р.

Вчителі	Ставки заробітної плати (в крб.[1]) відповідно до стажу педагогічної роботи			
	До 5 років	5-10 років	10-25 років	Понад 25 років
мають вищу освіту	80	90	100	137
мають незакінчену вищу освіту (закінчили учительські інститути та прирівняні до них навчальні заклади)	72	77	83	128
мають середню спеціальну освіту	67	72	77	111
мають середню загальну освіту	60	65	72	111

Джерело: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4052, арк. 13.

[1] Розміри ставок заробітної плати подані відповідно до нових грошових знаків, запроваджених Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 843 від 31 травня 1960 р. Обмін грошей відбувався у співвідношенні 10:1.

Додаток Л

Вживання основних продуктів харчування (в кг) сім'ями робітників, колгоспників і службовців станом на 1963 р.

Продукти	На одного члена сім'ї		
	Робітники	Колгоспники	Службовці[1]
Мука	120	144	114
Крупа, бобові, макаронні вироби	15	11	15
Картопля	120	194	117
Овочі	124	93	119
Фрукти і ягоди	39	29	45
Молоко, молочні продукти	272	231	320
М'ясо, сало, м'ясопродукти	59	45	61
Риба, рибопродукти	14	7	14
Рослинна олія	6	5	7
Яйця (штук)	146	168	155
Цукор, кондитерські вироби	31	18	32

Джерело: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2575, арк. 144–145.

[1] У радянський період до прошарку службовців належала різночинна інтелігенція, в тому числі вчителі.

Додаток М

Вживання основних продуктів харчування (в кг) сім'ями службовців станом на 1963 р.

Продукти	Службовці[1]		
	1953 р.	1963 р.	Різниця (у %)
Мука	134	114	– 15 %
Крупа, бобові, макаронні вироби	15,2	15	– 1,3 %
Картопля	117,4	117	+ 0,3 %
Овочі	115	119	+ 3,5 %
Фрукти та ягоди	23,3	45	+ 93,1 %
Молоко, молочні продукти	235	320	+ 36 %
М'ясо, сало, м'ясопродукти	48	61	+ 27 %
Риба, рибопродукти	9	14	+ 55,6 %
Рослинна олія	5,7	7	+ 22,8 %
Яйця (штук)	163	155	– 5 %
Цукор, кондитерські вироби	25	32	+ 28 %

Джерело: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2575, арк. 144–150.

[1] У радянський період до прошарку службовців належала різночинна інтелігенція, в тому числі вчителі.

Додаток Н

Розміри земельних ділянок, якими користувалися вчителі Житомирської області в 1963 р.

№	Райони та міста	Кількість власників городів	Посівна площа (га)	Розмір городів (га)
1.	Волинський	2283	92	0,04
2.	Дзержинський (нині – Романівський)	692	94	0,15
3.	Ємільчинський	1113	167	0,15
4.	Коростенський	807	121	0,15
5.	Коростишівський	1750	135	0,08
6.	Малинський	1020	150	0,15
7.	Новоград-Волинський	2283	92	0,04
8.	Попільнянський	1816	342	0,19
9.	Черняхівський	710	72	0,1
10.	м. Бердичів	89	2,3	0,03
11.	м. Овруч	1970	30,15	0,02
12.	м. Олевськ	541	6,15	0,01
13.	м. Новоград-Волинськ	–	–	–
14.	м. Радомишель	–	–	–

Джерело: Держархів Житомирської обл., ф. Р-2929, оп. 1, спр. 178 а, арк. 1–18.

Додаток П

Відомості про забезпечення квартирами сільських вчителів УРСР станом на 1 січня 1954 р. (без Кримської області)

№ п/п	Області	Кількість вчителів (тис.)	З них проживають (у %)			
			У шкільних квартирах	У власних квартирах	У батьків і родичів	У найнятих квартирах
1.	Вінницька	14,311	17,7	34,9	9,1	38,3
2.	Волинська	5,987	15	9,2	6,1	69,7
3.	Ворошиловградська (нині – Луганська)	4,744	18,5	34,6	14,2	35,7
4.	Дніпропетровська	9,033	19,8	31,1	11,7	37,4
5.	Дрогобицька (нині – частина Львівської)	5,015	21,3	5,9	5,1	67,7
6.	Житомирська	10,126	21,5	28	11,1	39,4
7.	Закарпатська	4,651	24,5	13,4	8,3	53,8
8.	Запорізька	6,005	23,7	27,2	13,7	35,4
9.	Київська	11,969	18,5	36,2	10,8	34,5
10.	Кіровоградська	8,454	17	34,8	12,2	36
11.	Львівська	4,956	28,9	5,9	2,2	63
12.	Миколаївська	4,841	19,9	25,9	17	37,2
13.	Одеська	11,609	19,1	28,3	6	46,6
14.	Полтавська	10,256	18,7	34,6	12,6	34,1
15.	Рівненська	3,271	20,9	7,7	1,7	69,7
16.	Сталінська (нині – Донецька)	5,400	8,3	22,2	9,5	60

№ п/п	Області	Кількість вчителів (тис.)	З них проживають (у %)			
			У шкільних квартирах	У власних квартирах	У батьків і родичів	У найнятих квартирах
17.	Станіславська (нині – Івано-Франківська)	3,543	23,2	11,4	9,3	56,1
18.	Сумська	8,995	22,4	32,2	11,3	34,1
19.	Тернопільська	6,145	17,5	8,9	6,5	67,1
20.	Харківська	9,573	18,7	24,8	17,9	38,6
21.	Херсонська	4,870	20,5	27	14	38,5
22.	Хмельницька	11,201	15,5	35,3	8,6	40,6
23.	Чернівецька	4,174	29,9	7,8	2,9	59,4
24.	Чернігівська	8,130	21,4	35,5	13,3	29,8
	Всього	177,258	19,5	26,6	10,1	43,8

Джерело: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, спр. 11454, арк. 30.